

Передмова

З питань духовного життя на території Запорозьких Вольностей, церковного будівництва на Запорожжі відсутні спеціальні дослідження. В той же час цієї проблеми досить часто торкалися автори, які займалися вивченням історії запорозького козацтва.

Чи не першою роботою, в якій йшла мова про ставлення запорожців до релігії, була "Історія про козаків запорозьких" князя С.І.Мишецького. Автор, який перебував на Запорожжі з 1736 по 1740 рік, на основі власних спостережень і споминів козаків змалював деякі риси релігійної ментальності запорожців, зробив кілька висновків про вірування козаків і характер їх стосунків з духовенством. Так, С.І.Мишецький впевнений, що козаки "віру і закон утримували християнський грецького сповідання"; запорозькі священники не мали ніякої реальної влади і робили те, що наказувала старшина [212.-С.21]. Праця С.І.Мишецького, написана в 1740 році, була опублікована лише в 1847, а в повному обсязі - в 1852 році [237.-С.13]. З цього часу вона стає основою досліджень майже всіх авторів, які писали про історію Запорожжя. Характерно, що висновки Мишецького використовувались і для підтвердження теорії істориків, які вважали запорожців захисниками православної віри, і для доказу думки, що козаки негативно ставились до релігії.

Одним з перших дослідників, які звернулись до історії запорозького козацтва в період Нової Січі, став Аполлон Олександрович Скальковський. В фундаментальній праці "Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького", в ряді публікацій у "Київській старовині" і "Записках Одеського товариства історії і древностей" [235-241] Скальковський, між іншим, торкався і проблеми церковного устрою Запорожжя. Автор, спираючись на велику кількість документальних матеріалів, описав деякі епізоди історії запорозької церкви до 1734 року і в період Нової Січі, навів ряд фактів, які давали уявлення про ставлення козаків до церкви і духовних осіб тощо. В дослідженні історії церкви на Запорожжі

А.О.Скальковський зробив два основні висновки: перший полягав у тому, що запорозьке козацтво "було найвірнішим сином православ'я" [237.-С.108]; другий висновок - кошове керівництво лише себе вважало главою військової церкви [237.-С.114]. В працях Скальковського, де йдеться мова про церковний устрій Запорожжя, допускається ряд неточностей. Так, за його твердженням, на території Запорозьких Вольностей знаходилось лише 17 церков [237.-С.116-117];

Скальковський неточно передав текст документів про католиків, які прийняли християнство тощо. Проте, велике значення діяльності А.О.Скальковського для дослідження історії церковного устрою Запорозьких Вольностей не викликає сумніву. Великою мірою воно полягає, як справедливо вважає Г.К.Швидько, у введенні до наукового обігу великої кількості документів, значна частина яких завдяки йому була збережена від повної втрати [237.-С.13-14]. За відсутністю архіва Коша, який довгий час перебував у руках А.О.Скальковського, його роботи стали чи не найважливішим джерелом для багатьох вчених, які вивчали духовне життя Запорожжя. Крім того, заслуга Скальковського полягає і в тому, що саме він першим зробив спробу дослідити цілий ряд проблем, пов'язаних з церковним устроєм Запорозьких Вольностей.

В 1850 році з'явилася робота протоієрея Кирила Оранського, присвячена історії Самарчицького Троїцького собору [219]. Даючи оцінку запорозьким козакам, автор відзначав, що вони, "не зважаючи на свою полудикість, ознаменували себе ревністю до православ'я" [219.-С.829].

Подібна оцінка запорожців міститься і в роботі архієпископа Тверського і Кашинського Гавриїла [144]. Він називав козаків "хіщними запорожцями", які "грабували і спалювали, людей брали в полон і продавали" [144.-С.6]. Разом з тим, Гавриїл відмічав щедрість козаків по відношенню до Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря, повагу, яку відчували запорожці до цієї святої обителі [144.-С.8].

Велика роль у дослідженні церковного будівництва на Півдні України належить Феодосію (Макарієвському), єпископу Катеринославському і Таганрогському, під керівництвом і за участю якого були написані "Самарський, Катеринославської єпархії, Пустинно-Миколаївський монастир" /1873/; "Історичний огляд православної християнської церкви" /1876/; "Матеріали для історико-статистичного описання Катеринославської єпархії" /1880/ [254,250,252,253]. В цих роботах наведена велика кількість фактичного матеріалу з історії Самарського монастиря, багатьох церков, каплиць та скитів, які знаходились на території Запорожжя і за його межами, поданий ряд відомостей про підпорядкування церков Півдня України. Макарієвським наведені також невеликі повідомлення, які характеризують ставлення запорозького козацтва до релігії, церковних споруд, священників тощо. В характеристиці релігійності запорожців Феодосій дотримувався думки, що козаки, по-перше, ревно викону-вали християнські обов'язки, і, по-друге, "зріднились з тією святою думкою, що величезна слава і найвища гідність їх полягає в охороні... християнських країн і народів" [250.-С.62]. Великим недоліком праць Макарієвського є досить рідке посилання на джерела, з яких була взята та чи інша інформація.

Відмінна від висновків А.Скальковського і Ф.Макарієвського оцінка релігійності запорозьких козаків міститься в роботах П.Куліша "Історія возз'єднання Русі" і "Козаки по відношенню до держави і суспільства". Пантелеймон Куліш, який, за висловом М.І.Костомарова, до цього був "фанатиком поваги до малоросійської старовини" [182.-С.387], в вищеназваних роботах різко змінив свою характеристику запорожців. Автор, спираючись на мемуари сучасників і народні пісні, перекази, порівнюючи запорожців з російськими розбійниками, навів лише ті епізоди історії, в яких проявились "темні сторони козацтва", зробив висновок про те, що головним спонукальним мотивом діяльності козацтва була пристрасть до розбою і насильства. Гасла ж про боротьбу за віру, про захист християн запорожці нібито використовували для виправдання своїх злочинів. На думку П.Куліша, "віра у них, називаючись християнською, була по суті темним язичтвом" [187.-С.122]. Про ставлення духовенства до козаків Куліш писав, що воно ігнорувало їх або терпіло як неминуче зло.

Велика заслуга в дослідженні історії релігії на Запорожжі в період Нової Січі належить історику, етнографу, письменнику Д.І.Яворницькому. В своїх чисельних роботах [264-276] дослідник навів велику кількість цінних відомостей про особливості ментальності запорозьких козаків, церковні споруди, які знаходились на Запорозьких Вольностях, Києво-Межигірський, Самарський монастирі тощо. Дослідження Д.І.Яворницького значною мірою базувались на документальних матеріалах, результатах його подорожей по Запорожжю - бесід зі старожила-ми,

відвідування колишніх козацьких поселень і церков. Крім того, при описанні церковного устрою Запорозжя Д.І.Яворницький значною мірою спирався на дослідження єпископа Феодосія і А.О.Сальковського. Як і останній, Д.І.Яворницький вважав, що "відмінною рисою вдачі запорозьких козаків була їхня глибока релігійність" [270.-С.256]. У дослідженнях Яворницького, як і у його попередників, мається велика кількість неточностей. У багатьох випадках некритично ставлячись до джерел, автор невірно наводить відомості про церкви і каплиці, які знаходились на Запорозжі в період Нової Січі [270.-С.272-290], невірно визначає розташування запорозьких слобід та зимівників по паланках [270.-С.161] тощо. Втім, це не стоїть на заваді вважати Д.І.Яворницького одним із вчених, які зробили найбільший внесок в дослідження історії запорозького козацтва і, зокрема, церковного устрою Вольностей Війська Запорозького. Дослідженням історії Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря і деяких запорозьких церков займався Г.П.Надхін [213;214]. В його роботі "Церковні пам'ятники Запорозжя" наведені подробиці процесу збудування Троїцького собору в Самарчику. Крім того, Надхін описав історію заснування Самарського монастиря, зробив спробу простежити залежність матеріального стану цієї обителі від запорозького козацтва.

Багато зробив для дослідження історії Запорозжя О.Андрієвський, заслуга якого полягає в першу чергу у введенні до наукового обігу великої кількості документів, які стосуються, зокрема, деяких питань релігійного життя на Запорозьких Вольностях [84-86]. В той же час Андрієвським написано кілька невеликих статей, в яких, між іншим, досліджуються деякі аспекти стосунків керівництва Києво-Межигірського монастиря з гайдамаками [121]; спілкування Коша і російської адміністрації з приводу прибулих до Запорозжя з турецької території духовних осіб [120.-С.15-16].

Окремі питання релігійного життя Запорозжя в період Нової Січі розглянуті в працях М.Марковіна, А.Шиманова, Л.Мацеєвича. Ці автори не були єдині в оцінці ставлення запорозьців до релігії. Так, М.Марковін писав про те, що "релігійне почуття" давало козакам право здійснювати набіги на турецькі землі і сприяло їхньому прагненню до волі [203]. А.Шиманов, описуючи випадок із заарештуванням козаків у Святогорському монастирі, говорив про набожність запорозьців [261.-С.115-116]. Л.Мацеєвич, наводячи біографію "дикого попа" Кирила Тарловського, писав про "неосвіченість Запорозжя в релігійному відношенні", "закоренілість в забобонах, безглузких повір'ях" [204.-С.824]. Внесок у дослідження історії релігії на Півдні України В.Біднова в першу чергу полягає в публікації численних документальних матеріалів, які стосуються церковного устрою Запорозьких Вольностей. Крім того, дослідник, спираючись на знайдені ним матеріали, встановив біографію архімандрита Володимира Сокальського, протопопа Феодора Фомича, братів Якова та Івана Шиянів, намагався встановити кількість ченців, які приходили до Січі, реконструювати деякі моменти стосунків Запорозжя з Києво-Межигірським монастирем тощо [88;133-137]. В своїх дослідженнях Василь Біднов схилився до думки, що запорозькі козаки були високорелігійними людьми і в той же час прагнули до самостійності в керівництві духовною справою на Запорозжі.

На початку ХХ ст. з'явився цілий ряд інших робіт, в яких, між іншим, мова йшла про релігійну історію Запорозжя. Проте, більшість їх авторів лише повторювала дані, наведені попередніми дослідниками. Тому ці роботи цікаві перш за все

висновками, які характеризують методичний і методологічний підхід до проблеми. Так, О.Єфименко, яка спеціально не займалась історією церкви на Запорозжжі, в "Історії українського народу" писала, що запорозькі козаки "вперто боронили свою церкву від втручання зовнішнього духовного авторитету" [160.-С.335]. П.Андріанов доводив, що запорожці не були розбійниками, а стимулом їхньої діяльності було не бажання здобути матеріальні цінності, а прагнення віддати життя за християнську віру [118.-С.29]. На думку М.Мандрики, головною причиною мирної здачі Січі військам під ке-рівництвом Текелі було розуміння запорожцями неможливості чинити опір значно переважаючим силам, а не заклик архімандрита Володимира Сокальського не проливати християнської крові [202.-С.28].

Андріан Кащенко в "Оповіданнях про славне Військо Запорізьке низове" зробив висновок, що єдиним мотивом участі козаків у гайдамацькому русі було прагнення захистити православну віру [175].

Дослідженню стосунків запорожців з російським урядом і київським митрополитом присвячена стаття Ореста Левицького "Церковна справа на Запорозжжі в XVIII сторіччі". Автор, спираючись на документальні матеріали, а також на дослідження Д.І.Яворницького і Ма-карієвського, описав події, пов'язані з діяльністю на Січі Анатолія Мелеса і з суперечками між Кошем і київською консисторією з приводу покарання двох запорозьких священників. Орест Левицький схилився до думки, що "Кіш, до самого загину Січі, енергійно боровся за свої державні права", в тому складі і у вирішенні релігійних питань, які стосувалися Запорозьких Вольностей [192.-С.55].

Отже, історики, які працювали до 20-х років ХХ ст., хоч і не створили жодної спеціальної роботи, в якій би був досліджений церковний устрій Запорозьких Вольностей, поставили велику кількість питань, які стосуються церковного будівництва на Запорозжжі і релігійності козаків. Спираючись на документальні матеріали, спомини старожилів, мемуари іноземців, праці своїх попередників, історики робили часом діаметрально протилежні висновки про характер релігійних почуттів запорозьких козаків.

Значно менший внесок у справу дослідження церковного устрою Запорозжжя в порівнянні зі своїми попередниками зробили вітчизняні вчені, що писали свої праці в 20-х - першій половині 80-х років. Більшість істориків, які в цей період досліджували проблеми, пов'язані з історією запорозького козацтва, обминали тему церковного устрою Запорозжжя. Ті ж автори, які торкалися цієї теми, одноставно стверджували, що козаки не лише байдуже ставилися до релігії, а і були чи не переконаними атеїстами. Характерно, що ці історики не ввели до наукового обігу майже ніяких фактів на підтвердження своєї точки зору, а базувались майже виключно на даних, наведених деякими мемуаристами і істориками, що писали до цього.

Одним з перших представників цієї групи дослідників був Михайло Кириченко. В його роботі, яка вийшла в 1931 році і була присвячена соціально-політичному устрою Запорозжжя в XVIII ст. [176], стверджувалося, що релігійність і обрядовість у запорозьких казаків межували з атеїзмом, а запорозька побожність, помпезність проведення служб Божих була нічим іншим, як "проформою", зовнішньою формою прояву анемізма [176.-С.112]. Кириченко писав і про релігійну байдужість козацтва, яка ілюструвалась рядом пісень "атеїстичних за змістом". Для підтвердження своїх думок автор навів висловлювання Петра Могили, Адама

Кисіля, Еріха Лясоти, дані, що містяться в роботах С.Мишецького і Д.Яворницького. Характерно, що майже всі вони (за винятком цитат з робіт Яворницького) вже використовувались П.Кулішом для підтвердження думки про те, що запорозькі козаки були розбійниками, а не захисниками православної віри. М.Кириченко, доводячи атеїзм запорожців, у той же час писав про їхню щедрість по відношенню до релігійних споруд і духовенства. Пояснення цього автор вбачав у першу чергу в "закоханості запорожців у свою славу", в бажанні козаків залишити після смерті згадку про себе. Характерно, що сам М.Кириченко, розуміючи, що його дослідження "може мати цілу низку хиб", писав, що тільки брак нової літератури про Запорожжя примусив його надрукувати цю роботу [176.-С.3].

Наступне відоме дослідження, в якому порушувалася проблема ставлення запорозького козацтва до релігії, з'явилася більш ніж через чверть століття після публікації роботи Кириченка. Ним стала книга В.О.Голобуцького "Запорозьке козацтво" [151.-С.125]. В ній містились вже відомі цитати з мемуарів Окодьського, народних пісень про те, що козаки не бачили попа. На основі цього Голобуцький зробив висновок, що твердження А.Скальковського і Д.Яворницького про те, що "запорожцям були властиві релігійний фанатизм, повага до церкви і її служителів", не відповідали дійсності. На думку Голобуцького, козацтво відчувало "повну байдужість і зневагу до духовенства і церкви" [151.-С.125]. В 1961 році вийшла ще одна робота В.О.Голобуцького, присвячена історії запорозького козацтва [150]. В ній, зокрема, автор доводив, що січове керівництво не надавало значення віросповіданню тих, хто вступав до козацтва [150.-С.149]. Крім того, в цій роботі Голобуцький навів документи про суперечки за землю між козацтвом і духовенством, а також описав деякі аспекти взаємин запорожців з Самарським Пустинно-Миколаївським і Нефорощанським Свято-Успенським монастирями, які, за його твердженням, обидва знаходились на території Запорозьких Вольностей [150.-С.359-361].

Запорізький автор П.Супруненко, який у 1966 р. опублікував статтю з досить симптоматичною назвою "Лицарі православ'я" чи "єретичі сини"?" [246], в оцінці релігійності запорожців дотримувався тієї ж точки зору, що М.Кириченко і В.Голобуцький. Супруненко навів "обов'язкові" при зображенні ставлення козаків до релігії цитати із записок Окодьського і народної пісні про те, що "славні хлопці-запорожці вік звікували - попа не видали...", після чого наголосив, що видавати запорожців за фанатичних захисників Христа, "лицарів православ'я" було б грубим перекрученням істини. В той же час П.Супруненко писав, що зображати козаків Запорозької Січі як пристрасних атеїстів було б соціологічним вульгаризмом, бо боротьба запорожців за православ'я збігалась з боротьбою проти національного і соціального гніту, проти іноземних загарбників [246.-С.57].

Зовсім іншою, ніж у дослідженнях вітчизняних істориків 20-х - першої половини 80-х років ХХ ст., була оцінка ставлення запорожців до релігії в опублікованій у 1961 р. в Нью-Йорці роботі Івана Власовського [143]. Автор, не заперечуючи високої релігійності козаків, зробив наголос на прагненні запорожців позбутися контролю за церковною справою з боку російського уряду [143.-С.232-235]. Крім того, Власовським були наведені деякі відомості про стосунки Запорожжя з Києво-Межигірським монастирем, про поступове обмеження прав київських митрополитів. Проте, для істориків, які досліджують проблеми духовного життя на Запорожжі в період Нової Січі, робота І.Власовського корисна в першу чергу

авторськими висновками, бо в цілому вона носить компілятивний характер, і дані, які стосуються церковної справи на Запорозьких Вольностях, майже повністю повторюють уже згадану статтю О.Левицького [192].

В середині 80-х років ХХ ст. розпочався новий етап в оцінці церковного устрою Запорозьких Вольностей і ставлення козацтва до релігії. Найбільш відомою із дослідників, які торкалися цих тем, стала О.М.Апанович, велика кількість книжок і статей якої вийшла з друку за досить короткий час [125-130]. Високо оцінюючи внесок О.М.Апанович у справу популяризації історії запорозького козацтва, слід зауважити, що більшість з наведених нею відомостей про церкву на Запорожжі і оцінок релігійності козаків просто взято з робіт Д.І.Яворницького і деяких інших дослідників. При цьому авторка, не завжди критично ставлячись до робіт попередників, повторює їхні помилки. Так, вслід за Д.І.Яворницьким вона невірно називає кількість населених пунктів на Запорожжі, в яких під час існування Нової Січі були розташовані церковні споруди [125.-С.9;130.-С.213]. Неточно О.М.Апанович надає і відомості про церкви, споруджені коштом П.І.Калнишевського [130.-С.215]. Дослідниця по-вторила висновок Д.І.Яворницького про те, що запорожці були глибоко віруючими людьми і захисниками православної віри [130.-С.208].

Такої точки зору дотримуються майже всі сучасні вітчизняні дослідники історії запорозького козацтва. Дехто з них займається і проблемами, пов'язаними з церковним устроєм Запорожжя. Це С.Плохій, Ю.Мицик, Н.Герасименко, В.Щербак, А.Макаров, А.Кравченко, В.Микитась і деякі інші.

Одним з напрямків досліджень С.Плохія стали розвідки про культ Покрови Пресвятої Богородиці на Запорожжі [224]. Займаючись цим сюжетом, дослідник прийшов до висновку, що козацтву вдалося створити оригінальний тип культури, складовою частиною якого став культ Покрови [224.-С.37].

Дослідженням історії Києво-Межигірського монастиря займається Н.Герасименко [148;149]. Вона приходять до висновку, що становище цієї святої обителі значною мірою залежало від запорозьких козаків.

У статті В.Щербака "Козацтво і православ'я" вивчається зміна ставлення запорожців до католиків протягом XVI-XVII ст. [262].

Цікавим є висновок, зроблений І.Кравченко про те, що "споконвіку різним богам молились козацька Україна й самодержавна Московія" [184.-С.5].

Отже, в історичній літературі зроблений великий доробок з проблеми церковного устрою Запорожжя. Але і на цей час відсутнє узагальнююче дослідження з історії церкви на Запорозьких Вольностях. Тому і сьогодні вірною є висловлена Ю.Мициком у 1992 р. думка про те, що релігійне життя козацтва мало досліджене [209.-С.6]. Саме тому метою даної роботи є комплексне вивчення церковного устрою Запорожжя 1734-1775 рр.

Джерельну базу дослідження склали переважно неопубліковані документи, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві міста Києва, Архіві Санкт-Петербурзького філіалу інституту російської історії Російської Академії Наук, Інституті рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського в м.Києві, Російському державному історичному архіві, Державному Архіві Дніпропетровської області і матеріали, опубліковані Д.І.Яворницьким, Н.Сементовським, Я.Новицьким, М.Костомаровим, О.Левицьким, В.Бідновим, О.Андрієвським, П.Івановим, А.Скальковським, Н.Терновським та деякі інші. Автором використані такі види історичних матеріалів: 1) актові; 2) діловодські; 3)

епістолярні; 4) мемуарні.

Перший вид джерел можна підрозділити на дві підгрупи: 1) законодавчі акти (маніфести, укази, ордери); 2) договори, дарчі, духовні заповіти, розписки. Частина документів першої підгрупи знаходиться в Повному зібранні законів Російської імперії. Велика кількість законодавчих актів опублікована А.Скальковським, Д.Яворницьким, Макарієвським, П.Івановим, Н.Герновським, О.Андрієвським. Разом з тим, велика кількість документів даної підгрупи ще не опублікована і розпорошена по архівних фондах. Великий науковий інтерес становлять укази київських митрополитів, Святійшого Синоду, які зберігаються в фондах Інституту рукописів ЦНБ [54;57;58;60-62]. Значна кількість ордерів Коша, полкового керівництва, Старокодацького духовного намісного правління з приводу релігійних справ містяться в Архіві Коша Нової Запорозької Січі в ЦДІА, в фонді Скальковського в Архіві Спб ФІРІ РАН [68-83;23]. В останньому знаходяться і кілька ордерів гетьмана Кирила Розумовського кошовому керівництву про розв'язання суперечок між запорожцями і духовенством [1.-Арк.1-3]. В Російському державному історичному архіві зберігається ряд указів Синода керівництву Києво-Межигірського монастиря [26-34]. Актів джерела цієї підгрупи дають можливість простежити зміни урядової політики щодо Запорожжя і Київської єпархії, ставропігійного Києво-Межигірського монастиря, виявити деякі закономірності розвитку церковного устрою Запорозьких Вольностей. До документів другої підгрупи відносяться опублікована на сторінках "Київської старовини" духовна померлого запорозького козака [108]; договори про будівництво церков, що зберігаються в Архіві Коша Нової Запорозької Січі ЦДІА [74]; розписки священників про зберігання грошей, отриманих від запорозьких козаків, що знаходяться в Інституті рукописів ЦНБ [48.-Арк.1] тощо. Ці документи дають можливість з'ясувати деякі деталі процедури заснування релігійних споруд на Запорожжі, характеризують ставлення козаків до церков і духовних осіб. Джерела діловодства представлені таким важливим комплексом, яким є ділове листування Коша, київських митрополитів, запорозького духовенства, ченців Києво-Межигірського монастиря і світської влади. Значна їх кількість опублікована В.Бідновим, який, зокрема, ввів листування у справах будівництва церков і призначення священників [88]; М.Костомаровим, який ввів у науковий обіг ряд листів, що проливають світло на участь запорожців у гайдамацькому русі і відображають їхнє ставлення до представників різних релігій і конфесій [93]; О.Андрієвським, який опублікував листування з приводу судочинства над Донцем [84]; А.Скальковським, який ввів у науковий обіг рапорт про обряд поховання запорожців [106]; Я.Новицьким, який опублікував листи військового судді до кошового отамана, що стосувалися церковної справи [98.-С.79-80], Д.Яворницьким тощо. Великий комплекс джерел цієї групи складають матеріали архівосховищ. Серед них донесення духовних осіб київським митрополитам [63.-Арк.214;38.-Арк.44-45;37.-Арк.32;39.-Арк.513], офіційні листи ченців до свого безпосереднього духовного керівництва [43.-Арк.1-2], документи, видані священно- і церковнослужителям для проїзду до Запорожжя за збиранням милостині [49.-Арк.8;42.-Арк.1;51.-Арк.2-9;56.-Арк.1;75;76], характеристики, видані запорожцям-послушникам у монастирях [46.-Арк.1], листування з приводу будівництва церков на Запорозьких Вольностях і призначення до них священників, офіційні листи духовних осіб до кошового керівництва [15.-Арк.1-3;16.-Арк.1-3] тощо. Джерела канцелярського діловодства розкривають великі можливості для

дослідження системи управління церковною справою на Запорозжжі, встановлення ролі Коша, Синода, митрополитів, Києво-Межигірського монастиря, Старокодацького духовного намісного правління в вирішенні питань, пов'язаних з духовним життям на території Запорозьких Вольностей.

Великий інтерес для дослідників церковного устрою Вольностей Війська Запорозького становлять епістолярні матеріали. В першу чергу це приватне листування між козаками і представниками українського, запорозького, російського і закордонного духовенства [58.-Арк.37;59.-Арк.319;49.-Арк.21;5.-Арк.1-2;6.-Арк.1-2]. Велику наукову цінність має приватне листування між представниками українського духовенства і духовними особами, які перебували на Запорозжжі. Це опубліковані О.Левицьким листи Києво-Софійського ченця Рафаїла і кафедрального писаря ієромонаха Іакова [94], листи ієромонаха Іоанікія Венерацького до ігумена Києво-Видубицького монастиря, що зберігаються в Інституті рукописів ЦНБ [44.-Арк.1-2;45.-Арк.1-2] тощо. Епістолярні матеріали розкривають великі можливості для дослідження стосунків запорозьців і представників духовенства, для встановлення подробиць діяльності осіб, які приходили на територію Запорозжжя для збирання милостині. В деяких з цих документів містяться цінні відомості про побут козацтва, його ставлення до релігії. Велику кількість інформації про релігійне життя на Запорозжжі містять мемуари. Вони складаються переважно із записок мандрівників, а також осіб, які тривалий час мешкали на території Запорозьких Вольностей. Дуже цінним для розуміння ставлення духовних осіб до запорозьких козаків, для характеристики світосприймання запорозьців є спогади про перебування на Запорозжжі в 1750 і 1751 рр. ченця Полтавського монастиря Яценка-Зеленського [112]. Деякі відомості про духовне життя на Запорозжжі містяться в мемуарах іноземців, які відвідували цей край. Одним з джерел, на яке спиралося багато дослідників історії запорозького козацтва, є спогади колишнього козака Микити Коржа. В них міститься і деяка інформація про церковне будівництво і обрядовість запорозьців. Проте, до цих повідомлень треба ставитись досить обережно, бо вони містять велику кількість неточностей. Досить суб'єктивною є інформація, яка міститься в спогадах інших старожилів, предки яких або ж вони самі мешкали на Запорозжжі в період Нової Січі. Велика кількість таких спогадів зібрана і опублікована Я.П.Новицьким [99;100] та Д.І.Яворницьким [269;274]. Отже, наявність великої кількості різноманітних джерел в цілому дозволяє дослідити церковний устрій Запорозьких Вольностей.

[На зміст](#)

Глава I.

ЦЕРКОВНЕ БУДІВНИЦТВО НА ЗАПОРОЗЖЖІ

Історичні умови розвитку церковного устрою Запорозьких Вольностей. На процес впорядкування церковного устрою Запорозжжя значною мірою впливали економічна і внутрішньополітична ситуація в регіоні. Великий вплив на релігійне життя мала політика російського уряду по відношенню до Вольностей Війська Запорозького. Саме тому дослідження особливостей церковного будівництва на

Запорожжі, релігійності козаків, системи підпорядкування церков і духовенства передбачає розуміння історичних умов розвитку церковного устрою Запорозьких Вольностей.

Обособлення Запорожжя від Лівобережної України розпочалося по закінченні Визвольної Війни. Вже тоді гетьман Богдан Хмельницький своєю владою підтвердив усі особисті і поземельні права, що були даровані Запорожжю в 1576 році королем Баторієм, зауваживши, що запорозьке військо не потребує підтверджуючої грамоти як таке, що має "особливі клейноди й армату військову" [237.-С.225]. За Андрусівським перемир'ям, підписаним у 1667 році між Росією та Польщею, Правобережна Україна відійшла до Польщі, Запорозька Січ отримала статус самостійної території, а Лівобережна Україна залишилась у складі Росії. Тим самим була закріплена адміністративна незалежність Запорожжя від Лівобережної України, що створило умови для складання на її території своєрідного, оригінального церковного устрою.

На Січі існувала Покровська церква, головний священик якої вважався начальником усіх козацьких церков. Крім того, на Запорожжі існувало ще кілька церковних споруд і Самарський Пустинно-Миколаївський монастир. До того ж, з 1576 до 1672 року козаки мали свій "ре-лігійний центр", з якого призначались Ієнці до Покровської церкви та Самарського монастиря. Цим центром був Терахтемирівський монастир, розташований біля Дніпра, нижче Трипілля [149.-С.2]. В середині XVII ст. цей монастир було розорено і він обезлюднів, тому в 1672 р. козаки передали функцію призначення духовних осіб до церков Запорожжя Києво-Межигірському ставропігійному Спасо-Преображенському монастирю. В 1691 р. під його опіку було передано і запорозький Самарський монастир.

За умовами "вічного миру" 1686 р. Запорожжя відійшло до складу Росії, проте, Запорозьке Військо зберегло ряд прав, які дають підстави казати про його автономію як від Росії, так і від Гетьманщини. Прагнення запорожців відстоювати свої права викликало гнів гетьманського ке-рівництва. Так, у 1686 р. відбувалося досить напружене протистояння Коша і гетьмана Івана Самойловича з приводу стосунків Запорожжя з турками [271.-С.16-18]. В 1688 р., коли князь Галіцин, за угодою з Іваном Мазепою, почав будувати поблизу Самарського монастиря Новобогородицьку фортецю, запорожці відкрито висловили своє обурення як проти Мазепи, так і проти Галіцина. За це самарські Ієнці, які підтримували козаків, були проголошені бунтівниками і засуджені до тортур; Мазепа готувався "жорстоко помститися" і запорожцям, чому завадила лише морова хвороба, яка спустошила Запорожжя в 1690 р. [270.-С.302-303].

Після зруйнування Січі в 1709 р. запорожці були змушені піти під протекцію кримського хана, де і була заснована спочатку Кам'янська, а потім Олешківська Січ. Це призвело до руйнування існуючої церковної системи запорожців. Козаки, залишаючи свої землі, частину майна Самарського монастиря спалили, а частину забрали з собою, після чого свята обитель прийшла в запустіння. До того ж, за умовами Прутського миру Самарський монастир разом зі всіма маєтками відійшов до турків, які спалили значну частину його будівель [270.-С.303]. Було порушено зв'язки з Межигірським монастирем, який без економічної підтримки з боку козаків прийшов у запустіння. Цьому сприяла і пожежа 1717 року, яка знищила значні матеріальні цінності монастиря [148.-С.93]. Разом із Січчю була зруйнована і Покровська церква, а інші запорозькі храми хоча і продовжували існувати,

залишилися без значної частини духовенства, що розійшлася по інших парафіях. До Олешківської Січі запорожці прийшли лише з похідною церквою, до того ж, перші місяці вони залишались майже зовсім без духовних осіб. Козаки, втративши зв'язки з Межигір'ям, були змушені звертатися за послугами до духовенства Греції, Константинополя і Польщі. До 1728 р. настоятелем над запорозьким духовенством був грецький архімандрит Гавриїл. В цьому знайшла прояв східна орієнтація Запорожжя, яка в подальшому стала болючою точкою у запорозько-російських духовних справах. Лише за шість років до повернення запорожців на їхні старі землі Гавриїл був замінений російським священиком Дідушинським. Умови перебування запорожців на Олешках були несприятливими не лише для розвитку релігійної справи, але і для економічної і політичної діяльності Війська. За протекцію, яку запорожці мали від кримського хана, вони були повинні посилати в походи для підтримки ханської армії не менше двох тисяч козаків, безкоштовно брали участь у будівництві Перекопської лінії. Козацтву було заборонено мати на Січі гармати, будувати укріплення, мати зносини з Росією, їздити до російських міст, вести торгівлю в Криму і Очакові. Запорожці були обкладені різного рода даниною. Кримський хан втручався у справи, вирішення яких здавна знаходилося у компетенції кошового керівництва. Так, запорожці нерідко засуджувались до смертної кари, до заслання на галери, з них стягалися в подвійному і потрійному розмірі штрафи за вкрадене у татар майно. Крім того, кримський хан відібрав у козаків Низ Дніпра від Великого лимана до порогів і віддав його ногайським татарам.

З огляду на такий стан справ запорожці розпочали переговори з Росією про повернення на рідні місця. Довгий час Росія займала досить стриману позицію в питанні повернення козаків. Лише в 1733 р., коли взаємини Росії і Туреччини загострилися і виникла загроза війни, імператриця Анна Іоаннівна, після цілого ряду відмов, нарешті прийняла запорожців під своє "високе заступництво". 31 серпня 1733 р. на ім'я кошового отамана була надіслана грамота про пробачення провини запорожців і прийняття їх під владу Росії. Проте, з цілого ряду обставин, лише 31 березня 1734 р. Кіш було перенесено до урочища Базавлук. У Лубнах був підписаний договір, у якому викладались умови переходу Війська у підданство російських імператорів. Головними умовами було: 1) забуття всіх провин запорожців; 2) дозвіл козакам мешкати на землях, які вони займали до 1709 р.; 3) дозвіл користуватися рибними і звіроловними промислами "від російських кордонів безперешкодно"; 4) збереження козаками вірності російському престолу; 5) зобов'язання козаків мати "чиновників за нинішнім положенням"; 6) визнання запорожцями своєї залежності від головнокомандуючого генерала Малої Росії; 7) встановлення щорічного жалування за службу в розмірі 20 тисяч карбованців. Під час перебування запорожців під протекцією кримського хана в церковній системі Росії відбулися суттєві зміни. Функції скасованого інституту патріаршества були передані Святійшому Синоду. В 1722 р. на його Іюлі Петро I поставив обер-прокурора, світську особу. З цього часу монарх став фактичним головою церкви [170.-С.248]. Була скасована система виборів митрополитів і відтепер останні призначалися царською владою після надання їх кандидатур Синодом. Уряд Петра I, продовжуючи наступ на автономію українського духовенства, в 1722 р. відібрав у київських митрополитів їхній титул, і на протязі двадцятих років київські архіпастирі носили титул архієпископів. У 1734 р., вже за часів правління імператриці Анни Іоаннівни, Синод видав розпорядження не

друкувати і не проголошувати молитву до святого митрополита Олексія, в якій містилося прохання від царя і царської родини, щоб "престолу Київському з'єднатися з богопоставленим престолом Московським і князівству Малоросійському сполучитися з богохранимим Великоросійським царством". Синод мотивував своє розпорядження так: "Мала Росія, також Київська і інші тієї країни єпархії з Великою Росією вже з'єднані і знаходяться в одній Великоросійській єпархії" [143.-С.28].

Після повернення козаків до Російської імперії її уряд намагався застосувати по відношенню до Війська Запорозького загальні принципи своєї внутрішньої політики, спрямовані на уніфікацію управління всіма складовими частинами імперії. Першим документом, який визначив принципи майбутнього підпорядкування Запорозького Війська київському генерал-губернатору, була вже згадана грамота Анни Іоаннівни від 31 серпня 1733 р. Залежність Запорожжя від київського генерал-губернатора підтверджена і грамотами, виданими імператрицею в березні і вересні 1735 р. [91.-С.10]. Діяльність Запорозького Війська контролювалась і Колегією закордонних справ.

З заснування Нової Січі запорожці стали вважати своєю територією значні площі Південної України, які на півдні межували з землями татар, а на півночі закінчувалися "Новими Кодаками... і степом по р.Самарі, в 25 верстах від її гирла" [275.-С.9]. В 1740 р. "інструментом", прийнятим при Великому Інгулі російським уповноваженим Неплюєвим і турецьким мустафою-беєм Селіхтаром Кятіби були визначені кордони Вольностей Запорозьких. У їх основу було покладено розмежування 1705 р.. Західні кордони запорозьких земель визначалися таким чином: від гирла Синюхи вниз до Ташлика, звідти через ріки Мертві Води і Малий Інгулець до ріки Кам'янки. Східний кордон визначався гирлом Кінських Вод до Мокрої Московки, звідти до верхів'я Берди і до місця впадіння останньої в Азовське море [239.-С.27-31]. Такий кордон між запорозькими землями і татарськими кочів'ями проіснував майже до самого моменту зруйнування Нової Січі.

Після повернення козаків до російського підданства почався активний процес заселення Запорожжя і, як наслідок, збільшилась кількість церков і каплиць на цій території. У зв'язку зі зростанням населення з'явилась необхідність адміністративного поділу Вольностей Війська Запорозького на паланки. В 1734 р. на Запорожжі було засновано п'ять паланок - Бугогардівська, Інгульська (Перевізьська), Кодацька, Самарська і Кальміуська [213.-С.45]. Подальший розвиток Запорожжя і зростання населення викликали необхідність заснування в 1768 р. ще двох паланок - Орільської та Протовчанської, а трохи пізніше - восьмої, Прогноївської. На думку Д.І.Яворницького, існували ще дві паланки - Барвинківська і Личківська [270.-С.160]. Вони були засновані в останні часи існування Нової Січі, а тому не встигли вплинути на перебіг подій.

Основною економічною формою поселень на території Вольностей Війська Запорозького були зимівники. Їх кількість, за приблизними підрахунками, на кінець існування Нової Січі доходила до 6 тисяч [140.-С.10-13]. Крім зимівників, на Запорожжі існувало кілька десятків слобід, населення яких складало від 4 до 300 і навіть більше дворів [150.-С.206]. Великі слободи були центрами запорозьких паланок. В стратегічних пунктах, незалежно від паланкового поділу, знаходились фортеці-фабурги. В них були розміщені військові залоги з деяким домішком цивільного населення. В паланках було сконцентроване

сільськогосподарське життя Запорожжя. Тут мешкала старшина, зимівчани, жонаті козаки і запорозьке поспільство. Столицею Вольностей Війська Запорозького була Січ, де знаходилось кошове керівництво, головні сили запорозького війська і торгово-ремісницькі елементи.

На момент ліквідації Нової Січі населення Запорозьких Вольностей налічувало до 200 тисяч чоловік. Розміщувалось воно нерівномірно. Найбільш заселеними були Самарська, Протовчанська і Орільська паланки. Дещо меншою була щільність населення в місцевостях між правим берегом Дніпра і верхів'ями Інгульця, на берегах річок Інгулу, Омельнику в Кодацькій паланці. Ще менше людей мешкало в середній і нижній течії Інгульця, Буга в Інгульській та Бугогардівській паланках. Нарешті, менше всього було мешканців на окраїнах Запорожжя - в Кальміуській і Прогноївській паланках. Такий розподіл населення значною мірою залежав від двох факторів: 1) розташування місцевостей відносно татарських земель; 2) природні умови. Так, східна окраїна Запорозьких Вольностей межувала з аулами ногайських татар і була захищена лише невеликою річкою Конкою, тому її населення було досить малочисельне. Північні і західні окраїни були розташовані відносно татар на великій відстані, а південна окраїна захищена широким Бугом і великим загоном козаків. Природні умови найбільш сприятливими були на півночі Запорожжя - там були дуже родючі місцевості, багаті лісами, ріками і озерами. В період Нової Січі майже постійно точилися суперечки між Кошем і російським урядом з питань керівництва справами, які стосувались Вольностей Війська Запорозького. Російський уряд через світську адміністрацію і духовну владу намагався розширити свій вплив не тільки на внутрішній, а й на релігійний устрій Вольностей, тим самим і релігійний. Кіш, зі свого боку, прагнув захистити свої давні права і зберегти автономію в керівництві Запорожжям. Характер стосунків Коша і російської адміністрації значною мірою залежав від загальнополітичної ситуації. В 1733 році царському уряду було необхідно запобігти участі запорожців у бойових діях на боці Туреччини. Тому київський генерал Вейсбах писав до них: "Всі ті місця ваші власні, і в ті місця, які вам прямо належать, ні Росія, ні Порта, ні Хан Кримський і ніхто вступати не може" [96.-С.323]. Після укладання в 1739 р. Білградського миру загроза з боку Туреччини послабла, і тому російський уряд став вважати за можливе ігнорувати права запорожців на володіння землею. По Інгульському трактату всі запорозькі землі увійшли до складу Російської імперії і стали вважатися "суспільними землями, якими уряд має право розпоряджатися на свій розсуд" [96.-С.323].

Майже водночас з будівництвом Нової Січі при ній було утворено Ново-Січинський ретраншемент, в якому постійно перебував російський гарнізон. Російські гарнізони знаходились і при фортецях, розташованих по течії Дніпра від гирла Орлі до Нової Січі [160.-С.330]. Такими заходами російський уряд намагався посилити свій вплив на Запорожжі і запобігти "самовілля" з боку Коша. Для цього використовувалась і невизначеність східних кордонів Вольностей Війська Запорозького. Кордони, встановлені у 1740 р., не задовольняли ні запорожців, ні донських козаків. Тому вже з 1743 р. між ними точилися суперечки, що супроводжувались пограбуваннями і вбивствами. З обох боків зверталися зі скаргами до російського уряду, визнаючи його зверхність у розпорядженні встановленням кордонів, і тому представників російської адміністрації влаштовувала роль "третейського судді" при вирішенні цього питання. Лише в 1746 р. був визначений кордон між землями донців і запорожців. Ним стала річка

Кальміус.

Характерно, що в цей час запорожці вели боротьбу за землі не лише з донськими козаками, а і з російськими військовими командами. Водночас із веденням суперечок за свої східні кордони, запорожці звернулись до імператриці Єлизавети Петрівни зі скаргою на вторгнення на територію Вольностей начальників Полтавського полку і на самовільне збудування російськими комендантами на річці Самарі трьох перевозів. У результаті тривалих суперечок Кіш на цей раз відстояв такі свої права. Імператриця наказала ліквідувати перевози, а фортецю Стару Самару передати Запорозькому Війську. Проте, таке розв'язання конфлікту було скоріш винятком, ніж правилом, і в подальшому скарги запорожців на скорочення території Вольностей залишалися незадоволеними.

До поземельних суперечок з донцями і російськими військовими командами додалися прикордонні конфлікти запорожців з татарами. Після укладання Білградського миру козаки позбулися права "чинити наругу над татарами" [237.-С.299]. Проте, запорожці неодноразово здійснювали набіги на татарські території, ловили рибу в Білозірці, Рогачику, Дніпровському і Бузькому лиманах, хоч це і було заборонено кримським ханом. Разом з тим, і татари здійснювали набіги на Запорожжя, під час яких вбивали козаків, викрадали худобу, спалювали зимівники. За таких умов, починаючи з 1739 р. між запорожцями і татарами неодноразово виникали взаємні суперечки і претензії. Для їх розв'язання створювались спеціальні комісії, посилались депутації. Вони періодично виникали аж до 1768 р., тобто до початку війни з Туреччиною. Результатом їх діяльності часто ставало взаємне відшкодування збитків або рішення "претензію на претензію замінити" [237.-С.305].

Разом з тим, період 40-х років XVIII ст. був позначений кількома позитивними для розвитку духовної справи на Україні подіями. Наказом імператриці від 11 червня 1743 р. київським архіпастирям було повернено митрополичий титул. Це пробудило в українських церковних колах надію на відновлення тих прав української церкви, які були скасовані від часу приєднання Київської митрополії до Московської патріархії. Такі надії значною мірою спирались на доброзичливе ставлення імператриці Єлизавети до українців. Не бажаючи втрачати слушну нагоду, українське духовенство після смерті 22 жовтня 1747 р. митрополита Рафаїла Заборовського звернулось до імператриці з проханням рукоположити обраного Синодом на київську кафедру архімандрита Києво-Печерського Тимофія Щербацького не в Петербурзі, а в Києві. Імператриця виконала і це прохання українців.

На початку 50-х рр. ситуація на Україні і Запорожжі змінилася. В 1750 р. було відновлено гетьманство. У зв'язку з цим Запорозьке Військо було піддано безпосередній владі гетьмана К.Розумовського. В сенатському указі від 19 жовтня 1750 р. з цього приводу зазначалося: "Сіловому запорозькому війську з його отаманом і Кошем, а також з його приналежностями бути у відомстві нашого малоросійського гетьмана, як то і в попередні часи до 1708 року було" [150.-С.75;104.-С.363].

Відновлення гетьманства не залишилось без наслідків для Запорожжя. Якщо Військо раніше підлягало лише київському генерал-губернатору, то з 1750 р. останній став ділити свою владу з гетьманом. Передача Війська Запорозького під владу гетьмана і генерал-губернатор призвела до обмеження військового самоврядування в сфері адміністрації, суду та ін.

Саме під час існування відновленого гетьманського правління розпочався значний наступ на кордони Запорозьких Вольностей, в результаті якого територія останніх помітно скоротилася. В 1752 р. російський уряд з метою охорони окраїн російських земель від татар і запорожців переселив на територію Запорожжя сербів на Іюлі з Іваном Хорватом. Вони зайняли північно-західну окраїну козацьких земель, заснували Ново-Сербію з фортецею святої Єлизавети. Уряд оселив сербів чи не на найкращих запорозьких землях по річках Синюсі, Висі, Тясьміну і степу між Дніпром і Бугом. Серби будували на цій території шанці і форпости, укріпляли старі поселення.

В 1752 р. для поселень новосербів у запорожців було відібрано землі від річки Омельник до Самоткані. За наказом російської адміністрації, всі запорозькі зимівники по лівому берегу Самоткані повинні були бути перенесені "на інші зручні місця, що знаходяться в запорозьких дачах" [115.-С.134-136]. Приводом для такого розпорядження було названо необхідність припинення діяльності гайдамаків, серед яких було багато запорожців.

У 1753 р. з Австро-Угорщини до Запорожжя прийшли серби на Іюлі з Іваном Шевичем і Райком Депрерадовичем. Ці переселенці зайняли північно-східні землі Запорозьких Вольностей. Було утворено Слов'яносербію з фортецею Бахмутом. Таким чином, запорожці втратили територію, яка знаходилась між річками Луганню, Північним Дінцем і Бахмутом.

В 1752 р. імператриця Єлизавета Петрівна видала наказ утворити на кордоні Запорожжя поселення слобідського малоросійського полку. 18 серпня того ж року Сенат виніс рішення розташувати це поселення на 20 верст нижче новосербського кордону, сформувати його за принципами слобідських полків і підпорядкувати коменданту фортеці святої Єлизавети.

Отже, на території Півдня України, що входила до складу Російської імперії, не рахуючи Запорожжя, існували п'ять окремих управлінь, бо Бахмутський полк, Українська лінія з ландміліцейським корпусом, Слов'яносербія, управління фортеці святої Єлизавети і Новослобідське поселення мали власних начальників. Ці території були виключені з-під юрисдикції Коша і підлягали київському генерал-губернатору.

Характерно, що уряд віддавав переселенцям не лише "дикі" території, а і землі, на яких знаходилась велика кількість козацьких зимівників. З таких територій козаки в багатьох випадках були змушені переходити в нововизначені межі Вольностей, залишаючи переселенцям свої церкви.

Обмеженням площі земель, які знаходились в юрисдикції Коша, російський уряд намагався досягти кілька цілей. На колишній запорозькій території створювались поселення, завданням яких була охорона окраїн російських земель від татар і козаків; тим самим посилювався контроль над Запорожжям. З іншого боку, з утворенням поселень збільшувалося не-козацьке населення Півдня України. Тим самим створювались умови для господарського розвитку регіону в разі ліквідації Вольностей Війська Запорозького. Певною віхою в політиці російського уряду по відношенню до Запорожжя став 1756 р., який ознаменувався передачею справ Лівобережної України із відомства Колегії закордонних справ до Сенату. Це призвело до обмеження компетенції гетьмана і місцевих установ, до посилення влади центральних органів Російської імперії на Лівобережній Україні і Запорожжі.

На початку другої половини XVIII ст. змінилось ставлення російської влади до

українського духовенства. В 1752 р. київський митрополит представив до Колегії закордонних справ свій рапорт, в якому домагався повернення під владу митрополії Переяславської єпархії і Києво-Межигірського монастиря, прав безапеляційного митрополичого суду і дозволу друку церковних книг. На це прохання Синод відповів відмовою, а за проведення в Переяславі елекційного собору для виборів нового владики митрополит навіть дістав догану. В 1757 р. митрополит Тимофій Щербацький був переведений, за наказом уряду, до московської кафедри, що суперечило умовам приєднання Київської митрополії до Московської патріархії, згідно з якими митрополити повинні були займати київську кафедру до кінця свого життя.

В 1764 р. царський уряд зробив ще один крок в напрямі уніфікації управління Російською імперією. 10 листопада Катерина II, яка нещодавно зайняла російський престол, видала указ про скасування гетьманського правління [105.-С.961-962]. Замість нього була відновлена діяльність Малоросійської колегії, на Іюлі якої був поставлений генерал-губернатор П.О.Румянцев. За указом імператриці, відтепер Запорозьке Військо повинно було підлягати Малоросійській колегії [105.-С.962;159.-С.70]. Це призвело до ще більшого посилення тиску на Запорожжя. Малоросійська колегія нехтувала правами Коша в керівництві справами Вольностей, прагнула звести їх нанівець. За наказом Румянцева були збільшені військові та інші повинності, вимагалася видача російській адміністрації втікачів, до Запорожжя надсилались урядові залоги і були засновані нові укріплення. В 1766 р. Катерина II видала маніфест про скликання Комісії для вироблення нового Уложення. Імператриця вирішила довести до кінця працю щодо кодифікації російських законів, розпочату Петром I, і провести її на засадах "нової філософії і науки", відкритих добою Просвіти. Згідно з ідеями просвітництва, закони слід було укладати не бюрократичними засобами, а за участю представників громадськості. Як наслідок - скликана Комісія, до якої ввійшло 28 представників вищих державних установ - Сенату, Синоду та колегій, і 537 виборних представників від різних станів і груп населення. Серед них були і запорозькі козаки - військовий суддя Павло Головатий і курінний отаман Моїсей Скапа [265.-С.340].

Запорозьке Військо доручило своїм депутатам, між іншим, клопотати про підтвердження прав і вольностей, наданих Війську, духовенству і шляхетству польськими королями та литовськими князями і підтверджених російськими імператорами. Крім того, запорозькі депутати повинні були домагатися заборони поселення іновірців і розкольників на території Вольностей, а також переведення Війська з-під відомства Малоросійської колегії до юрисдикції Колегії закордонних справ. В наказах зазначалося, що навіть Богдан Хмельницький і його наступники не втручались у внутрішні справи Січі, а "Малоросійський уряд ордерує і пропонує у війську, немов підлеглу собі команду, в чому військо, зазнаючи собі чималу кривду, під тим урядом бути не бажає" [77.-Арк.167-171].

На діяльність Комісії для складання нового Уложення покладало великі надії і українське духовенство, яке прагнуло якщо не повернути втрачену церковну автономію, то хоча б затримати частину старих прав, якими відрізнялись форми українського церковного життя від російських. Представниками українського духовенства були складені 74 "пункти", до яких увійшли питання політичного, національного, релігійного і станового характеру. Відносно політико-національних вимог, духовенство прагнуло повернення української автономії. В

загальноцерковній справі духовенство домагалось вільного обрання київських митрополитів і архімандритів Києво-Печерської Лаври, звільнення їх з-під юрисдикції Синоду; підтримки українських освітніх установ - Київської Академії і Чернігівського колегіуму; підтримки справи друку книжок і їх вільного продажу. Можна погодитися з думкою О.Єфименко про те, що симпатії українського духовенства в наказах до Комісії для складання нового Уложення були спрямовані на відновлення старовинних прав. Це пояснювалось розгляданням духовенством церковного минулого України (не лише до підпорядкування київського митрополита московському патріарху, а і деякий час після цього, доки виконувались пункти жалувальної грамоти 1686 р.) як дещо подібного до втраченого раю. Сучасний стан церковної справи був недовподоби українському духовенству, що і відбилося в наказах до Комісії. Саме тому Катерина II виказала упереджене ставлення до духовних осіб України з їх "честолюбством та заразою від зіпсованих правил римського духовенства". Станові побажання українського білого духовенства зводилися до прагнення отримати привілеї, які мала шляхта, включаючи звільнення від сплати податків і виконання повинностей. Чорне духовенство прагнуло затвердження за монастирями прав упривілюваних великих земельних власників.

Проте, накази як запорожців, так і українського духовенства залишилися нереалізованими. Синод навіть не включив у наказ своєму делегатові в Комісії найбільш сміливих домагань українського духовенства. До того ж, і сама праця Комісії, розпочата в Ієрвні 1767 р., не мала успіху і припинилась в кінці 1768 р. нібито з причини війни з Туреччиною.

На цей час одним з головних напрямків спілкування запорожців з російською адміністрацією стало листування з приводу участі козацтва у гайдамацькому русі. Запорозьке керівництво, виконуючи розпорядження російського уряду, було змушене проголосити гайдамаків "самовільниками і розбійниками", ловити і карати їх. Проте, безумовно, симпатії запорожців були на боці гайдамаків, як борців проти національно-релігійних утисків українців. Багато хто із запорожців не лише надавав допомогу гайдамакам, але і сам ставав до їх лав. Польські і турецькі власті неодноразово скаржились російському урядові на запорожців за підтримку, яку ті надавали гайдамакам. Це створило в очах російських урядовців погляд на козаків як на людей неспокійних і навіть шкідливих, що становлять загрозу спокою на південних окраїнах Російської імперії [158.-С.465-466]. З появою на престолі Катерини II з її централізаторськими планами і політикою скасування автономних територій в межах імперії, гайдамацький рух було придушено, а стосунки запорожців з російською владою ще більше загострились. Катерина II продовжила політику заселення земель Запорожжя, розпочату її попередниками. За бажанням імператриці, командир ландміліцейського корпусу і Української лінії генерал-поручик Мельгунов розпочав здійснення далекоглядного плану заселення "запорозької обширної пустелі і безлюдного степу здібним християнським народом, до земельного господарства і військової служби равновлаштованим" [250.-С.67]. Указом імператриці від 22 березня 1764 р. була відкрита Новоросійська губернія, з повітами і двома головними провінціями - Єлисаветинською, до складу якої ввійшли Ново-Сербія, Новослобідський полк і фортеця святої Єлисавети, і Єкатеринінською, з Слов'яносербією, Українською лінією і Бахмутським козачим полком. Внаслідок цілеспрямованої політики російського уряду територія Новоросійської губернії почала швидко заселятися і

за досить короткий час чисельність її мешканців значно збільшилася. Землі Новоросійської губернії були виключені з парафії київських митрополитів. Всі їх церкви належали до трьох єпархій: Єлисаветинська провінція в релігійній справі підлягала єпископу Переяславському; Єкатерининська - єпископу Білгородському; Бахмутський полк залежав від єпископа Воронежського [250.-С.76]. Територія Новоросійської губернії не входила до складу Запорозьких Вольностей, тому в церковній справі не підлягала Старокодацькому правлінню і Межигір'ю. В Новоросійській губернії, на відміну від Запорожжя, були створені протопопії і нове намісне правління. Так, із довідки до Переяславської консисторії відомо, що Єлисаветинська провінція складалася з трьох протопопій: перша знаходилась в фортеці святої Єлисавети, друга - в першій Новомиргородській роті Хорватового гусарського полку, третя - в Криловському шанці Пандурського гусарського полку. Крім того, існувало Кам'янське намісне правління, духовним намісником в якому був Артемій Зосимович [253.-С.343]. У травні 1774 р. в Кременчуці було відкрито "головну протопопію" Новоросійської губернії, від якої стали залежати парафії Кобеляцької і Сорочинської протопопій.

Незважаючи на незалежність церков Новоросійської губернії від Коша, запорозька старшина іноді робила спроби керувати їх справами. Але подібні втручання старшини носили своєрідний характер. Так, запорожець Опанас Фрідріх наказував поминати імена кошового керівництва під час літургії в церкві слободи Зеленої, яка знаходилась в Єлисаветинській протопопії Переяславської єпархії [88.-С.114-118].

Між запорожцями і керівництвом суміжних з Вольностями земель відбуваються в цей час іслельні конфлікти, які, між іншим, торкаються і церковної справи. В 1775 р. торський прапорщик Боженков і поручик Бахмутського гусарського полку Мазан зробили спробу заарештувати запорозького полкового писаря Івана Неживого, осавула Федора Сербина і ще десятьох запорожців, які прийшли говіти до Святогорського монастиря. Під час служіння літургії, на якій були присутні запорозькі козаки, Мазан з гусарами вдерся до монастирської церкви і наказав запорожцям йти під арешт за перетинання карантинної лінії, яка нібито проходила біля монастиря. Крім того, Мазан наказав відібрати у Святогорського монастиря коней, подарованих козаками. За цих коней між братією святої обителі і гусарами навіть відбулася бійка, під час якої осавулу Сербину з частиною запорожців вдалося втекти. З приводу такого вчинку сусідів кошове керівництво, заручившись підтримкою начальства монастиря, написало скаргу слобідсько-українському губернатору Щербиніну. В листі Коша зазначалося, що запорожці були "заарештовані даремно, з єдиної суміжньої забираючої недоброчливості". Кіш звернувся до Щербиніна з проханням "служити усім... аби вони таких вчинків, кої недобрі, не діяли, але по сусідству дружно жили з запорозьким військом, причому нічого військового не захоплюючи" [261.-С.116].

Кіш, не маючи змоги протистояти діям російської адміністрації по обмеженню на півночі території Запорозьких Вольностей, поширив колонізацію земель, які знаходились на півдні і сході від Запорожжя. Так був заснований ряд слобід і зимівників на територіях, які належали татарам і донським козакам. Серед них були поселення на Міусі і слобода Кисляківка, в яких запорожці звели церковні споруди.

Разом з тим, кошове керівництво розуміло, що протистояти втручання російської адміністрації можна лише розпочавши широку колонізацію Вольностей

Запорозьких переселенцями, які будуть підлягати Кошу. Тому П.І.Калнишевський почав роздавати селянам, які переселялись до Запорожжя, землю в користування. Обов'язковою умовою для новоприбулих було заняття землеробством. Завдяки таким діям запорозького керівництва розпочалася небачена до цього еміграція до Вольностей. Поповнювалось населення Запорожжя і під час російсько-турецької війни. В 1770 р. запорозький старшина Данило Третяк відбив у татар полонених волохів і євреїв. За розпорядженням Коша, всі волохи були оселені в Кодацькій паланці.

В 1770 р. вздовж новоствореної Дніпровської лінії, за розпорядженням уряду, були поселені відставні солдати з родинами, до функції яких входив догляд за роботами під час будівництва фортець. Звичайно, при такому бурхливому зростанні народонаселення на Півдні України збільшувалась і кількість слобід, в яких виникали церкви і діяло православне духовенство.

Проте, з ряду причин в кінці 60-х - на початку 70-х рр. Запорожжя втратило значну частину свого населення. З середини січня до початку березня 1768 р. на Запорожжі продовжувалась страшна хуртовина, внаслідок якої загинула чи не половина мешканців цього регіону. Такою ж холодною була і зима 1769 р. На початку російсько-турецької війни 1768-1774 рр. татари взяли в полон велику кількість мешканців Запорожжя. В 1770 р. на території Вольностей спостерігався неврожай і голод, внаслідок чого загинуло багато людей. Наступного року на Запорожжі спалахнула епідемія морової язви, яка спустошила Романкове, Новий і Старий Кодак, Самару, Перещепино, а також багато слов'яносербських шанців. Навесні 1772 р. Запорожжя понесло значні втрати від повені, а влітку того ж року тут спалахнула епідемія чуми [253.-С.335-338;213.-С.47].

В той же час на стан запорозької церкви негативно вплинули ті зовнішньо- і внутрішньополітичні процеси, які відбувалися в житті Вольностей Запорозьких. Війна з Туреччиною, будівництво фортець Дніпровської лінії, заходи російського керівництва щодо уніфікації управління імперією викликали протидію з боку військового товариства.

До цього додалися ще й події, пов'язані з переселенням на Запорожжя старообрядців, які викликали хвилювання серед козаків. У 1762 р. було дозволено повернутися до Росії закордонним старообрядцям. Згідно з планами російського уряду, вони оселялись на запорозьких землях і стали, таким чином, небажаними сусідами козацтва. 27 серпня 1765 р. Потьомкін прохав імператрицю видати розпорядження "для цих старообрядців на вищезгаданій землі звести монастир і кілька церков парафіяльних" [55.-Арк.1-2]. Під час російсько-турецької війни генерал Румянцев направив із Молдавії на поселення в Новоросійську губернію 1242 родини старообрядців, які колись втекли з Росії до Польщі і Бесарабії. Новоприбулі оселились поруч зі своїми одновірцями і влаштували кілька слобід. В той же час до Новоросійської губернії прийшла велика кількість старообрядців із внутрішніх губерній Росії. Старообрядці мали підтримку з боку Потьомкіна, який надавав їм Ісельні пільги, і з огляду на це самовільно займали землі запорожців, оселялись на них, будували свої каплиці і молитовні будинки. Козаки, які здавна неприязно ставились до старообрядців, вбачали в діях уряду по заселенню ними запорозьких земель обмеження прав Коша. Оточені російськими військами, козаки не мали змоги відкрито виступити проти такої діяльності уряду. Своє незадоволення вони проявляли в "ремствуванні" на російську адміністрацію, відмові відвідувати церкви і вбивствах старообрядців. Хвилювання не стихали

довгий час, і були припинені лише після розорення Січі.

Оселення на запорозьких землях старообрядців, які не знаходились під юрисдикцією Коша, ще більше звузило територію, яка була у фактичному підпорядкуванні військовому керівництву. Володіння запорозьких козаків дещо збільшилися в 1774 р., після заключення Кючук-Кайнарджийського миру. Тоді до Запорожжя перейшла велика ділянка землі на лівому березі Дніпра, навпроти Кінбурна, і землі, які знаходились між гирлами Кам'янки, Буга і Ташлика. Таким чином, напередодні зруйнування Січі кордони Запорозьких Вольностей визначались так: від ріки Бахмут нижче Старої Української лінії вздовж лівого берега Орїлі, від гирла Орїлі до Буга, вздовж 600 верст; від гирла Берди до Старої Української лінії, ушир 350 верст; на сході кордон визначався межами Земель Війська Донського, на півдні і заході - межами з турецькими землями і Азовським морем [174.-С.5].

В останнє десятиріччя існування Нової Січі, тобто в період правління Катерини II, значно посилилось втручання російського керівництва в справи українського духовенства. 18 березня 1770 р. київському митрополиту було заборонено називатися "Митрополитом Малої Росії", а залишено було тільки "Київський і Галицький". Заборона не була несподіваною, бо листування з цього приводу між митрополитом Арсенієм Могилянським і Синодом велось ще в 1766-1767 рр.. Арсеній відстоював своє право на вживання старого титулу, посилаючись на давні царські грамоти, але Синод у своєму рішенні виходив зі стану церковної справи на той час, пояснюючи, що "Мала Росія" знаходиться не лише в Київській, а і в Переяславській і Чернігівській єпархіях. Не викликає сумніву, що у виключенні з титулу київського митрополита згадки про "Малу Росію", ще більшу роль, ніж названа Синодом причина, відігравали політичні мотиви.

В тому ж 1770 р. київським митрополитом був призначений архієпископ Гавриїл Кременецький, який до цього 34 роки знаходився на церковній службі у Великоросії. Це призначення негативно відбилосся на правах київських владик, бо в особі Гавриїла Кременецького імператриця знайшла ревного провідника своєї централізаторської політики у відношенні до України. Всі розпорядження Синоду, спрямовані на скорочення прав Київської єпархії, не зустрічали опору з боку митрополита, а пасивно ним виконувались.

Логічним завершенням політики, яка проводилась російським урядом у відношенні як до України, так і до Запорожжя, стало скасування в 1775 р. Нової Січі. 5 червня 1775 р. війська під керівництвом генерал-поручика Петра Текелі зайняли і розорили Січ. Через два місяці після цього вийшов маніфест, який сповістив про зайняття Січі військами і про знищення Коша і навіть імені "війська Запорозького низового". В маніфесті були перелічені і причини, нібито з яких уряд пішов на цей крок. Проте, основною причиною ліквідації Війська Запорозького була невідповідність господарських і політичних стосунків, які склалися на Запорожжі, політиці російського уряду. Для Катерини II існування Вольностей Запорозьких з їх відмінними від загальноросійських системою управління, законами, особливою системою ведення господарства стало наперешкоді здійсненню централізаторських і уніфікаторських планів.

Після ліквідації Січі запорозькі землі були поділені на кілька частин. Інгульська паланка склала Інгульський, Кодацька - Нікопольський, або Ольвіопільський, повіти Новоросійської губернії. Самарська, Протовчанська, Орільська та Кальміуська паланки передані Азовській губернії під назвами Самарського,

Новоселицького, Личківського, Барвінострепського, Кінсьководського та Кальміуського повітів.

Згідно з планами Потьомкіна, на території Новоросійської та Азовської губерній була заснована самостійна єпархія, яка отримала назву Слав'янська і Херсонська. Їй стали підлеглими церкви, які раніше відносились до відомства Переяславського, Білгородського і Воронежського єпископів. 9 вересня 1775 р. вийшов указ імператриці, в якому зазначалося, що створення Слов'янської і Херсонської єпархії "ознаменує ... в тому краї придбання, щасливою війною і славетним миром зроблені, розповсюдивши Всеросійської держави кордони" [98.-С.133].

Після утворення Слав'янської і Херсонської єпархії Старокодацьке духовне намісне правління продовжувало існувати. Воно було розташоване на землях, які ввійшли до складу Азовської губернії, але відало і церквами губернії Новоросійської. Тому священники церков, що знаходились на правому березі Дніпра - Нового Кодака, Старого Кодака, Романкового, Кам'янського, Карнаухівки, Комісарівки подали архієпископу Слав'янському і Херсонському Євгенію Булгарісу "доношеніє" з проханням звільнити їх з підлеглості Старокодацькому правлінню і запровадити для них нове правління [133.-С.11-12]. Прохання духовенства було підтримане Саксаганською військовою канцелярією, і в січні 1777 р. Євгеній Булгаріс його задовольнив. Старокодацьке духовне намісне правління було ліквідоване, а церкви, які знаходились у його відомстві, передані під керівництво двох правлінь - правобережні до новоутвореного Слав'янського, а лівобережні - до Самарського духовного правління [252.-С.30]. Тим самим було ліквідовано залишки запорозької церковної організації.

Таким чином, у період Нової Січі умови для церковного будівництва на Запорозжжі склалися неоднозначні. Активна політика колонізації регіону, що проводилась як російською адміністрацією, так і кошовим керівництвом, призвела до значного збільшення населення на Півдні України. Як наслідок, маємо зростання кількості церков, каплиць та скитів, розвиток церковного устрою. З іншого боку, протягом 1734-1775 рр. царський уряд проводив політику обмеження автономії Коша в керівництві справами Запорозжжя, в тому складі і релігійними. Російський уряд обмежував територію Вольностей Запорозьких, внаслідок чого частина козацьких церков, які знаходились на вилученій з-під відома Коша землях, стала недоступною для запорожців, яким було наказано перенести свої поселення в нововизначені межі Вольностей. З відома кошового керівництва були вилучені і значні території в межах Запорозьких Вольностей, на яких були розміщені російські військові команди і поселені старо-обрядці.

В період Нової Січі кілька разів змінювалась система підпорядкування Війська Запорозького. Київські генерал-губернатори, гетьман К.Розумовський, Малоросійська колегія втручалися у справи Запорозьких Вольностей, прагнули контролювати і керувати діяльністю військового товариства. В результаті неодноразово виникали конфлікти між Кошом і урядовою адміністрацією, що врешті-решт стало однією з причин ліквідації Січі, отже, і церковної системи запорожців.

Протягом 1734-1775 рр. внаслідок політики уряду, спрямованої на уніфікацію управління, поступово скасовувались привілеї українського духовенства і права київської духовної влади. Це не могло не відбитися на характері управління церковною справою на Запорозжжі.

Кількість та топографія релігійних споруд на території Вольностей Війська Запорозького. Ставлення суспільства до релігії значною мірою відбивається в кількості релігійних споруд, в яких його члени задовольняють духовні потреби. Наявність розгалуженої церковної системи, яка включає велику кількість церков, каплиць, скитів, монастирів і охоплює всю заселену територію є свідченням високої релігійності суспільства, принаймні зовнішньої. З іншого боку, невелика кількість релігійних споруд на території, яка займає значну площу і має багато населення, в більшості випадків (при відсутності зовнішніх перешкод для церковного будівництва) є проявом або низької релігійності людей, або їхньої особливої релігійної свідомості, яка дозволяє задовольняти релігійні потреби не звертаючись до послуг церков, каплиць, скитів та монастирів. Тому для розуміння релігійності запорожців, особливостей церковного устрою Вольностей важливе місце посідає дослідження кількості та топографії релігійних споруд на Запорожжі, їх співвідношення з кількістю і розташуванням населення.

Про загальну кількість монастирів, церков, каплиць і скитів на території Запорозьких Вольностей в історичній літературі єдиної думки немає. Козак Корж, який мешкав на Запорожжі в часи Нової Січі, згадував, що церкви, крім січової та монастирських, знаходилися лише в шести поселеннях Запорозьких Вольностей: Новому і Старому Кодяку, Самарі, Карнаухівці, Романкові і Могильові [111.-С.55]. Слід за Коржем, протоієрей Кирило Оранський писав, що на Запорожжі знаходилось 8 церков і одна іночеська пустинь [219.-С.829].

Згідно з даними, наведеними А.Скальковським, на Запорожжі, крім перелічених Коржем, знаходились ще 8 церков і одна каплиця: в Кам'янці, при гирлі Берди, в Микитині, Котівці, Личківці, Гарді, урочищі Перевізькому, біля Шингірйського ретраншементу і в зимівнику Гордія Полоза [237.-С.116-117]. Спираючись на повідомлення А.Скальковського, М.Аркас писав: "У Січі була церква Покрови, 14 церков по паланках, 2 походні церкви і Самарський монастир" [131.-С.333].

За даними, наведеними Феодосієм (Макарієвським), на території Запорозьких Вольностей знаходилось близько 50 релігійних споруд [252;253]. Втім, Макарієвський зауважив, що крім описаних ним храмів Божих, у XVIII ст. існували ще кілька церков і парафій [252.-С.25]. За підрахунками Д.І.Яворницького, наведеними в "Історії запорозьких козаків", в межах Запорозьких Вольностей знаходилось 44 церкви, 13 каплиць, 2 скити і одна молитовна ікона. Вони були розташовані в 53 населених пунктах [270.-С.272]. Такі кількісні дані є найбільш поширеними в історичній літературі. О.Апановіч в "Розповідях про запорозьких козаків" писала: "В межах Вольностей Війська Запорозького нараховувалось 44 церкви, 13 каплиць, 2 скити, одна молитовна ікона - у 53 поселеннях та урочищах" [130.-С.212-213]. Ті ж самі дані наводяться О.Апанович у статті "Запорозька церква: автономність і демократичність" [127.-С.8]. Однак, наведений Д.І.Яворницьким перелік не можна визнати коректним. В список релігійних споруд "у межах вольностей запорозьких козаків" він включив Покровську церкву, розташовану в урочищі Кагальнику, і каплицю при гирлі Міуса, засновані відповідно близько 1750 і 1769 рр. [270.-С.289]. Проте, згідно з указом Сенату від 30 квітня 1746 р. землі, розташовані на схід від Кальміусу, належали до володінь донських козаків [102.-С.544-545]. Отже, і Кагальник, і Міус не входили до Запорозьких Вольностей. Помилковим є і включення до списку релігійних споруд на території Вольностей церков у Тройницькому, Омельнику, Ка-лужиному, Бородаївці, Домоткані, Орлику, Лелеківці [270.-С.272-279]. Всі ці

церкви були споруджені на землях, які на той час вже належали до Ново-Сербії і Новослобідського полку [270.-С.46-48]. Серед запорозьких церков Д.І.Яворницький називає і ті, будівництво яких було завершено вже після ліквідації Нової Січі [270.-С.281-282].

Іван Власовський, не роблячи ніяких пояснень і не підтверджуючи свою точку зору фактами, писав, що в Запорозькому краї знаходилось 70 церков [143.-С.232-233].

На думку В.Голобуцького, на території Запорозьких Вольностей крім Самарського, знаходився ще один монастир - Нефорощанський. З такою точкою зору не можна погодитися, бо Нефорощанський Святоуспенський монастир знаходився на правому березі Орлі, а північний кордон запорозьких володінь проходив вздовж лівого берега цієї ріки [275.-С.10].

Таким чином, в історичній літературі маємо досить суперечливі дані про кількість релігійних споруд на території Запорозьких Вольностей. Співставлення вищеперелічених повідомлень з документальними матеріалами дозволило встановити, що в період Нової Січі на території Вольностей знаходився один монастир - Самарський. Можна говорити про наявність церков у 35 населених пунктах: на Січі, в Новому і Старому Кодаку, Романкові, Кам'янці, Микитині, Карнаухівці, Деріївці, Мишуриному Розі, урочищі Житловій Саксагані, Плахтеєвці, Старій Самарі, Самарчику, Кам'янці (навпроти Нового Кодака), при Кальміусі, у Личкові, Курилівці, Петриківці, Бригадирівці, Миколаївці Рудівці, Бахмуті, зимівниках на місці села Підгірного, Гарді, в Кисляківці, Шульгеевці, при гирлі Берди, на місці Половиці, Козирщині, Перещепині, Письмичівці, Сердюківці, Пишнівці, Калантаївці, Ревівці, урочищі Перевізькому. Каплиці знаходились у 19 населених пунктах: Гупалівці, урочищі Займище, Чувиліній балці, урочищу Звонецькому, урочищі Шолохово, в зимівниках Вертебнага, Семена Панчохи, Василя Сухині і Гавриїла Моторного, Дороша, Ковалю, Полоза, зимівнику при річці Вовчій, слободі Могильові, Губининському хуторі, Межиріччі, в балці Лозовій, Петрівському, у зимівнику на місці слободи Жеребець і сторожі на місці слободи Андріївки.

На Запорожжі існувало і два скити: в Кочережках і Дмитрівці, а також похідна ікона, розташована біля станції запорозького козацтва при річці Чорнухіній.

У деяких населених пунктах - Бабайківці, Котовці будівництво церков розпочалося до 1775 р., але завершено було вже після скасування Січі.

Церкви в Дніпровій-Кам'янці та Зеленому були влаштовані між 1750 і 1755 роками на території, яка в 1752 році ввійшла до складу Ново-Сербії.

В Могильові, Личкові в період Нової Січі замість каплиць були споруджені церкви.

Таким чином, можна говорити про те, що на всій території Запорозьких Вольностей релігійні споруди знаходились не менше ніж у 58 населених пунктах [193.-С.54-60]. Лише незначна частина релігійних споруд була закладена до 1734 р. - Самарський Пустинно-Миколаївський монастир, Новокодацька Миколаївська церква, Старокодацька Михайлівська церква, Бахмутські Троїцька і Покровська церкви, Могилівська каплиця, каплиця в зимівнику Дороша, похідна ікона при річці Чорнухіній, церкви в Личкові і Микитині, кілька інших споруд. Більшість же із запорозьких храмів Божих була заснована під час існування Нової Січі. Їх виникнення було тісно пов'язане зі зростанням кількості населення Запорозьких Вольностей.

За підрахунками дослідників, які займалися питанням кількості запорожців, на середину 30-х рр. XVIII ст., тобто на час повернення козаків у підданство Російської імперії, чисельність військового товариства не перебільшувала 10 тисяч чоловік [239.-С.220-221;244.-С.90;270.-С.154;271.-С.451]. З урахуванням одружених козаків, членів їх родин і селян населення Запорозжя у той час не перебільшувало 30 тисяч [160.-С.332].

Протягом 1734-1775 рр. на Півдні України проходили процеси, внаслідок яких населення Запорозьких Вольностей значно збільшилося. На момент скасування Січі воно складало близько 200 тисяч чоловік [158.-С.463;176.-С.44].

При такій кількості населення наявність на Запорозжі близько шести десятків релігійних споруд не була достатньою для задоволення релігійних потреб. До того ж, розміщення релігійних споруд на території Запорозьких Вольностей було досить нерівномірним. Це напряду було пов'язано з кількістю населення і населених пунктів по паланкам. Найбільш заселеними були Самарська, Кодацька, Орільська і Протовчанська паланки.

Чисельним було населення Самарської паланки, розташованої на сході від Кодацької, з обох боків річки Самари, на лівому березі Дніпра. На території паланки були розташовані Самарський Пустинно-Миколаївський монастир, Самарчицька Троїцька церква, Миколаївська церква в Миколаївці Рудівці, Покровська церква в Бригадирівці, Преображенська церква в Кам'янці, церкви в Пишнівці, Ревівці, каплиці в зимівнику Дороша, в балці Лозовій, в Межиріччі, біля запорозької берегової сторожі на місці майбутньої слободи Андріївки, в зимівнику біля слободи Жеребець, зимівнику при річці Вовчій, скити в Дмитрівці і Кочережках тощо.

Самарська паланка, за висловом А.Скальковського, була "найважливішою і найбагатшою частиною Запорозжя [237.-С.50]. Природні багатства і досить вигідне географічне розташування її північної частини створювали для цього всі передумови. Головну роль серед річок цієї паланки відігравали Дніпро і Самара. По них проходили торговельні шляхи, вони мали броди і переправи, що використовувались козацтвом [265.-С.235-241]. На обох берегах Самари росли ліси. Ще Боплан писав про цю місцевість:"Самара кишить рибою, а довкола неї надзвичайно багато меду, воску, дичини і будівельного лісу" [237.-С.50].

Північна частина Самарської паланки була досить віддалена від татарських земель і захищена Дніпром, а її північно-західна територія була захищена ще й Самарою. Тому саме цей район паланки був найбільш щільно заселений. Тут знаходилась значна частина слобід і зимівників, в яких були розташовані релігійні споруди. Інші населені пункти знаходились переважно біля берегів Дніпра, Вовчої та її притоків.

В Кодацькій паланці, розташованій між Дніпром, Базавлуком, верхів'ям Інгульця і Тясьміном (з 1752 р. - кордоном з Ново-Сербією), знаходилась велика кількість багатонаселених слобід і зимівників. У багатьох з них були влаштовані релігійні споруди. Так, на території паланки діяли Старокодацька Михайлівська, Новокодацька Миколаївська, Микитинська Покровська, Покровська церква в урочищі Житлова Саксагань, Карнаухівська церква святої Варвари, Кам'янська церква Різдва пресвятої Богородиці, Успенська церква на місці Половиці, Письмичівська, Романківські церкви; каплиці в урочищі Займище, зимівниках Панчохи, Вертебнага; Звонецька, Чувилінська, Шолохівська каплиці. На території, яка пізніше була зайнята Ново-Сербією і Новослобідським полком, в Кодацькій

паланці теж існувало кілька храмів Божих: Семенівська церква в Мишуриному Розі, Вознесенська церква в Деріївці, Успенська церква в Плахтіївці. Велика кількість населення і, як наслідок, наявність багатьох церков і каплиць у Кодацькій паланці пояснюється рядом причин. В першу чергу, це сприятливі природні умови. Розвинена гідросистема - ріки Дніпро, Саксагань, Сура, Базавлук, Самоткань, Домоткань, Омельник та інші - створювала умови для ведення сільськогосподарських робіт, рибної ловлі, служила для сполучення між Запорозжям, Кримом, Туреччиною і Росією. Через землі Кодацької паланки проходили сухопутні шляхи - Крюківський, Переволочанський, Микитинський. У межах паланки знаходилося і кілька перевозів, поруч з якими були розташовані слободи Мишурин Ріг, Романкове, Микитино.

На характер заселення Кодацької паланки вплинуло і її розташування відносно татарських і польських земель.

Більшість населених пунктів Кодацької паланки знаходилась на її східному кордоні, вздовж правого берега Дніпра, а також біля інших великих рік. Досить великим було і населення Орільської паланки, яка знаходилась між ріками Оріллю і Самарою. На сході паланка межувала з Слов'яносербією. Орільська паланка мала слідувачі релігійні споруди: церкви в Перещепині, Козирщині, каплицю в Гупалівці. На початку 70-х рр. в Гупалівці розпочалося будівництво церкви в ім'я Різдва Пророка, Предтечі і Хрестителя Іоанна. В цей же час розпочалося зведення церкви Преображення Господня в Котовці і Миколаївської церкви в Бабайківці. Проте, освячені вони були вже після ліквідації Січі. В Личковому до 1737 р. існувала церква, з 1740 р. - каплиця, а в 1773 р. до нього було перенесено Бригадирівську Покровську церкву.

Для заселення Орільської паланки існували досить добрі передумови. Так, наявність на її території лісів, річок і озер сприяла розвитку господарства. Віддаленість від татарських земель, захищеність ріками Дніпром і Самарою зменшували загрозу спустошення паланки вороже на-строєними сусідами. Нарешті, межування з Лівобережною Україною зіграло позитивну роль у поповненні населення паланки переселенцями з-за північного кордону [210.-С.35-36].

Серед паланок Запорозьких Вольностей чи не найбільш щільно заселеною була Протовчанська. Вона займала територію між Оріллю і Протовчею. На досить невеликій площі паланки розташовувалось багато слобід і зимівників, серед яких були Курилівка з Георгієвською церквою (в 1772 р. ця церква перенесена в Петриківку), Шуглійка з церквою Успенія Пресвятої Богородиці, Сердюківка з церквою. В Могильові, який теж знаходився на землях Протовчанської паланки, існувала каплиця, а 26 липня 1775 р. була освячена новозбудована церква. Наявність річок, лісів, родючих земель, далеке розташування відносно татарських територій і межування з Лівобережною Україною стали причиною великої населеності Протовчанської паланки.

Інгульська, або Перевізька, паланка мала значно меншу щільність населення, ніж Протовчанська. На її обширних землях, розташованих вздовж лівого берега Інгульця, існували лише дві церковні споруди - похідна церква в урочищі Перевізькому і божниця з іконою Ісуса Христа в зимівнику козака Полоза. Головною причиною цього була малочисельність населення і концентрація основної маси населених пунктів на територіях, розташованих вздовж Інгульця і правих притоків Дніпра. На це, в свою чергу, вплинуло сусідство з татарами.

Невеликим було населення і Кальміуської паланки, розташованої між ріками Вовчою, Кальміусом, Бердою і Азовським морем. Займаючи досить велику територію, паланка мала небагато населених пунктів. В них були розташовані лише три релігійні споруди: похідна Миколаївська церква в поселенні на Кальміусі, похідна церква в поселенні при гирлі Берди і каплиця в зимівнику Коваля. Макарієвський так писав про ці землі: "У східній і південно-східній Іастині Запорожжя відкрите і вдале заселення степів козацьким сімейним народом почалось, власне, із запровадження Азовської губернії. Щоправда,... на Кальміусі і на Новій Дніпровській лінії існувало кілька населених маєтностей і до цього часу: але все це серед просторих і привільних степів було - крапля в морі, піщинка в безкрайому океані" [252.-С.8].

Природні умови і тим більше географічне розташування Кальміуської паланки не були сприятливими для заселення її території. Ці землі, не маючи достатньої кількості річок і лісів, були бідні вологою. Велика спека досить часто випалювала всю рослинність. Паланка, знаходячись на кордоні з ногайськими ордами, не була захищена від їхніх набігів ні широкими ріками, ні укріпленим кордоном. Тому Кальміуська паланка, яка "надзвичайно віддаленішою зоставалася" [237.-С.52], в основному служила для захисту запорозьких промисловців, які ходили за сіллю на лимани поблизу сучасного Бердянська, на здобич звіра до Кальміусу і на рибну ловлю в Азовське море [270.-С.34-35]. Крім того, в функції паланкового керівництва входило спостереження за пересуванням татар.

На заході Запорозьких Вольностей, між Бугом і Інгульцем, була розташована Бугогардівська паланка. Її нечисельне населення було сконцентроване в основному в Гарді і зимівниках біля рік. Тривалий час воно мало лише одну релігійну споруду - пересувну церкву в Гарді. Тільки в 1774 р., коли до запорозьких земель була приєднана територія, що знаходилась між гирлами Кам'янки, Буга і Ташликом, до складу Бугогардівської паланки увійшла Кисляківка з церквою Спаса.

Причиною невеликої кількості населення і, як наслідок, наявності лише двох релігійних споруд на території паланки було несприятливе географічне положення і її розташування на кордоні з польськими і татарськими землями. Відомо, що такі сусіди досить часто здійснювали набіги на Запорожжя і неодноразово спустошували Гард, знищували його церкву.

Найбільш малолюдною серед запорозьких паланок була Прогноївська, розташована на лівому березі Дніпровського лимана. Про наявність в її центрі - Прогноїнську - церкви або каплиці відомостей не знайдено. В Прогноях було заборонено заводити зимівники, тому все їх населення складала військова команда, в обов'язок якої входило спостереження за пересуванням татар і охорона промисловців, які приходили із Запорожжя "для нагромадження солі" [237.-С.52]. Таким чином, населення на території Запорожжя розподілялось край нерівномірно. Протовчанська, Орільська паланки, північні і східні райони Кодацької, західна і особливо північна частина Самарської паланки мали досить велику щільність населення. Меншою вона була на заході і півдні Кодацької, південному сході Самарської, півдні Кальміуської паланки, на територіях вздовж Інгула і правих притоків Дніпра в Інгульській паланці. Досить незначним було населення внутрішніх районів Кальміуської паланки, Бугогардівської і Прогноївської паланок. Розміщення населення Запорозьких Вольностей було провідним фактором географії розташування релігійних споруд.

Треба зауважити, що парафії багатьох запорозьких церков були "надто розпорошені і простягались на велику відстань" [252.-С.29]. Так, до парафії Новокодацької Миколаївської церкви належали слободи і зимівники, розташовані від неї на відстані 15 - 35 верст [252.-С.29]. Парафія Микитинської Покровської церкви складалась більш ніж з 300 зимівників [252.-С.65].

Проте, інколи в місцях, де знаходилась велика кількість населених пунктів, не малося ні церков, ні каплиць. Так, не знайдено повідомлень про існування релігійних споруд на значній території, що знаходилась вздовж лівого берега Дніпра в межах Самарської паланки і на якій було розташовано багато запорозьких зимівників. Відсутні відомості про наявність хоча б одного храма Божого в Прогноївській паланці. Немає даних про існування церков або каплиць на значній території Бугогардівської паланки, на якій розташовувались козацькі зимівники.

З іншого боку, інколи релігійні споруди влаштовувались на територіях, які мали досить незначну кількість населення. Так, на місцевості при річці Вовчій, де було лише декілька зимівників, за розпорядженням Коша було споруджено каплицю [253.-С.32]. В лісі Самарського монастиря, у "відлюдній пустинній маєтності його" [250.-С.60] в часи Нової Січі існувала каплиця.

Такий стан справ пояснюється рядом причин. Населення зимівників, які засновувались на далекій відстані від діючих церков, каплиць і монастирів, в більшості випадків не залишалось без можливості задовольнити християнські потреби. Запорожці, для релігійності яких була ха-рактерна відсутність прагнення точно дотримуватись релігійних обрядів, дуже часто не маючи можливості відвідувати храми Божі, молилися перед іконами, які знаходились у козацьких хатах [250.-С.59], або ж навіть обходилися і без ікон, здійснюючи молитву просто ставши обличчям на схід [100.-С.132].

Ченці і священники, які приходили до Запорожжя для збирання милостині, в багатьох випадках відвідували не лише багатолюдні слободи, а і найвіддаленіші зимівники. Звичайно, це робилося не тільки для задоволення релігійних потреб запорожців, а і для отримання пожертв від козаків, які не мали змоги часто бувати у храмах Божих [94.-С.15]. Проте, саме завдяки таким духовним особам багато хто з козаків не залишався без задоволення християнських потреб.

Інколи пустельники-ченці, обравши для свого поселення Запорожжя, мешкали там тривалий час, "у недільні і святкові дні збирали до себе хуторян і читали для них молитви і акафісти, псалтир і четьї-мінеї" [252.-С.216].

В деякі зимівники, де не малося релігійних споруд, козаки самі запрошували ченців [252.-С.492-493].

Коли на території Запорожжя велися бойові дії, духовенство запорозьких церков задовольняло духовні потреби населення, яке тимчасово переселилось на нові місця, рятуючись від ворожої навали. Так, 30 грудня 1771 р. Старокодацький намісник повідомляв київському митрополиту: "запорозького війська старшини і козаки, за випадок, який і досі з боку агарянського продовжується, біля ... Кодаку різномірно оселями своїми розташувались, у всяких потрібних випадках, а паче надання заради хворим треб,... новокодацьких священників в ті свої козацькі зимівники від парафії постійно відкликають" [252.-С.28].

Запорожці користувались послугами не лише козацьких церков, а і релігійних споруд, влаштованих в першу чергу для задоволення релігійних потреб російських військових команд, що знаходились на території Вольностей. Так, козаки

відвідували Покровську церкву, споруджену у 1773 р. в Олександрівській фортеці [48.-Арк.1]. Це було природньо, бо досить часто і російські солдати користувались послугами козацьких церков [250.-С.43-44].

Запорожці задовольняли духовні потреби і в релігійних спорудах, які знаходились за межами Вольностей [261.-С.115-116].

За розпорядженням Коша, Старокодацьке правління було зобов'язане направляти священиків, які знаходились в його відомстві, в ті населенні пункти Запорожжя, де не малося церков, каплиць або скитів [113.-С.56].

Розпорядженнями Коша в багатьох випадках пояснюється і виникнення релігійних споруд на тих територіях Запорожжя, які мали дуже малочисельне населення. Так, Кіш видав накази влаштувати скити Самарського монастиря на берегах Самари і Вовчої. Це було зроблено для задоволення духовних потреб осіб, які плавали по цим рікам із Дніпра в Азовське море [252.-С.473;100.-С.214-215].

Інколи запорожці, які вирішили присвятити себе служінню Богові, йшли в малонаселені місцевості Вольностей Запорозьких і там влаштовували каплиці. Саме так виникла каплиця Дороша в лісі Самарського монастиря [250.-С.60-62;251.-С.320-321].

Таким чином, відсутність можливості відвідувати релігійні споруди не була перешкодою для задоволення духовних потреб населення. Тому на багатьох територіях Запорожжя, де були розташовані населені пункти, не знаходилося жодної церкви або каплиці.

З іншого боку, заснування деяких релігійних споруд на Запорожжі здійснювалося не стільки для задоволення релігійних потреб мешканців тієї місцевості, де вони будувалися, скільки для надання духовних послуг особам, які проходили через її територію. Інколи релігійні споруди засновувались людьми, які вирішили відійти від мирського життя і присвятити себе служінню Богові. Цим пояснюється розташування деяких скитів і каплиць у місцевостях, які мали досить невелику кількість населення.

Для церковного будівництва в період Нової Січі було характерним заснування козаками релігійних споруд за межами Запорозьких Вольностей. Значною мірою це пояснюється політичною ситуацією, яка склалася в другій половині XVIII ст. на Півдні України. Козаки, не погоджуючись зі скороченням території Запорозьких Вольностей, вважали своєю значну частину земель, зайнятих Ново-Сербією, Слов'яносербією і донськими козаками. Тому багато запорожців не залишили ці землі і навіть заснували на них храми Божі. Так виникла церква в ім'я святої Варвари в слободі Орлику, іконостас і антимінс для якої були привезені із похідної запорозької церкви [270.-С.278-279;145.-С.147].

Деякі населені пункти з релігійними спорудами за межами Запорозьких Вольностей влаштовувались за розпорядженням Коша, який прагнув заселити козаками місцевості, що межували із Запорожжям. Так у 1769 р. виникли слободи Миколаївка, Троїцька і Покровська біля гирла Міуса. Загальними зусиллями козаки цих слобід влаштували в Троїцькій каплицю і запросили до неї священика із Таганрозької фортеці [253.-С.215]. Похідна церква знаходилась в

Шингирейському ретраншементі запорожців "на кримській стороні" [270.-С.29;237.-С.116-117]. В 1772 р. була влаштована церква в ім'я Спаса в Кисляківці, на Бузі. Розташована на татарських землях, вона була призначена не тільки для задоволення духовних потреб запорожців, а і для захисту останніх від неприятеля. Саме тому Кисляківська церква нагадувала скоріш фортецю, ніж храм Божий -

споруджені з каміння товсті стіни мали амбразури, були влаштовані два виходи і таке інше [270.-С.279].

Отже, співставлення даних, що містяться в історичній та мемуарній літературі з документальними матеріалами та картами дозволяє встановити, що в період Нової Січі на території Запорожжя церкви розташовувались не менше як в 35, а каплиці - у 19 населених пунктах. Крім того, на території Запорозьких Вольностей існував 1 монастир, 2 скити і 1 молитовна ікона. Більшість церков, каплиць та скитів було побудовано після 1734 року, що безпосередньо пов'язано зі швидким зростанням населення Запорозьких Вольностей. Географія релігійних споруд приблизно відповідала розміщенню населення. Самарська, Кодацька паланки, на території яких мешкала значна кількість населення Запорозьких Вольностей, мали найбільшу кількість релігійних споруд. Дещо меншою була кількість церков і каплиць у Орільській та Протовчанській паланках. Інгульська, Кальміуська та Бугогардівська паланки, населення яких було значно меншим, мали відповідно 2, 3, і 2 релігійні споруди. Повідомлень про існування церков, каплиць або скитів на території Прогноївської паланки нами не знайдено взагалі.

Проте, географія розміщення релігійних споруд на території Запорожжя не повністю співпадала з географією розміщення найбільшої кількості населених пунктів. Відсутність храмів Божих в деяких місцевостях, які мали досить велику кількість зимівників і слобід пояснюється, зокрема, тим, що їх населення в більшості випадків не залишалось без можливості задовольнити християнські потреби. Разом з тим, відчуваючи потребу в релігійних спорудах, козаки при можливості влаштовували нові церкви і каплиці.

Аналіз історичних умов розвитку церковного устрою Запорожжя, кількості та географії розміщення козацьких релігійних споруд, процедури їх заснування дозволяє стверджувати, що церковне будівництво на території Запорозьких Вольностей було тісно пов'язане з демографічною, економічною, зовнішньо- і внутрішньополітичною ситуацією в цьому регіоні. На відміну від часів перебування запорожців на Олешках, коли відносно невелика кількість війська і несприятливі політичні умови не давали можливості для широкого церковного будівництва, в період Нової Січі була споруджена велика кількість релігійних споруд. Зростання кількості населення Запорозьких Вольностей внаслідок цілеспрямованої політики російського уряду і кошового керівництва, багато в чому формальна процедура отримання дозволу на будівництво релігійних споруд, прагнення російської влади завдяки церковному будівництву посилити свій вплив на Запорожжя і змінити вороже ставлення козаків до переселенців на їхні землі, розпорошене розміщення значної кількості населення Запорожжя внаслідок переваги такої специфічної форми поселень, як зимівники, прагнення забезпечити релігійними послугами перетинаючих територію Вольностей мандрівників стали умовами для зведення на Запорожжі досить великої кількості церков, каплиць та скитів. Разом з тим, політика російського уряду по обмеженню території Запорозьких Вольностей, деяке скорочення населення Запорожжя внаслідок епідемій, стихійних лих і ведення бойових дій, особливості релігійності козаків, які дозволяли задовольняти релігійні потреби не звертаючись до послуг церков, негативно відбилися на процесі збільшення кількості релігійних споруд на Запорожжі. Значною мірою на стан церковного будівництва на Запорозьких Вольностях вплинув характер стосунків Коша, світської і духовної влади.

Глава II

ЗАПОРОЗЬКА ЦЕРКВА В ДЕРЖАВНІЙ СИСТЕМІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Ставропігійний Києво-Межигірський монастир і його місце в духовному житті Запорозжя. Характер церковної системи Російської імперії в другій і третій чвертях XVIII ст. значною мірою був визначений запровадженням Петром I комплексом заходів, покликаних "перетворити церкву в складову частину урядово-адміністративної системи, зробити її надійною опорою феодально-абсолютистської держави... навести порядок в управлінні величезними багатствами, якими володіла церква і передусім монастирі" [234.-С.233]. 25 січня 1721 р. набув Інності Духовний регламент, згідно з яким ліквідувалось патріарше правління Російською православною церквою. Відтепер вищим керівним органом церкви стала Духовна колегія, яка згодом стала називатися Синодом. Синодальне правління ставило церкву в пряму залежність від держави. Нагляд за діяльністю Синода з травня 1722 р. здійснював обер-прокурор [185.-С.107].

Уряд видав ряд указів, які посилювали владу єпархіальних архієреїв та ігуменів, але разом з тим підвищували їхню відповідальність за поведінку підлеглого священства. Безпосередній нагляд за парафіяльним духовенством здійснювали так звані "заказчики", яких за часів Єлизавети Петрівни стали називатим благочинними.

В адміністративному відношенні церковна система Росії складалась з єпархій, які підлягали безпосередньо Синоду. На Іюлі кожної єпархії стояв єпископ або митрополит. При ньому в середині XVIII ст. склався дорадчий орган - консисторія (пресвітерія, декастерія), яка відала єпархіальними справами і здійснювала суд над духовенством. Єпархіальному керівництву були підлеглі протопопії і духовні намісні правління [144.-С.17]. Під юрисдикцією єпархіального керівництва знаходились всі релігійні споруди на території єпархії, за винятком ставропігійних монастирів, які підлягали безпосередньо Синоду, іменуючись "ставропігійними його (чи її) імператорської величності і св. Синода монастирем" [143.-С.146]. В XVIII ст. таких монастирів в Російській імперії було 14, з них два на Україні - Києво-Печерська Лавра і Києво-Межигірський монастир [143.-С.146].

Релігійні споруди запорозьких козаків, як такі, що знаходилися на території Російської імперії, були включені в її церковну систему і тому керівництво вирішенням релігійних питань на Запорозжжі повинно було здійснюватися у відповідності з прийнятою в Росії практикою. В той же час Кіш здавна мав привілеї в керівництві духовною справою на Запорозжжі. Тому в період Нової Січі склались досить своєрідні стосунки з церковних питань між Кошем, Києво-Межигірським ставропігійним монастирем, київськими митрополитами, Старокодацьким духовним намісним правлінням, Синодом і світською владою. Протягом 1734-1775 рр. російський уряд проводив політику наступу на права Війська Запорозького. З іншого боку, він обмежував повноваження київських митрополитів, які поступово перетворились у звичайних посередників між Синодом і Київською єпархією. За таких умов Кіш намагався відстояти свою автономію, а тим самим і у вирішенні релігійних питань, не лише по ставленню до митрополитів, а і по ставленню до Синоду. Цим і були зумовлені ті складні

процеси, що спостерігались в другій і третій чвертях XVIII ст. у стосунках Запорозьких Вольностей, Києва і Петербурга. Важлива роль у цих стосунках належала Києво-Межигірському монастиреві.

З 1576 по 1672 р. релігійним центром запорозького козацтва був Терахтемирівський монастир. З нього призначалися Іенці до січової церкви і до Самарського монастиря, при обителі діяв шпиталь [149.-С.2]. У другій половині XVII ст. Терахтемирівський монастир занепав і обезлюднів, крім того, зв'язки Запорожжя з ним дуже ускладнились внаслідок Андрусівського перемир'я (1667 р.), згідно з умовами якого Правобережна Україна, на якій був розташований монастир, відійшла до Польщі.

За таких обставин запорожці почали налагоджувати стосунки з Спасо-Преображенським Києво-Межигірським монастирем. М.МаксимовіІ, спираючись на документальні матеріали, довів, що вперше такий зв'язок Запорозького Війська з Межигір'ям утворився в 1672 р., коли козацтво запропонувало, щоб ця свята обитель стала військовим монастирем і зобов'язалося бути її парафією [201.-С.275].

В листі кошового отамана Івана Сірка до ігумена Межигірського монастиря, датованому 18 травня 1676 р., знаходимо підтвердження таких зв'язків Січі і Межигір'я. Сірко просив прислати з монастирської братії на правий клірос уставника, бо січові "панове дяки світські" або зовсім до того непридатні, або "не вмють коштувати ласки військової й хліба спокійно вживати" [237.-С.110].

Межигірський ігумен Теодосій, розуміючи вигоди від отримання запорозької парафії, забажав закріпити стосунки з Кошем, і в 1683 р. звернувся до нього з листом, в якому містилось прохання надіслати "писаніє", яке б підтвердило, що "тепер і завжди з їх монастиря общежительного Межигірського Київського, а не з іншої якої обителі святої, священники з монастиря православні Божі служби у Покрова Пресвятої Богородиці, в церкві святій нашій Запорозькій, і всі духовні правила спасіння, війську належні, відправляли і духовними отцями товариству були - щоб парафія наша Запорозька в утриманні їх була" [136.-С.82].

Цю "чолобитну" межигірських ченців було заслухано 4 жовтня 1683 р. на військовій раді, яка винесла постанову бути парафією Межигірського монастиря [237.-С.110-111].

Своє рішення козацтво пояснювало тим, що, по-перше, межигірські Іенці, на відміну від "січових дяків світських", ведуть "житіє пристойне", по-друге, запорожці поважають "монастирський чин", і, по-третє, Військо задоволене порядком у січовій церкві, який навели межигірські Іенці. Але, напевно, головною причиною бажання запорожців стати парафіянами Межигір'я було те, що Спасо-Преображенський монастир з 1610 р. був ставропігійним, тобто не підлягав владі місцевого (в даному випадку - київського) митрополита, а залежав від патріарха - до 1686 р. від Константинопольського, а починаючи з цього року - Московського; а це дало для козаків ту перевагу, що позбавляло київського митрополита права втручатися в їхні військові справи. 28 лютого 1687 р. патріарх Йоаким підтвердив ставропігійний статус Києво-Межигірського монастиря.

Звичайно, рішення військової ради Запорожжя про визнання козацтва парафією Межигір'я було вигідно для обох боків. Щедрі дари від запорозьких козаків зміцнили економічну могутність монастиря. В кінці XVIII ст. він вже володів 18 селами і містечками, багатьма хуторами, островами, пустощами, мідними копальнями. Монастир отримав право безмитного проїзду у краї, продаж вина в

своїх маєтках [148.-С.92].

Такий стан справ, при якому значні території на Півдні України були поза впливом київської духовної влади, викликав незадоволення митрополита. У 1686 р. київський владика Гедеон зробив спробу залучити Запорожжя до своєї парафії і наказав "підпорядкувати церкви війська запорозького київській кафедрі", відкликати межигірських ченців із Запорожжя [149.-С.3].

Розпорядження київського митрополита запорожці сприйняли як втручання в їхні справи і в листі до ігумена Межигір'я, датованому 29 травня 1686 р., заявили, що "не буде церква Божа і наша відлучена від монастиря общежительного межигірського, доки в Дніпрі води і нашого Війська Запорозького буде!" [203.-С.30].

Запорожці зазначали, що їхня церква не підлягає владі київського митрополита, бо розташована не на території Лівобережної України, а "між кочовиськами агарянськими... за границею, в полях татарських" [136.-С.84].

Межигірські Іенці, не бажаючи втратити таку багату і щедрю парафію, як Запорожжя, звернулися до московського патріарха Йоакима зі скаргою, внаслідок чого 5 березня 1688 р. той видав грамоту, згідно з якою запорозька церква визнавалася парафією Києво-Межигірського монастиря [125.-С.8]. Разом з тим, патріарх надіслав київському митрополиту "увещательну грамоту", в якій наказував, аби не лише митрополит Гедеон, а і всі його наступники на кафедрі, всі інші архімандрити, ігумени, єпископи не заважали межигірським ченцям відправляти релігійні треби на Запорожжі [136.-С.85].

На думку Івана Власовського, таке рішення патріаршої влади було проявом особливого благовоління патріарха до Межигір'я, бо відомо, що Йоаким був пострижником цього монастиря [143.-С.15]. Але головною причиною визнання за Межигірським монастирем статусу ставропігії і залучення Запорожжя до його парафії було відповідність цього політичним інтересам Москви. По-перше, Москва прагнула зберегти дружні стосунки з запорожцями, які в той час відігравали велику роль у захисті південних кордонів від турків і татар; по-друге, обмежити претензії київських митрополитів, які в кінці XVII ст. ще були досить самостійні в керівництві своєю єпархією.

Московський уряд, який у 1688 р. зіграв роль захисника Запорожжя від зазіхань київського митрополита, спробував використати межигірських ченців у своїх політичних інтересах. Наприкінці 1708 р., з метою запобігання переходу запорожців на бік шведів Петро I послав на Січ грамоту і гроші (500 червонців кошовому, 2000 - старшинам і 12000 - козацтву). Київський митрополит Йоасаф Кроковський направив до Січі, за наказом царя, межигірського ієромонаха Іродіона Жураковського, щоб той умовив запорожців "стояти за православну віру і свого великого государя та коритися новому гетьманові Івану Скоропадському". Запорожці, не зважаючи на свою шану до межигірських ченців, зустріли посланців вороже, погрожували втопити їх в Дніпрі або побити, а ієромонаха Іродіона називали "шпицом" і обіцяли спалити в смолянній діжці [271.-С.296;164.-С.277-278].

Ці обставини, а тим більше зруйнування Січі 14 травня 1709 р. на деякий час припинили тісні стосунки між запорозьким козацтвом та межигірськими ченцями. Запорожці пішли під протекцію кримського хана і змушені були приймати у себе грецьких, константинопольських, ієрусалимських священиків. У цей час Межигірський монастир переживав період занепаду, бо був позбавлений запорозької парафії, яка завжди була щедрою до святої обителі. До того ж, у 1717

р. в Межигір'ї була страшна пожежа, яка знищила велику кількість монастирських цінностей.

Після повернення запорожців з-під протекції кримського хана і заснування Нової, або Підпільненської, Січі, вони були змушені з багатьох церковних питань звертатися до київського архієпископа. Межигірські Іенці, дізнавшись про це, занепокоїлись, чи буде знову Запорожжя їхньою парафією, чи будуть козаки приймати їх, за давнім звичаєм, до своїх церков. Іван Малашевич, кошовий отаман, надіслав 24 грудня 1734 р. до Межигір'я листа, в якому заспокоїв ченців і радив зачекати, доки запорожці затвердяться на новому місці. Малашевич запевнив монастирську братію: "ми їх не цураємося і благоволимо за настоятелів духовних собі прийняти" [192.-С.51].

По отриманні цього листа архімандрит Києво-Межигірського монастиря писав до Івана Малашевича, що вдячний за "прихильність усього лицарського війська, запорозьких наших давніх добродіїв до обителі нашої" [68.-Арк.7].

В той же час генерал-губернатор Вейсбах сповіщав київського архієпископа Рафаїла, що Кіш не бажає тримати при запорозьких церквах священників, які повернулись із Військом на місце Нової Січі. Замість них козацтво бажало "із монастиря Києво-Межигірського законників во служіння і духовенство прийняти" і прохали, аби київський архієпископ дозволив їм кожного року приймати по три священника та два діакона. Вейсбах повідомив архієпископу, що він дав на це дозвіл, і запропонував йому зробити теж саме [68.-Арк.5-6].

Київський архієпископ не зміг не задовольнити бажання запорозького козацтва і київського генерал-губернатора, а тому згода була надана.

Іван Малашевич дотримався даного ченцям Києво-Межигірського монастиря слова. По збудуванні січової церкви і реставрації Самарського монастиря військово товариство запросило духовних осіб з Межигір'я і визнало себе його парафією. В грамоті Іродіона, архімандрита Києво-Межигірського монастиря, що вийшла в 1735 р., говорилося про "зичливість до монастиря курінних отаманів і інших стариків", давалася обіцянка "молитися за панів отаманів курінних і стариків і за все товариство лицарського низового війська".

На час заснування Нової Січі Запорозьке Військо у вирішенні багатьох питань підлягало не Києво-Межигірському монастирю, а київському архієпископу. Це в першу чергу стосувалося освячення новозбудованих церков і рукоположення священників до храмів Божих. За таких умов Кіш вже міг обійтися без тісних контактів з Межигір'ям, але робити цього не став.

Треба зауважити, що і ставропігійний Києво-Межигірський монастир і київські архієпископи (митрополити) були підпорядковані Синоду. Тому контроль за станом духовної справи на Запорожжі протягом існування Нової Січі Синод здійснював саме через ці установи, а не зносився безпосередньо з Кошем. Тому для дослідження ролі Синода в керівництві релігійним життям Запорозьких Вольностей необхідно аналізувати стосунки Коша з Межигір'ям і київськими владиками.

З часу заміни на посаді начальника січової церкви архімандрита Гавриїла, який прийшов на місце Нової Січі разом із запорожцями, межигірським ієромонахом Павлом Маркевичем Межигірський монастир знову став щорічно направляти до Січі своїх ченців. До Запорожжя з Межигір'я приходило по декілька духовних осіб, причому не лише для служби в січовій, а і в інших церквах Запорозьких Вольностей. Про це свідчить "представлення" архімандрита Києво-Межигірського

монастиря Гедеона київському митрополиту, датоване 9 травня 1770 р., в якому повідомлялося, що " з причини наявності в Війську Запорозькому потреби в священослужінні і преподаванні треб християнських, вирушають нині від ставропігійного Києво-Межигірського монастиря в оне Військо ієромонахи: Феоктист, Адріан і Варфоломей, да пред сим відправлен до Січі з деякої потреби ієромонах Савва, який і залишений там для таких же предписаних священослужінь" [195.-С.6].

Про кількість ченців, які приходили до запорозьких церков і монастиря з Межигір'я, в історичній літературі єдиної думки немає. Так, М.Максимович вважав, що до січової церкви в період Нової Січі межигірський ігумен щорічно направляв двох ієромонахів та двох ієродияконів. Д.Яворницький писав, що до Січі Межигірський монастир "щорічно присилав... двох ієромонахів, одного диякона і одного чи двох уставщиків" [270.-С.294].

Разом з тим, у спогадах ченця Яценка-Зеленського, який перебував на Січі у 1750-1751 рр., говориться, що з Межигірського монастиря "присилались до Січі: один соборний старець - начальник церковних служителів, два ієромонаха, з яких першого називали підначальним, а останнього третяком, два ієродиякона, яких першого звали уставщиком, а другого безименним дякуном, і один простий ченець" [112.-С.7].

В листі ієромонаха Феодорита, намісника Києво-Межигірського монастиря, до Григорія Порохні мова йдеться про 5 ієромонахів, 1 ієродиякона і 1 ченця. Феодорит повідомляв, що "за давнім звичаєм, а особливо по письмовій вельможності вашої вимозі посилаються в Пус-тинно-Миколаївський Самарський монастир ієромонах Василій, да з ним 2 ієромонахи на ієрействі в Січі перебуваючі: на місце уставщика ієромонаха Іоанника в Гарді ієромонах Амвросій, да на місце перебуваючого при похідній церкві Кальміуській ієромонаха Домаскина ієромонах Єрофей, да з ним ієродиякон, на місце ієродиякона Єлисея, і чесний ченець Єфрем в Самарі на економічне звання" [7.-Арк.3].

Різну кількість духовних осіб з Межигір'я називають і документи за 1762 і 1770 рр., наведені В.Бідновим [136.-С.88]. Згідно з першим, на Запорожжі знаходилося вісім межигірських ченців - п'ять ієромонахів, два ієродиякона та один ченець (без духовного сану). Другий документ говорить про чотирьох ієромонахів.

На підставі цих документів напрашується висновок, що кількість ченців Межигірського монастиря, які служили при запорозьких церквах і Самарському монастирі, не була постійною. В першу чергу вона залежала від потреби козацьких релігійних споруд в ченцях і від того, як зарекомендували себе під час перебування на Запорожжі попередні межигірські духовні особи.

Разом з наданням ченців до запорозьких церков і Самарської обителі Києво-Межигірський монастир утримував на своїй території шпиталь, у якому знаходились немічні і престарілі запорозькі козаки. Це робило монастир ще більш популярним серед запорожців, які могли тепер бути певними, що на схилі літ або у випадку тяжкої хвороби вони завжди зможуть знайти притулок у стінах Межигірської обителі. Велике значення для козацтва існування шпиталю при Спасо-Преображенському монастирі навіть дало підставу деяким історикам стверджувати, що "авторитету церкви на Запорожжі набрали зовсім не як будинки релігійного культу, а більше як шпиталі для хворих та поранених козаків та як будинки для немічних та престарілих запорожців. Запорожці вимагали від

Межигірського монастиря попів таких, щоб вони могли не лише правити службу Богу, а щоб вміли і "рани виліковувати і хворим допомагати" [176.-С.118].

Сучасник Нової Січі, полтавський ченець Яценко-Зеленський, немов заперечуючи існуючий в той час точці зору, писав, що Межигірський монастир був "не справжнім лазаретом" [112.-С.7].

Утримання шпиталю для козацтва відіграло значну, але не головну роль в стосунках Межигір'я і Запорозьких Вольностей. Ще більше значення мали подорожі запорозьких козаків до монастиря на богомілля і послушництво, а також надання деяким запорожцям духовного сану в стінах монастиря.

Козаки, що значну частину свого життя проводили в військових походах, ризикованих підприємствах, коли кожного моменту існувала загроза загибелі, шукали захист у вірі, вважаючи, що виконання християнських треб, надання пожертв на храми Божі спроможні відвести таку загрозу. В скрутних ситуаціях запорожці давали обітницю, згідно з якою у випадку врятування від загибелі вони зобов'язувалися відвідати святі місця, постригтися в Іенці або пожертвувати значні кошти на користь церков та монастирів [250.-С.67].

Багато хто із запорожців, за традицією, двічі на рік відвідував Києво-Межигірський монастир. Це відбувалося восени, в вересні-жовтні, коли була зроблена більшість господарських справ і у козаків залишалось багато вільного часу; а також перед Великим Постом [270.-С.258]. Характерно, що в часи, коли на Запорожжі велися бойові дії або існувала загроза нападу з боку сусідів, козаки майже не відвідували розташованих далеко від Запорозьких Вольностей святих місць, вважаючи військову справу важливішою за походи "на прощу" і відкладаючи їх до більш спокійних часів. Кіш, який прагнув керувати всіма справами Запорозьких Вольностей, в тому складі і релігійними, тримав під своїм контролем і відвідування козаками Межигірського монастиря. Духовний сан прибулі до Межигір'я отримували лише при наявності паспорта від Коша про звільнення від служби [57.-Арк.21].

Серед запорожців, що відправлялися до Межигір'я не на кілька тижнів, а з метою залишитись у його стінах до кінця свого життя, був поширений своєрідний обряд розлучення зі світським життям, при якому майбутній ченець в останній раз додавався всім тим заняттям, які до цього часу складали зміст його буття.

Запорожець, який ішов у монастир "рятуватися", одягався в самий дорогий свій одяг, брав з собою саму коштовну зброю, набивав кишені великою кількістю грошей. Після цього він наймав музик, купував багато "п'яного зілля", повні вози їжі і вирушав до Межигір'я. Попереду їхав на бойовому коні сам "прощальник", за ним вирушали музики і юрба тих, хто бажав провести козака до монастиря і повеселитися за його кошт. По дорозі запорожець пригощав усіх бажаючих "питвом і всякими ласощами", а зустрівши вози з глечиками, рибою, бубликами та іншим крамом, перекидав їх і роздавав їхній зміст усій компанії. Коли ж бачив діжку з дьогтем, він стрибав до неї, танцював там і вилазив звідти "весь обляпаний дьогтем". Якщо ж на шляху майбутнього ченця зустрічався шинок, то він, зачинивши двері, випускав горілку зі всіх діжок на підлогу і плавав "у горілці, немов у водяному озері". За всі збитки, які "прощальник" спричиняв господарям краму, він розплачувався грішми, які розкидав навколо себе [268.-С.20-21;165.-С.119-120].

Такі прощальники у деяких випадках не витримували аскетичного і монотонного монастирського життя і, засумувавши за мирськими справами, йшли з Межигір'я.

Більш того, інколи прибулі до Києво-Межигірського монастиря запорожці скоювали на його території злочини. Так, 23 вересня 1742 р. намісник Межигірського монастиря ієромонах Павел повідомив, що 19 вересня до святої обителі прибув поляк Лясковський і заявив, що шукає свою жінку, яка втекла від нього. Намісник наказав Лясковському прийти на другий день, але через декілька днів той був знайдений вбитим. В ході слідства з'ясувалось, що вбивцею був якийсь Перехрист, "роду жидовського", який був привезений до Запорозької Січі, охрещений там в православну віру і який залишився жити серед запорожців. В 1736 р. Перехрист приїхав до Межигір'я, де і прожив шість років, прислужуючи начальнику монастиря [85.-С.66-76].

Звичайно, такі випадки були рідкими і більшість запорожців, які прибували до Межигір'я на послуханіє, "ісправляли оні добропорядно, без всякого найменшого пороку і підозри" [46.-Арк.1].

До Межигір'я прибували не лише ті запорожці, що йшли сюди "на прощу". Спасо-Преображенський монастир відігравав, зокрема, і роль місця, де перевиховували скоївших злочини запорожців. Кіш, який до моменту скасування Нової Січі залишав за собою право судочинства над запорозькими козаками, серед інших видів покарання використовував і утримання в Межигірському монастирі, де злочинці повинні були знаходитися обумовлений кошовим керівництвом термін. Такою мірою покарання інколи заміняли смертну кару навіть особам, які скоїли вбивства. Так, у 1759 р. запорозький козак Пашківського куреня Яків Чуприна вбив пострілом з пістолета одного з ватажан, які стояли на луках біля Запорозької Січі, за що і був приречений до шибениці. Але за проханням брата злочинця, Івана Чуприна, який поручився, що "Яків більше розбоїв і пограбувань чинити не буде", вбивця був приречений "до вивезення в Межигірський монастир". В Межигір'ї злочинець знаходився два роки, після чого повернувся до Січі, де став мешкати у свого брата [109.-С.67-68].

Характерно, що разом із утриманням у себе осіб, що були за скоєні злочини приречені до примусового перебування в монастирі, межигірські Ієнці переховували у себе злочинців, у тому Ієнці і запорожців, які ховались від переслідувань уряду, чим ще більше викликали до себе по-вагу запорожців, що могли сподіватися на захист Межигір'я. За часів ігуменства Никанора (до 1768 р.) "той неспокійний елемент, із якого формувались гайдамацькі шайки, нерідко знаходив притулок в Межигір'ї, що і спонукало запідозрити сам монастир в переховуванні гайдамак" [121.-С.183]. Наступник Никанора, архімандрит Гедеон, продовжив "традицію" переховування гайдамаків (серед яких були і запорожці), за що його і звинувачував у своєму доносі ієромонах Савва в 1769 р. [121.-С.183]. Межигірські Ієнці робили Кошу ще одну корисну послугу. Внаслідок досить частого відвідування Петербурга і Москви, тісних контактів з ченцями багатьох російських монастирів і з світськими особами межигірці отримували інформацію про наміри уряду щодо Запорозжя. Під час відвідування Січі або в розмовах з прибулими на богомілья до Межигірського монастиря січовиками Ієнці передавали цю інформацію Кошу. Так, у 1763 р. межигірці попередили Запорозжя, що "якщо військо саме не зміниться в своєму складі, не зробить важливих і добровільних поступок, то загибель його неминуча".

Отже, Межигірський монастир надавав багато корисних послуг Війську Запорозькому. За це запорожці щедро віддячували Межигір'ю, вносячи великі кошти його ченцям, що приходили для збирання милостині до Запорозьких

Вольностей, будуючи своїм коштом і силами церковні і господарські споруди на землях монастиря, надаючи допомогу братії продовольством і промисловими товарами.

Межигірські Іенці, які відбули однорічний строк служби в козацьких церквах, після заміщення на своїх посадах на деякий час залишалися на Запорожжі і збирали великі подаяння на користь свого монастиря. Крім того, межигірський ігумен досить часто спеціально відправляв до Запорожжя велику кількість ченців, щоб ті збирали у "доброхотних подателів" гроші та коштовності. Треба враховувати, що в період Нової Січі до Запорожжя з такою метою приходила велика кількість духовних осіб не лише з церков і монастирів, що знаходились на території Російської імперії, а й із закордонних. Досить часто їх приходило так багато, що між ними точилися суперечки за місця збирання милостині. За таких умов Іенці Межигірського монастиря, що вважали запорожців своїми ктиторами, відчували свою зверхність над всіма іншими духовними особами, які приходили до Запорозьких Вольностей, і іноді навіть чинили їм всілякі перешкоди в збиранні милостині. Так, у 1767 р. ігумен Києво-Видубицького монастиря, відправляючи до Січі для збирання пожертв ієромонаха Спиридона, ієродиякона Лаврентія та ченця Луку, прохав київського митрополита: "даби оним..., перебуваючи в оній Запорозькій Січі від перебуваючих тамо Києво-Межигірського монастиря монашествуючих священослужіння мати перешкод не було, про те з проханням від його високопреподобія до того Межигірського монастиря господина архімандрита Никанора писати" [51.-Арк.2-3].

Іноді межигірські архімандрити навіть скаржились київському митрополиту на ті монастирі, що посилали до Запорожжя надто багато ченців. Ієромонах Софійського монастиря Рафаїл, що прибув до Січі на Іюлі місії ченців його монастиря для збирання подаянь, писав у приватному листі до кафедрального писаря, ієромонаха Іакова Воронковського, що під час його перебування на Запорожжі туди приїхав межигірський архімандрит Гедеон Слонимський. Делегація з Софійського монастиря прийшла привітати Гедеона "хлібом і вином", але у відповідь на свої привітальні промови почула, що "ви нам тепер ніби кризь сито бачитесь, бо ми і ви безперемінно тут живемо". Після цієї зустрічі, скаржився Рафаїл, межигірський архімандрит вже "не лише як кризь сито, але вже і взагалі не став бачити, і коли ми мимо нього йдемо, або зустрінемося і почнемо кланятися, то, не знаю чому, відвертається, немов не бачить". Рафаїл писав, що межигірські Іенці "нас і всі гуртом ненавидять,... лише те, що не можуть нічого зробити, стороною секуть і рубають, да і проміж війська плевели сіють". Тому ієромонах Рафаїл і просив у свого приятеля писаря Іакова, який знаходився при київській кафедрі, щоб той попередив митрополита про упереджене ставлення межигірського архімандрита до ченців Софійського монастиря, і якщо той "почне на нас щось сновать, щоб не дуже бажали приймати доноси, бо іноді від заздрості людина грішна чого не наплеще!" [94.-С.17-18].

Від ігумена Межигірської обителі часто залежало, чи зможуть Іенці інших монастирів безперешкодно збирати милостиню на Запорожжі. Навіть київські митрополити зверталися до Межигір'я з проханням надати "в Січ Запорозьку лист до тамошнього начальника про вільне до них прохання митлостині" [35.-Арк.13]. Межигірський монастир мав грошовий прибуток від запорозьких козаків не лише у вигляді коштів, що привозили Іенці з території Запорозьких Вольностей. Ті козаки, які приходили у Спасо-Преображенський монастир на послухання, часто

приносили з собою гроші, зброю, коштовне вбрання і віддавали все це на користь монастиря, а самі "надягали грубу волосяницю і приступали до тяжкого, але такого жаданого "спасіння" [165.-С.120].

Крім грошей, що межигірські Іенці збирали на користь свого монастиря у Запорозжжі, вони привозили до Межигір'я велику кількість меду, риби, солі, зерна та інших продуктів, коней та худобу, що давали козаки для монастирської братії [68.-Арк.124]. До того ж, запорожці жертвували на Межигір'я коштовні хрести, євангелія, Іаші, одяг для духовників [209.-С.283-285].

Коштом військового судді Миколи Тимофійовича і всього Війська в 1770 р. була збудована церква святого великомученика Пантелеймона, що знаходилась у Києві в Межигірському палаці [237.-С.117-118]. Кошовий П.І.Калнишевський своїм коштом збудував в Межигірському монастирі кам'яну церкву [130.-С.,215].

Ченці Києво-Межигірської обителі, виконуючи різноманітні послуги Кошу, дбали при цьому про покращення свого матеріального становища. Відомо, що запорожці, які щорічно їздили із Січі до Петербурга за платнею, доїзжали до Межигір'я своїми кінями, а звідти їхали до столиці вже кінями, що знаходились при Межигірському монастирі. Замість них, "до повороту свого", вони залишали під доглядом ченців своїх коней. З цього приводу архімандрит Спасо-Преображенськ монастиря писав до кошового отамана, що степові козацькі коні, які не звикли до лісистих монастирських луків, не можуть там годуватися, і тому "завжди приходять в худобу, а часом не стерпівши пануть", чим приносять військовому товариству збитки, а монастирю "співчуття". Степових же пасовиськ у відомстві монастиря не було, а придбати "за силу указу нині духовному чину ніяких угідь аж ніяк не свободно". Тому монастирська братія доручила архімандриту прохати кошового отамана зі всім товариством, щоб ті звернулися до гетьмана Розумовського з проханням надати поблизу Києва "степу", або хоча б дозволити "на певну військову потребу, а на рахунок монастирський купити". При тому "степу" монастирські Іенці пропонували спорудити хутір і тримати там монастирську худобу і запорозьких коней [68.-Арк.140]. Тим самим Києво-Межигірський монастир намагався розширити свої земельні володіння за допомогою Коша, бо іншої можливості це зробити не було.

Аналіз джерел дозволяє зробити висновок, що Межигірський монастир економічно великою мірою залежав від Війська Запорозького. Звітуючи в Синод про свої прибутки, межигірський архімандрит з братією писав, що "монашествующі в монастирі ніякого [кошту] на утримання себе не мають", а подаянь в монастир ніхто не приносить, бо з причини далекого розташування святої обителі від міста богомольці відвідують його рідко, а якщо і відвідують, то самі "їжею від монастиря харчуються". Тому межигорці "іспрошали" в Запорозькій Січі на потреби монастиря подаяння, по можливості грішми, до того ж отримували "по заведеному щорічно грішми, а зверх того сіллю,рибою та іншим для монастиря потрібним" [68.-Арк.105].

В листі до київського митрополита Гавриїла Кременецького межигірські Іенці повідомляли, що відправлені з монастиря до Запорозжжя "господин начальник архімандрит Володимир..., також ієромонахи... утримання єдино тільки від добротів Війська запорозького мають" [68.-Арк.113-114].

Для розуміння долі внесків Запорозького Війська в прибутках Києво-Межигірського монастиря скористаємося даними, наведеними П.Орловським [220.-С.840-855].

У 1774 р. монастир володів селами Вишгород, Новими Петровичами, Старими Петровичами, Лютежем і Борками у Київській сотні; селами Чернин, Євминки, слободами Красулька і Яськова Гребля у Остерській сотні Київського полку, а також селом Дем'янці у Переяславському полку. В них налічувалося 333 двори і 43 бездвірні хати, а якщо враховувати слободи - 470 дворів, де мешкало більш ніж 3200 селян. На користь монастиря вони виконували роботи по два дні на тиждень. Крім того, монастир мав 7 млинів, 39 рибних озер, з яких 12 здавались в оренду з оплатою 10 карбованців на рік. Монастир користувався великими фруктовими садами, городами а також близько 350 десятинами пашні. Йому належали дві лісові пущі, сінокоси, що мали площу 1320 десятин. Три сінокоси Іенці віддавали на відкуп і отримували за них по 40 карбованців на рік. Межигірська обитель володіла гутою на р.Ірпінь, де вироблялося просте скло. У зв'язку з відсутністю прибутку від неї ця гута в 1774 р. була віддана на відкуп за 40 карбованців на рік. У всіх селах і слободах, що належали монастирю, а також при самому монастирі діяли шинки, в яких продавали вино, мед, пиво. Крім того, Межигірський монастир володів двома винокурними заводами, що були розміщені у Євминках і Лютежі.

Наведені дані свідчать, що монастир мав досить велике господарство, яке щорічно приносило йому значні прибутки. Але не менші кошти монастир отримував і від Запорозького Війська. Так, чистий прибуток Межигірської обителі від маєтків у 1771 р. становив 3378 карбованців 29 копійок, у 1772 році - 2722 карбованця. В той же час межигірські Іенці в 1772 р. зібрали на Запорожжі 2447 карбованців і 34 Ієрвінці, до того ж 72 вози в'яленої риби, 60 діжок сельді, 910 рун. У 1773 р. прибуток від маєтків становив 2593 карбованці, а Іенці привезли із Запорозьких Вольностей 2062 карбованці, 800 рун, 1020 пудів солі та 30 ок осетрової ікри [220.-С.853].

Звичайно, що з погляду на таку щедрість запорожців по відношенню до Межигір'я інші монастирі намагались залучити Запорожжя до своїх парафій, щоб мати змогу отримати такі ж великі прибутки. Але козаки завжди відмовлялись від таких пропозицій, керуючись у своєму рішенні не лише міркуваннями про традиційність належності Запорожжя до парафії Межигір'я, а й тими суто прагматичними вигодами від спілкування з ченцями Межигірського монастиря, про які мова йшла вище. В 1750 р. ієромонах Полтавського монастиря Іоасаф Тихонович, що перебував на Січі для збирання милостині, зробив спробу умовити курінних отаманів залишити Межигір'я і стати парафіянами Полтавського монастиря, "особливо ручаючись, як мати за свою дочку, за те задоволення, яке все Запорожжя відчує від нашої до всіх козаків прихильності". Полтавський ченець Яценко-Зеленський, який знаходився разом з Тихоновичем на Січі, непокоївся, що за такий "до безмежності немудрий прожект" запорожці виженуть їх з Січі "плачучими". Але, на його радість, козаки хоча й не прийняли пропозицію Іоасафа, проте обдарували Полтавський монастир так щедро, що Яценко-Зеленський в захваті писав: "Ми, які приїхали на одних порожніх глобцях і парою коней, виїхали із Січі караваном, при якому гнали звідти ж 16 верхових коней, стільки вивезли тканини, скільки й галуноу, саф'яну, мішин та іншого" [112.-С.64-65]. Вище вже зазначалося, що однією з головних причин підтримування запорожцями тісних стосунків з Межигірським монастирем була його ставропігійність. Козацтво сподівалося, що завдяки незалежності Межигір'я від київського митрополита Запорожжя запобігне втручанню в свої військові та церковні справи з

боку Києва, а патріарх (пізніше - Синод), що знаходився на далекій відстані від Запорозжя, не матиме реальної можливості впливати на вирішення церковних справ на козацьких землях. В значній мірі розрахунки Коша виявились вірними, і до самого моменту скасування Нової Січі він відіграв вирішальну роль у керівництві релігійним життям підлеглої йому території. В той же час і київські митрополити, і Синод робили спроби посилити свій вплив на Запорозжя. Нерідко вони робили це, ігноруючи права Межигірського монастиря і вимагаючи від нього ретельних звітів про стан церковної справи на Запорозьких Вольностях.

В Синоді розуміли: якщо на керівних посадах в українських монастирях будуть знаходитись місцеві ієромонахи, які обиратимуться самою монастирською братією, контролювати і керувати станом церковної справи буде досить важко, тим більше, що ігумени-українці чинили б опір спробам Синоду остаточно скасувати її церковну автономію. Тому з 30-х років XVIII ст. (що хронологічно співпадає з часом заснування Нової Січі) ігумени до українських монастирів призначалися Синодом. Ця доля не обминула і ставропігійний Києво-Межигірський монастир. У 1743 р. його Ієнці скаржились, що їм тепер призначають ігуменів, тоді як раніше було так: "Коли вмирає ігумен або архімандрит, то проміж братії того ж монастиря обирає братія к такому начальству згідного мужа, і поставляється ігуменом, а не із іншого монастиря, який чин був здавна... А нині заслужені присилаються архімандритами; але ці архімандрити, який приїде до нашого убогого монастиря, то по своїй похоті чинить, як бажає, а чина церковного і нашого уставу монастирського не дивиться, а соборної братії ніколи до ради не закликає, але сам собою всяке діло затіває і робить за примхами своїми" [170.-С.248-249].

Крім функції призначення ігуменів до Межигір'я (що робилось і по відношенню до інших українських монастирів), Синод взяв на себе і керівництво розподілом майна померлих ігуменів [31;32;85.-С.17]; контроль за постриженням в Ієнці [29]; вирішення господарських суперечок Києво-Межигірського монастиря з Києво-Печерською Лаврою [27]; контроль за відвідуванням архімандритом Запорозької Січі [28], за господарською діяльністю монастиря і за його прибутками [68.-Арк.102-103], та контроль за цілим рядом інших аспектів діяльності Межигір'я [25.-Арк.41].

За таких умов, коли Синод поставив під свій контроль фактично всі справи Києво-Межигірського монастиря, він став робити спроби контролювати і церковне життя Війська Запорозького. В 1773 р. Синод вимагав надати відомості про прибутки Війська, пояснюючи своє запитання тим, що йому невідомо, чи може Києво-Межигірський монастир "в утриманні своєму без прибутків Війська Запорозького постачатися". Крім того, Синод вимагав звітувати про те, на яких підставах Запорозьке Військо було парафією Межигірського монастиря і чому до козацьких церков начальником призначено Володимира Сокальського. Межигірські Ієнці після одержання цих вимог Синоду одразу сповістили про них Кіш, який і надіслав до монастиря наказ, що саме треба відповісти Петербургу. Згідно з ним межигірські Ієнці надали до Синоду досить докладні відомості про історію входження Запорозжя до парафії монастиря, про надання Сокальському сану архімандрита і про "прихильності" запорожців до їхньої обителі. В той же час про прибутки Війська до Синода повідомлено не було [68.-Арк.104-105].

Таким чином, Святійший Синод не отримав очікуваних відомостей про запорозькі справи, а тому не мав змоги суттєво впливати на діяльність цієї парафії

Межигірського монастиря.

Спроби поставити під свій контроль діяльність Межигір'я, а, отже, і Запорозького Війська, робилися не лише Синодом, а й київськими митрополитами. В 1752 р. Тимофій Щербацький направив прохання до Синоду про передачу під його владу Межигірського монастиря і Переяс-лавської єпархії, але Синод 5 червня 1752 р. відмовив у цьому [143.-С.20].

Проте, деякі аспекти діяльності Межигірської обителі все ж залежали від київських митрополитів. Межигірські Ієнці зверталися до митрополичої консисторії за благословенням своїх ієродияконів і ченців во священство і ієродияконство [37.-Арк.32;39.-Арк.51;40.-Арк.55;38.-Арк.44], пояснюючи своє прохання тим, що "обителі нашій Києво-Межигірській за скудістю ієромонахів і ієродияконів отстоїть велика потреба в священнослужінні" [37.-Арк.32]. Такі кандидати на посвячення повинні були прибути до консисторії, де духовник, на підставі "розпитувань і розсмотренія" вирішував, чи не мають вони перешкод для отримання відповідних духовних чинів. Після цього київський митрополит виносив рішення, давати чи ні благословення [38.-Арк.45].

Київські митрополити, як і Синод, робили спроби контролювати стан церковної справи на Запорожжі, надсилали до Києво-Межигірського монастиря вимоги надати відомості про "церков січових священо- і церковнослужителів,.. про прибутки і витрати" [68.-Арк.122].

З документів Архіву Коша Нової Запорозької Січі відомо, що межигірський ігумен, перш ніж відповісти митрополиту, надіслав лист до кошового отамана П.І.Калнишевського, в якому прямо писав, що він "побоюється про те, як не підвергнути себе якою на то противною відповіддю від команди своєї штрафу, толь з іншого боку і вельможності вашої образі", тому вирішив, що не може відповісти на запит митрополита без дозволу кошового керівництва [68.-Арк.122-123].

Звичайно, межигірські Ієнці робили це не лише з причини свого дружнього ставлення до запорозького козацтва. Більш важливим для них було отримання матеріальних вигід. В тому ж листі межигірський ігумен писав, що за своє повідомлення він просить "обитель сію по старому без відміни утримувати при своїх прихильностях і неоставленнях.., із братії нашої для священослужіння ієромонахів та ієродияконів ставити на старих підставах попеременно" [68.-Арк.123].

Аналіз взаємин запорозького козацтва і Києво-Межигірського монастиря дозволив встановити, що вони велися по таким напрямкам: 1) призначення ченців до січової церкви; 2) призначення ченців до Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря; 3) призначення ченців до деяких запорозьких церков (кількість межигірських ченців не дозволяла забезпечити всі козацькі храми Божі); 4) утримання шпиталю при монастирі для старих і немічних козаків; 5) ходіння запорожців на богомілля до Межигір'я; 6) послушництво і постриження в Ієнці запорожців; 7) відправка до монастиря винних у злочинах козаків; 8) обмін інформацією про наміри російського уряду щодо Запорожжя; 9) збирання милостині межигірськими ченцями; 10) влаштування монастирських будівель коштом і силами запорожців; 11) звіти перед Синодом про стан церковної справи на Запорожжі; 12) вирішення господарських питань; 13) приватні стосунки межигірських ченців і запорожців. Межигірський монастир отримував від них в першу чергу матеріальні вигоди. А вони були досить великі: розмір надходжень до

Межигір'я із Запорозьких Вольностей дорівнював прибуткам від монастирських маєтків. Запорожці, які в XVII - на початку XVIII ст. були зацікавлені в підтримці тісних стосунків з Межигірською обителлю в першу чергу з причини її ставропігійності, в період Нової Січі, коли вони вже не могли обійтися без визнання зверхності київських архієпископів (митрополитів) у вирішенні деяких духовних справ, що стосувались Запорозьких Вольностей, зберігали стосунки з Києво-Межигірським монастирем великою мірою з огляду на традицію, а також на надання братією святої обителі різноманітних послуг Війську - починаючи із задоволення духовних потреб козацтва, утримання шпиталю і закінчуючи поданням Кошу інформації про наміри уряду по відношенню до Запорожжя. Разом з тим, і в 1734-1775 рр. Кіш використовував стосунки з Межигір'ям для збереження своєї провідної ролі в керівництві релігійною справою на Запорожжі. Завдяки ставропігійному статусу Києво-Межигірського монастиря Запорозькі Вольності у вирішенні деяких духовних питань залишалися непідвласними київському митрополиту. Знаходячись в формальній залежності і від Межигір'я, і від митрополита, Кошу вдавалося відстояти свою фактичну зверхність у вирішенні церковних питань.

Роль київських митрополитів у керівництві церковною справою на Запорожжі. З давніх часів запорозьке козацтво прагнуло до збереження своєї автономії у вирішенні церковних питань від київських митрополитів. Саме це і стало головною причиною звернення запорожців до послуг ставропігійного Києво-Межигірського монастиря. Але з поверненням козаків з-під протекції кримського хана ситуація дещо змінилася. В умовах, коли населення Запорожжя швидко збільшувалось, виникла необхідність будівництва нових релігійних споруд. А це можна було робити лише по отриманні архієрейського (тобто київського архієпископа) благословення (згідно з восьмим пунктом указу Святійшого Синоду від 10 липня 1734 р.) [253.-С.276]. До того ж ченців, яких направляв Межигірський монастир до запорозьких церков, стало невивистачати, і виникла необхідність призначати священиків з білого духовенства. Тому Кіш був змушений звернутися з цими питаннями до київського архієпископа, тим самим визнавши свою певну залежність від нього у вирішенні духовних справ.

Ця залежність у значній мірі була формальною, бо в період Нової Січі київські митрополити вже не мали реальної влади у вирішенні багатьох питань, поступово втрачали свої привілеї, на які йшов наступ з боку російського уряду. З 1722 по 1743 р. вони навіть були позбавлені титула "митрополитів" і були київськими архієпископами. Рафаїл Заборовський (1731-1747) домогся повернення митрополичого титулу. Після двірського перевороту 1741 р., коли Бірон був позбавлений влади, в українських церковних колах з'явилась надія на повернення тих прав, які були скасовані з часів приєднання Київської митрополії до Московської патріархії. З метою відновлення цих прав вище українське духовенство після смерті митрополита Рафаїла звернулося до Петербурга з проханням про рукоположення обраного Синодом на Київську кафедру архімандрита Києво-Печерського Тимофія Щербацького в Києві. Цариця Єлизавета дала на це дозвіл. Висвята, проте, відбулася в Петербурзі, бо цього побажав сам Щербацький, непокоячись за негативні наслідки попереднього прохання. При посвяченні Тимофій титулувався як "митрополит Київський, Галицький і Маля Росії". В 1752 р. він зробив спробу повернути під свою владу

Переяславську єпархію і Межигірський монастир, але Синод відмовив у цьому проханні. В 1757 р., всупереч угоді про приєднання Київської митрополії до Московської патріархії, згідно з якою київські митрополити повинні були залишатися на своїй кафедрі до самої смерті, Тимофій Щербацький був переведений з Києва на Московську кафедру. Замість нього київським митрополитом став Арсеній Могилянський (1757-1770), який до цього тривалий час служив у Росії, що не могло не відбитися на його поглядах у напрямі послаблення прагнення відновити давнє значення київської духовної влади. На цей час припадає і наступ уряду Катерини II на права української автономії. Київська митрополія остаточно перестала бути обласною митрополією, а стала рядовою єпархією серед інших, підлеглих Синоду. В 1770 р. київському митрополиту було заборонено носити титул "митрополит Маля Росії". При останньому за часів Нової Січі митрополиті Гавриїлі Кременецькому (1770-1781) вже майже не велося опору наступові Синоду на права київської духовної влади. В наказах Гавриїла духовенству неодноразово підставою було те, що "в цілій великоросійській церкві ніде такого немає", або що "так треба вчинити ведлуч звичаю всієї великоросійської церкви" [143.-С.28-35].

Вже зазначалось, що протягом другої і третьої чвертей XVIII ст. київські митрополити поступово втрачали свої привілеї, хоча і робили спроби зберегти хоча б деякі з них. Звичайно, є перебільшенням висновок М.С.Грушевського про те, що в цей час "офіційна православна церква України та її духовенство, особливо вище, омертвіло, відірвалось від громадянства, втратило вплив і значення в громадському та культурному житті. Суспільність цілком збайдужила до сих царських служальців в рясах, що іменувались без її волі і впливу, і зобов'язувались до повної і безмежної служби йому" [155.-С.118-119]. Проте, характер стосунків київських владик з російським урядом не міг не відбитися на ставленні Коша до митрополичої влади, і роль митрополитів у керівництві духовною справою на Запорозьких Вольностях значною мірою була формальною.

Стосунки митрополитів з Військом Запорозьким протягом існування Нової Січі велись за слідуючими напрямками: 1) заснування нових церков; 2) призначення священників; 3) видача духовним особам паспортів для проїзду до Запорожжя за милостиною; 4) судочинство над духовними особами; 5) звітність про стан церковних справ на Запорожжі; 6) діяльність Старокодацького духовного намісного правління; 7) вирішення справ, пов'язаних з Нефорощанським монастирем; 8) приватні стосунки київських митрополитів і кошового керівництва.

Листування з приводу заснування на території Запорозьких Вольностей нових релігійних споруд було одним з головних напрямків спілкування між київською духовною владою і Кошем. Вже зазначалося, що після повернення з Олешек запорожці були змушені звернутися до архієпископа київського за архіпастирським благословенням на закладку січової церкви. З цього часу і до моменту зруйнування Січі всі справи про заснування і освячення церков на Запорожжі проходили за участю київських архієпископів (митрополитів).

До київських митрополитів Кіш надсилав прохання про видачу благословенної грамоти про заснування на території Запорожжя нових церковних споруд. Владики, які в значній мірі були зацікавлені в підтримці дружніх стосунків з Кошем, практично завжди давали такий дозвіл, коли були виконані всі потрібні формальності. До початку 70-х рр. XVIII ст., тобто майже до самого кінця існування Нової Січі, остаточне рішення про дозвіл будівництва церков на

Запорожжі приймав саме митрополит. Посилення натиску Синода на права київських владик відбилось і на процедурі заснування храмів Божих, і 3 грудня 1770 р. Синод видав указ про зобов'язання митрополита надавати до Петербургу ретельного звіту про кожну церковну споруду, яку планувалося будувати [252. - С.188-189]. Згідно з цим же указом, київському митрополиту залишалось лише право остаточного рішення, без листування з Синодом, у справах про відбудову спорохневілих і погорілих церков [252.-С.188-189].

Такий стан справ не задовольняв Кіш, який не бажав звітувати перед Синодом. З іншого боку, київська духовна влада, що робила останні спроби зберегти рештки своїх привілеїв, теж була незадоволена таким нововведенням. Тому митрополит кілька разів писав до Синоду прохання надати дозвіл давати благословення на будівництво церков на Запорожжі без попереднього звіту перед Петербургом [88. - С.74].

Такий дозвіл був наданий 14 липня 1772 р. Проте, відтепер митрополит міг давати благословення лише після отримання дозволу президента Малоросійської колегії П.О.Румянцева. Київський митрополит опинився в ролі посередника між Румянцевим і Кошем. Передача повноважень з надання дозволу на будівництво релігійних споруд на Запорожжі від Синоду до графа Румянцева мало змінила становище київської митрополичої влади, яка все менше впливала на церковне життя Запорозьких Вольностей.

Одним з важливих напрямків зносин між Кошем і київськими владиками було надання духовного сану особам, що рукопокладались до запорозьких церков. До 1709 р., коли кількість козацьких церков була невелика, потреби Запорожжя в духовних особах задовольнялись ченцями Межигірського монастиря, а під час перебування запорожців на Олешках до них приходили священники із Греції, Константинополя, Ієрусалима та інших місць за кордонами Російської держави. Після повернення козаків до старих своїх земель і заснування Підпільненської Січі тут розпочалося бурхливе церковне будівництво і стала відчуватися потреба в великій кількості духовенства. Тому до козацьких церков стало призначатися біле духовенство, яке в багатьох випадках походило з самих запорожців. Багато хто із військового товариства бажав відійти від світських справ і присвятити себе службі при церквах Божих. Саме таких людей, якщо вони відповідали всім вимогам, і пропонував Кіш для рукоположення до запорозьких церков, бо вони, будучи тісно пов'язані з військовим товариством, вважали себе підлеглими скоріш Кошу, ніж київському митрополиту.

В період Нової Січі існувала слідуєча процедура рукоположення священників до козацьких релігійних споруд. В разі потреби церкви в новому священнику (коли старий священник помер або значно збільшилась парафія) парафіяни, при наявності у них придатного кандидата, через паланкового полковника надсилали до Коша "презенту" про бажання прийняти дану особу до священства в своїй церкві. При цьому кандидат повинен був відповідати ряду умов, серед яких були "буття в указній присязі і майстерність в Ітанні і співі церковному", вивчення ієрейських обов'язків і катехизису, а також необхідний для отримання священства вік [88. - С.45]. Після одержання такої "презенти" Кіш звертався до духовного правління з листом, в якому, крім відомостей про особу аколита, містилось обґрунтування необхідності призначення нового священника до церкви, звіт про кількість дворів, чоловічого і жіночого населення в парафії церкви а також зобов'язання аколита задовольнятися такими ж прибутками, які мав і попередній священник. Крім того,

Кіш писав про наявність чи відсутність інших кандидатів до священства [113.-С.30-31,;72.-Арк.3-4]. З листом до намісного правління зверталися і духовні особи церкви, до якої повинен був бути рукопокладений аколіт [113.-С.11].

Намісне правління, в свою чергу, писало "доношення" київському митрополиту, в якому викладалися всі надані Кошем відомості і просило надати архіпастирське благословення аколіту [88.-С.44-45;251.-С.294].

В 1772 р. вимоги до відомостей, які надавалися намісним правлінням, стали суворішими, бо київський митрополит наказом від 4 січня зобов'язав правління повідомляти ще й про вік ставленика, його національну приналежність, звання, яким шлюбом одружений "і чи на дівиці", про приведення до військової присяги (причому треба було надсилати відомості про місце присяги і наявність свідоцтва про її прийняття). Без наявності таких повідомлень намісному правлінню заборонялося представляти ставлеників до київської консисторії [88.-С.67].

З відповідним листом до митрополита звертався і Кіш, який, не звітуючи про парафію церкви і відповідність аколіта вимогам для отримання священства, повідомляв лише про необхідність надання йому благословення, щоб "у виконанні треб християнських... зупинки і упущення не настало" [251.-С.294;88.-С.61-62].

Разом з листом від Коша до митрополита надходило і два листа, підписані парафіянами і духовними особами церкви, до якої було потрібно наставити священника. В першому, як правило, містилось слідує повідомлення: "Знаючи його [аколіта] чесне і добропорядне обхожденіє, прийняти всі бажаєм" [88.-С.47]. Інколи до цього додавалися ті ж відомості, що надсилались до Коша [88.-С.56-57]. В другому листі повідомлялось про смерть попереднього священника, або про збільшення парафії церкви.

Після завершення попереднього листування, до митрополичої кафедри приходив сам кандидат до священства, маючи при собі "презенти" від парафіян, Коша і намісного правління. Згідно з резолюцією київського митрополита від 11 серпня 1765 р. [88.-С.49], ці "презенти" не записувались консисторією "в книгу і по ним ніякого виробництва не робилося", а аколіта направляли до самого митрополита для перевірки здібностей в Ітанні, подаючи через нього київському владиці звіт консисторії у цій справі. В разі, якщо аколіт виявлявся здібним до читання, він знову направлявся до кафедральної контори, де давав розписку, що "він прибутками, які йому надходять будуть після рукопокладення, без вимог задовольнятися і до смерті своєї від оної церкви, за силу духовного регламента, відходити не може" [88.-С.49]. Крім того, аколіт повинен був надати такі автобіографічні відомості: 1) ім'я та прізвище; 2) місце народження; 3) участь у баталіях, причому цей пункт у всіх відомих документах писався так: "ніколи на баталії не був і нікого не вбив" [88.-С.49,59,65,106;272.-С.124]. З 1772 р. крім цих автобіографічних даних надавалися відомості про батьків аколіта, строк перебування на Запорозжжі, рід занять, сімейний стан, дату народження, відсутність боргів, штрафів і покарань. Крім того, давалося письмове зобов'язання надавати до консисторії відомості про наявність в парафії розкольників [88.-С.64-65].

Після цього кафедральна контора направляла до митрополита повідомлення, в якому йшлося про хід справи і зазначалося, що аколіту "інші до рукоположення... належні должності слід проходити" [88.-С.60]. Аколіт спочатку йшов до кафедрального духовника на сповідь, потім направлявся для вивчення катехизису до кафедрального проповідника, про що ті і звітували письмово перед

митрополитом [88.-С.65]. Після чого аколїт приводився до присяги, рукопокладался і посвящався в духовний сан [88.-С.110-111].

Після рукоположення і "наставління в служінні" священник направлявся до місця своєї служби. З собою він віз отриману в київській кафедрі "ставлену ієрейську грамоту", духовний регламент і форму присяги, до якої він перед рукоположенням був приведений, "щоб...завжди відав, на що присягав і як у званні своєму вчиняти зобов'язався, а незнанням або забуттям вибачатися не наважувався" [88.-С.50].

Після завершення процедури рукоположення київський митрополит надсилав до Коша повідомлення про це [88.-С.60-61;69].

В деяких випадках парафіяни не обирали до своїх церков кандидатів до священства, а прохали своє паланкове керівництво прислати священника для "задоволення християнських потреб". Згідно з таким проханням, паланковий полковник надсилав до намісного правління відомості про парафію церкви, до якої потрібно було прислати священника, і про причини, з яких це необхідно було зробити. При цьому полковник "рекомендував і радив" наміснику особу, яку він бажав направити до запорозької церкви [114.-С.1988]. Коли намісник затримувався з відповіддю, паланкове керівництво надсилало другий лист з погрозою: "Якщо ви і після цього не надішлете, то на мене не ображайтесь після" [114.-С.1989].

Намісне правління не могло направити священника до запорозької церкви, не маючи на це дозвіл Коша. Тому з правління до Коша надсилався звіт про хід справи і прохання видати резолюцію з цього питання. З іншого боку, і сам Кіш не міг направити священника до церкви, не погодивши це призначення з намісним правлінням [114.-С.1991].

У більшості випадків намісники погоджувались з кандидатурами, висунутими паланковим керівництвом і Кошем, і направляли до київського митрополита "представлення" про необхідність рукопокласти таких священників до запорозьких церков. З аналогічним листом до Києва звертався і кошовий отаман зі старшиною [251.-С.294]. По цим "презентам" кандидат до служби в запорозькій церкві прибував до Києва і там рукопокладался митрополитом.

Аналіз процедури призначення священників до запорозьких церков дозволяє стверджувати, що вона носила досить формальний характер, бо до компетенції київської митрополичої консисторії входив фактично лише контроль за відповідністю аколїта необхідним вимогам. Але і при такій формальній процедурі рукопокладення священників до козацьких церков Кіш у багатьох випадках взагалі не спілкувався з цього питання з київською духовною владою, і приймав до своїх церков таких священників, які висвячувались у волоських або уніатських ієреїв і не представлялись до київського владики [192.-С.54]. З огляду на це царський уряд у 1759 р. видав указ, у якому містилась сувора заборона приймати і тримати у себе духовних осіб, "крім указно визначених від єпархіального свого архієрея.., і без дозволу його нікого до священнослужіння допускати отнюдь не наважувалися". Крім стосунків з приводу рукоположення священників до запорозьких церков Кіш і київські митрополити досить часто зносились з приводу духовних осіб, що приходили до Запорозьких Вольностей для збирання милостині. Кожного року до Запорожжя за проханням подаянь приходила велика кількість не лише українських і російських, а й закордонних духовних осіб. В значній мірі саме через цю милостиню київські митрополити і консисторія не бажали загострювати стосунки з Кошем і поступались своїми правами під час конфліктів з питань керівництва

духовною справою на Запорозжі. Економічну залежність церкви від козацтва Кіш використовував для розширення свого втручання в справи, які повинні були бути в юрисдикції київських владик.

Щоб контролювати велику кількість духовних осіб, яка приходила за милостинею, була запроваджена особлива процедура оформлення документів - паспортів і зашнурних книг - без наявності яких збирання подаянь суворо заборонялося.

Треба зазначити, що ця процедура була характерна не лише для земель Війська Запорозького, але саме тут вона набула досить широкого розмаху.

Київські митрополити за письмовим проханням ігуменів монастирів, з яких посилалися Ієнці "за проханням милостині от добротних дателей" [54;66. - Арк.2], видавали паспорти, в яких вказувались імена ченців, монастирі, з яких вони прибули, мета збирання милостині [56.-Арк.1]. В деяких випадках крім цих відомостей в паспортах містився наказ "в містах і на заставах оним [ченцям] без затримки пропуск чинити як укази Її імператорської величності велють, а духовного звання людям, крім того, всяке благовоління показувати і допомогу їм ... робити" [49.-Арк.8]. Крім того, в таких паспортах містився наказ ченцям "себе трезвенно і благоговійно поводити як ченецькому чину благопристойно то і належить" [49.-Арк.8].

Духовним особам видавалась від київської консисторії особлива зашнурна книга, до якої вони повинні були заносити кожне подаяння, що буде отримане, а також всі витрати, які вони матимуть під час подорожі [65.-Арк.4].

Досить часто до паспорта і зашнурної книги митрополити додавали листа, адресованого кошовому отаману зі старшиною, в якому містилося прохання допомогти в збиранні милостині. В першу чергу такі листи надавались ченцям київських монастирів, в будівництві і покращенні матеріального становища яких київські митрополити були найбільш зацікавлені [58.-Арк.37]. Таким ченцям Кіш дійсно надавав допомогу і "чесне і добропорядне у всьому обходження", а перед поверненням їх назад до Києва передавав до митрополита листа, в якому писав про це [58.-Арк.37].

Інколи митрополити просили про надання листів до Коша ігумена Києво-Межигірського монастиря, розуміючи, що це привабить запорожців до маючих такого листа ченців і дозволить їм зібрати більшу милостиню [35.-Арк.13].

Митрополити, надаючи допомогу українським ченцям, дещо обмежували відвідання Запорозжя закордонними духовними особами, бо таких "прошаків... значно збільшилось, і проханнями своїми наводять народу чималу нудьгу" [62.- Арк.11].

Отримання ченцями паспортів і зашнурних книг не було гарантією того, що їх "податель" буде мати змогу збирати милостиню на Запорозжі, Кіш міг своїм рішенням заборонити ченцям "іспрошати милостиню", якщо цього вимагала ситуація. В 1768 р. до Запорозжя прийшла така велика кількість ченців за жертвами, що Кіш на два роки був змушений заборонити збирання милостині всіма духовними особами, крім запорозьких, щоб за цей час "поправити і прикрасити" свої, козацькі, церкви. Таким чином, і в питанні допуску до Запорозжя духовних осіб для збирання подаянь Кіш залишав за собою право остаточного рішення, тим самим виявляючи свою першість у керівництві духовним життям на Запорозжі.

Київські митрополити, добре проінформовані про свавілля Коша у вирішенні багатьох релігійних питань, досить помірковано ставились до цього, адже

підтримка дружніх стосунків з керівництвом Запорозьких Вольностей приносила значні матеріальні вигоди Київській єпархії. Але часом траплялися такі справи, коли київська духовна влада не могла погодитись з діями Коша, і в таких випадках між ними точилися тривалі суперечки.

Кіш прагнув здійснювати судочинство не лише над запорозькими козаками, а і над поспільством, що мешкало на Запорозьких Вольностях. До того ж, кошове керівництво намагалося привласнити собі функцію судочинства не лише за карні злочини, а і за духовні провини. В 1745 р. запорожцями за двојонство був заарештований мешканець Старої Самари Донець, відібране його майно. Це було зроблено з відома січового керівництва. Такий вчинок кошовий отаман у "доношенні" до київського генерал-губернатора пояснював прагненням Коша виконати указ київського митрополита Рафаїла Заборовського, згідно з яким "духовному чину за допомогою світських старшин наказано розлучити... таких, що маючи одну дружину, на другій одружуються" [84.-С.375].

Кодацький і Самарський полковники, виконуючи цей наказ, розлучили кількох двојонців. Донець, який, маючи жінку і дітей, мешкав з "прелюбодійкою", не підкорився наказу козацьких полковників і закликав на захист російських офіцерів, які перешкодили його заарештуванню. Через деякий час самарський осавул зустрів Донця, що їхав з Лівобережної України, заарештував його, а майно, яке було при ньому, конфіскував. Пізніше у Донця було забрано й інше майно, яке було віддано його дружині і сину (доречі, запорозькому козаку). Так козацьке керівництво вирішило вчинити з "прелюбодієм". Київський митрополит, який вважав вирішення справ такого характеру суто своїм правом, скаржився, що "справа його [Донця] до розбору оних граб'южників нічим не торкалась, але вона по правилам в Дух[овній] моїй Конс[исторії] вирішена і йому церковна епитімія визначена, так їм самовласно і грабувати його не належало" [84.-С.384]. За допомогою київського генерал-губернатора та Сената митрополит домігся повернення майна Донцю, після чого засудив останнього до покаяння в Нефорощанському монастирі. Проте, через деякий час київський владика побачив недійовість свого вироку, бо, як він писав у листі до київського генерал-губернатора в 1749 р., Донець знов "заїхав в Стару Самарь у дім свій, і там з дружиною тією беззаконною..., яка також втекла із заслання з дівоч[ого] Хрестовознесенського монастиря..., став жити і нині де живе беззаконно" [84.-С.395]. Спроби митрополита повернути Донця до монастиря закінчилися безрезультатно. Запорожці ж, з відома старшини, не залишили своїх спроб покарати непокірного Донця, і ще не один раз забирали у нього гроші, погрожували і навіть "посадили на гармату і тримали під караулом тижнів з вісім" [84.-С.396], тим самим даючи зрозуміти свій пріоритет у покаранні мешканців Вольностей Запорозьких.

Ще одним питанням, з якого довгий час кошове керівництво і київські митрополити не могли знайти порозуміння, було судочинство над духовенством, яке знаходилось на території Запорозьких Вольностей. Кіш дотримувався думки, що ні митрополит, ні консисторія, ні намісне правління, а саме Військо Запорозьке, яке обирало священників до козацьких церков, мало безпосереднє право у випадках, коли такі священники були недовподобі військовому товариству, вигнати їх з парафії і викликати на їхнє місце нових духовних осіб. Особливо це стосувалось випадків, коли священники чинили опір Кошу або ставали супроти економічних і політичних інтересів Війська. Митрополити, звичайно, відстоювали

думку, що усувати священиків з парафії мали право саме вони.

У травні 1762 р. до митрополита Арсенія була подана скарга ієреїв села Кам'янського Дем'яна і Власія на те, що розпорядженням Коша вони були усунені від служби. Причиною такого наказу ієреї назвали своє заступництво за двох засуджених до покарання козаків. Митрополит ніякої резолюції з приводу цієї скарги не виніс і дав пояснення, що справа потребує додаткового розслідування. Через тиждень після цього до консисторії прибув козак Шелест з листом від кошового отамана, в якому повідомлялось, що священики Дем'ян і Власій за "запорозьким козакам послідувавши непристойні противності і спокуси, за поруки по ворах і воровських придержателях, недопусканіє старшин ко оштрафуванню оних і неодноразово роблене при оштрафуванні старшинам погрубленіє" рішенням Коша від 21 травня 1761 р. усунені від парафії. На їхнє місце мешканці Кам'янського обрали козака Афанасія Шелеста, тому він і прибув до митрополита за отриманням священства. Формально Шелест відповідав усім існуючим вимогам до аколита. Він мав лист до митрополита від Коша, "доношеніє" духовного правління, з яких видно, що його обрала громада, яка дала про це свій "вирок". І все ж Шелест не отримав від консисторії ніякої відповіді. Це було природньо, бо київська кафедра вважала посади при Кам'янській церкві зайнятими священиками Дем'яном і Власієм. Після скарги Шелеста до Коша про перешкоди кам'янських священиків його рукоположенню Дем'ян і Власій були під конвоем доставлені до Коша зі всім їхнім майном. Там ієреї були заковані в кайдани і пробули в такому стані доти, доки не дали письмове зобов'язання залишити територію Запорозьких Вольностей. У них було відібране все майно, а після повернення за своїми сім'ями в Кам'янське і їхні хати. Після цього Кіш знову надіслав до київського митрополита вимогу рукопокласти Шелеста до священства в Кам'янській церкві. Митрополит і консисторія, відстоюючи своє право на судочинство над духовними особами, надіслали до старокодацького намісника доручення провести слідство по цій справі, а кошовому отаману з товариством "відписати з вимогою, щоб якби в майбутньому від перебуваючого в Вольностях Запорозьких духовенства які непорядки не сталися б, за то він, отаман з товариством, сам собою винних не штрафував, але по порядку до його преосвященства з будь-чийї із духовного чина вини показанням писав" [192.-С.66]. Старокодацький намісник, дбаючи про збереження дружніх стосунків з Кошем, проводити слідство не став, а коли кам'янські священики прибули до нього за допомогою у вирішенні їхньої справи, сказав: "Що козаки звелять, то і буде, я і сам стережуся, щоб і мені того не зробили, що вам" [192.-С.66]. Тому намісник, порадившись з кошовим керівництвом, звітував до консисторії, що не має можливості провести слідство з причини відсутності Власія і Дем'яна. Кіш звернувся до митрополита з аналогічним повідомленням. В ньому ж викладалась головна причина, з якої кам'янські священики були усунені з своїх посад: "знаходячись у внутрішньому військовому володінні, забувши показані їм від Війська благодіяння, наважились, щоб їх з їхніми парафіями зачислили до новопоселеного Слобідського полку, подати до фортеці святої Єлизавети прохання, по яким звідти і представлення до Сенату слідували". Як випливає з цього листа Коша, головною провиною кам'янських священиків була їхня спроба вийти з-під влади Запорозького Війська і перевести своїх парафіян під владу Ново-Сербії. В митрополичій консисторії знали, як рішуче Кіш протидіє будь-якій спробі скорочення території, що знаходиться під його юрисдикцією. Стало зрозуміло, що кошове керівництво не

відступитися від свого рішення, і тому на засіданні 22 лютого 1763 р. консисторія постановила дозволити рукопокласти Афанасія Шелеста во ієрея. Ця справа закінчилась повною перемогою Коша, жодне з рішень якого консисторією не було скасоване. Отже, митрополиту не вдалося відстояти права своїх підлеглих, хоча, згідно з церковними правилами, він міг це зробити. Але ні митрополит, ні старокодацький намісник не стали йти на подальше загострення стосунків з Кошем. Симптоматично, що цей випадок ще більше закріпив позиції Коша в стосунках з митрополитами. Саме після завершення цієї справи, тобто в 1763 р., до Січі приїхала велика кількість ченців Софійського собору. Вони привезли з собою до кошового отамана листа й ікону від митрополита. А на початку 1764 р. сам кошовий отаман відвідав Київ і був з шанобою прийнятий у владики.

Київські митрополити, як і Святійший Синод, прагнули контролювати стан церковної справи на Запорозжжі, для чого їм були необхідні докладні відомості про церкви і священників, що знаходились на козацьких землях. Тому кївська духовна влада кілька разів робила спроби отримати цю інформацію, використовуючи своїх підлеглих - Володимира Сокальського і старокодацького намісника, а також ігумена Києво-Межигірського монастиря.

В 1771 р. до Старокодацького правління надійшов указ кївської консисторії, згідно з яким намісник був зобов'язаний надіслати відомості про стан запорозької парафії, а саме: 1) кількість духовних осіб при кожній церкві, їхні імена, освіта, сімейний стан; 2) кількість, стать, сімейний стан, освіта, вік священницьких дітей; 3) кількість, стать, вік, освіта сиріт, які залишились після смерті духовних осіб; 4) наявність майна у запорозького духовенства; 5) реєстр всім справам, що велись намісним правлінням протягом його існування [113.-С.26-27].

Старокодацьке правління існувало на території Запорозжжя вже понад десять років, проте докладних відомостей про стан духовної справи не мало навіть воно, не кажучи вже про кївських митрополитів, що знаходились далеко від Запорозжжя. Духовний намісник, за його власним зізнанням Кошу, не мав змоги відповісти на запитання консисторії з слідуєчих причин: 1) на території Запорозьких Вольностей не лише намісник, але і священники, диякони "не спадкові", а обираються Кошем; 2) ні один дячок чи пономар "не острижен в стихарь", і вони звичайно посилаються з Коша щорічно; 3) жоден зі священників не є власником підцерковної землі, а "задовольняється тільки з військової землі і з народного подаяння" [113.-С.27-28]. Намісне правління так і не відповіло консисторії на її запит.

І все ж при такому становищі з 1774 р. запорозьке духовенство формально стало остаточно підлеглим кївському митрополиту. Початок цьому поклала справа про посвячення начальника запорозьких церков Володимира Сокальського в архімандрити. 21 червня 1774 р. указом імператриці, поданим Синоду, "наказано ієромонаха Володимира Сокальського посвятити в архімандрити". З посвятою в цей сан він залишився начальником запорозьких церков, але перейшов з підпорядкування Межигірського монастиря до Кївської єпархії [68.-Арк.104]. З цього часу розпочався постійний контроль митрополита за запорозькими церквами. Вже 10 вересня 1774 р. митрополита консисторія надіслала до Володимира Сокальського вимогу звітувати про кожну з церков, які були в його відомі, про їх священників і парафіян, місця, з яких направлялись духовні особи на Запорозжжя, термін їх перебування на території Вольностей [68.-Арк.96]. Начальник запорозьких церков переадресував цей запит до Коша, який направив у

митрополиту консисторію повідомлення, що як запорозькі церкви, так і їх начальник "в головному і повному відомі і розпорядженні Війська Запорозького" знаходяться. Надсилати відомості про кількість церков на території Запорозьких Вольностей Кіш з огляду на політичну ситуацію вважав неможливим, бо в результаті нещодавно закінченої війни з Туреччиною багато церков було знято зі своїх місць. Про кількість священиків було повідомлено, що "священослужителів часом достатньо, а інколи вистачає лише для того, щоб священослужіння та інші треби не залишити без виконання" [68.-Арк.101-102].

13 листопада 1774 р. консисторія надіслала через межигірських ченців запит до Коша про прибутки, які мало Межигір'я від Війська Запорозького. В січні 1775 р. до Коша від митрополита надійшла нова вимога повідомити про порядок призначення священиків до запорозьких храмів, чисельність духовних осіб на Запорозьких Вольностях, а також про джерело прибутків начальника запорозьких церков. Не маючи змоги зовсім не відповідати на цей запит, військове товариство обмежилось загальними фразами, не повідомивши майже жодної нової для митрополита інформації про стан запорозької парафії [68.-Арк.113-114]. Кіш писав, що утримання Володимиру Сокальському та всім іншим духовним особам здійснюється "єдино тільки від добротів війська запорозького". Про порядок призначення духовних осіб до запорозьких церков Кіш інформував, що воно "залежати повинно від волі війська запорозького". Стосовно кількості духовенства, що знаходилось на території Запорож-жя, військове керівництво відомостей не надало, і назвало це "неможливим, бо з причини частих відкомандирувань їх звідси при командах завжди і тимчасово перебуваючих в деякий час невідомо".

Типове повідомлення Коша на запити митрополита навів А.Скальковський: "Церков достатня кількість мається, духовенства буває не рівно, раз більше, раз менше, прибутки ж залежать від ласки військової".

Як свідчать вищезгадані документи, у відповідях на запити митрополитів і консисторії Кіш обмежувався звичайними відписками. І це в той час, коли з інших парафій до Києва надходили ретельні звіти, де інформація по кожному запитанню нерідко складала кілька сторінок. Отже, хоча митрополит і отримав Запорожжя до своєї парафії, він не мав докладних відомостей про неї, а без цього було неможливо ефективно здійснювати контроль і керівництво духовною справою на козацьких землях.

Митрополити і військове керівництво, незважаючи на суперництво за право управління запорозькими церквами, в багатьох випадках підтримували дружні особисті стосунки. Митрополити були зацікавлені в цьому економічно, і, знаючи щедрість запорожців, досить часто надсилали до кошового отамана, судді, писаря прохання, щоб ті передали до Києва мед, вино, рибу та інші продукти, що вироблялися чи здобувалися на Запорожжі. Козаки, знаючи "слабкість" митрополитів до подарунків, самі надсилали до Києва кримські балики, лимони і навіть гроші [58.-Арк.56;59.-Арк.334]. Митрополити мали багато знайомих серед запорозької старшини, тому, направляючи до Вольностей Запорозьких ченців для збирання милостині та по іншим церковним справам, просили таких знайомих "удостоїти милостивого призрення... і в дорученій їм справі здійснювати своє благовоління і допомогу". За такі послуги запорозька старшина отримувала від київських владик допомогу в вирішенні багатьох своїх приватних справ. Так, кошовий П.І.Калнишевський звертався до Гавриїла Кременецького з проханням

рукопокласти до священства в Роменській церкві Покрови свого племінника [87.-С.21]. Той же Калнишевський у листі до Арсенія Могилянського писав, що його знайомий протоієрей Петро Якубовський, який переїхав з Петербурга до Києва, "багато дуже бідує". Тому кошовий отаман звертався до митрополита з проханням "зробити батьківське над ним [Якубовським] милосердя, повеліти дати йому таке місце, щоб він з родиною своєю міг мати собі харч, і під особим вашого високопреосвященства знанням і респектом утримувати і від подальших злиднів і утисків позбавити не лишити" [101.-С.142].

Крім того, митрополити іноді дарували старшині ікони і служебники, тим самим натякаючи на свій духовний патронаж над ними. Так, у 1763 р. митрополит Арсеній подарував Калнишевському "на знак архіпастирського благословіння" ікону Успенія Пресвятої Богородиці (цю ікону козаки знищили під час розгрому будинку кошового) [101.-С.139-140]. В 1772 р. митрополит Гавриїл, відправляючи до Війська подарунки, надіслав військовому судді ікону - "на знак вдячності" за допомогу у відбудові Пантелеймонівської церкви [237.-С.118].

Київські митрополити не мали змоги плідно контролювати територію Запорожжя, бо, якщо в інших парафіях були протопопії і намісні правління, які і поряdkували поміж духовенством, то на Запорозьких Вольностях тривалий час таких закладів не було. В 1759 р. сталася подія, яка примусила київського владику створити намісне правління і на Запорожжі. Мається на увазі спроба козаків запровадити у себе власну архієрейську кафедру, скориставшись візитом до Запорожжя Мелетинського архієрея Анатолія Мелеса. Мелес вперше прибув до Російської імперії в 1750 р., знаходячись в сані архімандрита. Три роки він збирав тут милостиню на Афонський Георгієвський монастир, і вже тоді привернув до себе увагу Синода і імператриці Єлизавети Петрівни тим, що привіз із Афону святині "сумнівного характеру", які пропонував для "всенародного вшанування" [250.-С.49]. Синод заборонив Мелесу користуватись цими святинями і запечатав їх. Проте, Мелес скористався знайомством з духовником імператриці, протоієреєм Дубянським, розпечатав святині і без дозволу духовної влади відновив богослужіння. За це Синод заарештував непокірного архімандрита, але імператриця, не розібравшись у справі, зробила за це Синоду догану. В 1754 р. Анатолій залишив Російську імперію і повернувся до Афону. За кордоном він був висвячений на архієрея Мелетинського, і в 1756 р. знов приїхав до Росії, тепер вже як представник турецьких слов'ян, які прагнули переселитись на південь імперії. З дозволу Синода в 1758 і 1759 рр. Мелес відвідав Слобідську Україну і Запорозькі Вольності. Після прибуття архієрея Анатолія до Січі запорожці запросили його служити у Покровській церкві. Через деякий час кошове керівництво запропонувало Мелесу, всупереч існуючим правилам, назавжди залишитися на Січі і поряdkувати духовними справами Війська. Анатолію справили архієрейську ризницю, він висвячував духовних осіб до запорозьких церков, проводив богослужіння, не згадуючи імені місцевого єпархіального архієрея, київського митрополита. Таким чином, в 1759 р. на Запорожжі почала створюватися своєрідна архієрейська кафедра, незалежна від київської духовної влади. Звичайно, останній це стало недовподоби, і вона донесла до Синоду про події на Січі. Синод надіслав гетьману Розумовському наказ відібрати у Анатолія архієрейську ризницю і вислати його із Запорожжя. Гетьман передав цей наказ кошовому керівництву, але воно його не виконало і звернулося за підтримкою до Сенату. Останній указом від 22 вересня 1759 р. наказав: "Вийшовшого із Афонської гори

Мелетинського єпископа Анатолія для деяких обставин залишити тимчасово у Запорозькій Січі" [192.-С.53]. Тоді Синод вдруге зробив представлення про свавілля Мелеса [143.-С.234], і нагадав, що архієрей Анатолій вже давно відлучений від всеросійської церкви. Крім того, Синод висловив побоювання, як би Мелес "у запорожців, як людей простосердних, яких небудь новин зробити не міг". Звичайно, мова тут велася про можливість створення Мелесом на Запорозжжі власної архієрейської кафедри. За єпископа Анатолія вступилась Колегія іноземних справ, яка писала, що Мелес мусить на деякий час залишитися на Січі, тільки у нього потрібно забрати ризи і заборонити архієрейське служіння. Імператриця Єлизавета Петрівна 27 жовтня 1759 р. видала аналогічний наказ до гетьмана Розумовського. Імператриця веліла гетьману "к війську запорозькому да і міцно від себе підтвердити, щоб вони в майбутньому без дозволу єпархіального свого архієрея нікого до священослужіння допускати не наважились" [115.-С.162]. Розумовський виконав розпорядження імператриці і надіслав свій наказ до Коша. Звідти 24 грудня 1759 р. прийшла відповідь, в якій містилось таке пояснення причин перебування Мелеса на Січі: "Я [кошовий отаман] зі старшиною військовою, зі стариками і отаманами курінними і всім військом, за крайнім бажанням всієї тутешньої громади, яка через віддаленість від архієрейських престолів ще ніколи не бачила архієрейського служіння, через гарячковість природню православну, люблячи і утримуючи при Коші запорозькому ліпоту святої церкви і завжди святе чинослужіння спостерігаючи, прохала... Анатолія в тутешній церкві літургію відправляти" [237.-С.342].

Поки велося листування, Анатолій Мелес продовжував перебувати на Січі і вести архієрейську службу, не зважаючи на заборону. Запорозжці прагнули залишити Мелеса у себе, і тому навіть не відгукнулись на грамоту, надіслану київським митрополитом 26 січня 1760 р. [192.-С.54]. Врешті-решт Сенат і Синод дійшли до згоди і 31 січня того ж року з канцелярії Синоду вийшов указ взяти Мелеса до Києва під арешт. Анатолій був позбавлений сану і засланий в Сибір, в Кондинський монастир, під суворний нагляд [250.-С.50].

Спроба запорожців створити у себе власну архієрейську кафедру і позбутися опіки з боку київського митрополита зазнала поразки. Наслідком цієї справи стало посилення контролю за духовною справою на Запорозжжі з боку світської влади і київського митрополита, який видав розпорядження про створення на Запорозьких Вольностях Старокодацького духовного намісного правління, щоб мати свого представника в самому Запорозжжі, який би на місці контролював стан духовної справи. На думку Д.І.Яворницького, це намісне правління було запроваджено саме для того, щоб "поставити запорозьку церкву в безпосередню залежність від російського митрополичого престолу, до чого уряд прагнув вже з половини XVIII століття" [270.-С.296].

Розташовувалося намісне духовне правління в Самарчику. Воно планувалось як посередник між митрополитом і Кошем при вирішенні церковних питань Запорозьких Вольностей. Тому до компетенції Старокодацького правління входили: 1) участь у процедурі заснування церков; 2) подання до митрополита відомостей про аколів, яких представляв Кіш для рукоположення до запорозьких церков; 3) контроль за виконанням запорозьким духовенством розпоряджень митрополитів і Синоду; 4) звіти митрополиту про стан церков та духовенства на Запорозжжі; 5) участь у розв'язанні суперечок між запорозьким козацтвом і духовенством.

Першим намісником Старокодацького правління на військовій раді був обраний колишній запорозький старшина, головний священник Свято-Троїцької Самарчицької церкви Григорій Порохня. В листі до Коша він писав про обставини свого обрання: "по вибору всіма намісній Старокодацької священниками і по високопочтенному вашому до Його Архіпастирської світлості писанню произведений я, нижайший, від преосвященнішого Архіпастиря в намісника Старокодацького" [72.-Арк.17-18]. Григорій Порохня отримав звання духовного намісника, що ставило його в безпосередню залежність від духовної консисторії [262.-С.185].

Запровадження Старокодацького духовного намісного правління дещо ускладнило здійснення прагнення Коша до самостійності в керівництві церковною справою на Запорожжі, бо відтепер з багатьох питань військове товариство повинно було зноситися з митрополитом не безпосередньо, а через духовного намісника. Проте, на практиці склалася така ситуація, коли Старокодацьке правління в більшій мірі залежало від "ласки" Війська Запорозького, ніж від київського митрополита. Це обумовлювалось, по-перше, значною матеріальною залежністю намісного правління від подаянь запорозьких козаків; по-друге, обранням самого намісника з числа запорозької старшини; по-третє, необхідністю отримання згоди на призначення намісника з боку кошового отамана; в четвертих, виконанням Кошем функції нагляду за покірністю підлеглих старокодацького намісника.

До компетенції намісного правління входило надання "презентів" до київського митрополита про аколїтів, яких парафіяни бажали мати при своїх церквах. Без наявності такої "презенти" кандидат до священства теоретично не міг бути представлений до київської консисторії і отримати відповідний сан. Проте, ще деякий час після утворення намісного правління запорозькі аколїти продовжували звертатися безпосередньо до київської консисторії і митрополита, ігноруючи існування духовного намісника.

Після свого призначення духовним намісником Григорій Порохня звернувся до кошового отамана Григорія Федорова зі старшиною і товариством з проханням про допомогу в керівництві запорозькою парафією. Порохня, порівнюючи ситуацію в його намісному правлінні зі станом справ у протопопіях та інших правліннях писав, що "в протопопіях і прочих духовних правліннях всюди заведено мимо відома домагаючихся на священство або дияконство ставленики, або аколїти, самовольства ніякого не роблять, але з їх відомом до преосвященнішого Архі- пастиря з презентами всіх вказаних обставин прописаними як наказано відправляються, як наказано таких презентів завжди прохали". На території ж, яка була підлеглою старокодацькому наміснику, за висловом Григорія Порохні, "духовного чину люди команди моїй у всьому крайне зволікають, і по прихотям своїм що бажать роблять, а як належить не слухаються... В відомстві моєму оної намісної старокодацької запорозької мешкаючі аколїти як бажать мимо мене вчиняють". Тому намісник звернувся до кошового керівництва з проханням в разі, "якщо те свавілля їх не припиниться, і взагалі не стануть визнавати мене, нижайшого, за істиного командира свого і презирством тим ні в чому ніхто духовно не слухатиметься", надати допомогу і наказати запорозькому духовенству підкоритися Старокодацькому намісному правлінню [72.-Арк.17-18]. В таких умовах намісне правління подавало до консисторії "презенти" навіть про таких аколїтів, які з цілого ряду причин не могли бути рукопокладені до священства в запорозьких церквах [192.-С.60].

У справах закладення нових релігійних споруд на Запорозьких Вольностях Старокодацьке правління підтримувало кожне "представлення" Коша, тому участь правління в цій процедурі фактично зводилася до збирання відомостей про парафію населених пунктів, в яких повинні були будуватися церковні споруди, і пересилання цієї інформації до митрополита.

До компетенції намісного правління входило і повідомлення запорозькому духовенству розпоряджень Синода і митрополита. На ім'я старокодацького намісника надходили ордери про затримання біглих духовних осіб і розкольників, про вдячні молебни з приводу перемог ро-сійської армії, про повернення до Київської Академії священицьких дітей, що збігли до своїх батьків, про боротьбу проти епідемій та інші розпорядження Синоду і митрополитів, які надсилались не лише на Запорожжя, а і в протопопії і намісні правління Лівобережної України [113.-С.11-13,47]. Нагляд за виконанням цих розпоряджень, за проханням старокодацького намісника, виконував Кіш, тому і в цій справі намісне правління знаходилось у залежності від Війська.

Старокодацькому наміснику доручалось звітувати до митрополита і консисторії про стан духовної справи на Запорожжі. До Києва треба було надсилати інформацію про духовних осіб, релігійні споруди, що знаходились на Запорозьких Вольностях, і цілий ряд інших відомостей [113.-С.26-27,35]. У старокодацького намісника була відсутня інформація з багатьох питань, і він переадресовував запити Кошу, який за своїм бажанням і давав інформацію до Києва [113.-С.26-27]. Більш того, у випадках, коли від намісника вимагалось надіслати до Києва відомості про "справи тяжбові іскові про кривди церковників або і світських", що проходили через Старокодацьке правління, Кіш наказував наміснику надіслати спочатку ці відомості до Січі, або ж самому приїхати туди "для кращих в розмові пояснень" [113.-С.29].

Духовне намісне правління брало участь в розв'язанні суперечок між духовенством, що знаходилось на території Запорозьких Вольностей, і козацтвом. У багатьох випадках скарги пересилались намісником до Коша, який і виносив резолюцію, після чого надсилав до Самарчику "звіт, що вчинено буде" [113.-С.46]. Інколи київські митрополити надсиляли до правління вимоги про проведення слідства по скаргам запорозьких священиків на козаків. Намісники, розуміючи свою залежність від Війська і не бажаючи загострювати стосунки з Кошем, навіть не проводили такого слідства. Так сталося і в справі священиків Дем'яна і Власія, про яку мова йшла вище.

Кіш розумів залежність Старокодацького правління від себе, тому інколи прямо наказував наміснику виконувати свої розпорядження. Досить показовою в цьому плані є справа з Новокодацькою іконою Божої Матері, яка вважалася запорозькими козаками чудотворною. 26 жовтня 1770 р. кошовий отаман П.І.Калнишевський надіслав на ім'я намісника Григорія Порохні наказ: "Ми наказуємо вам їхати в Новий Кодак і оглянути ту ікону з полковником кодацьким, при чому священикам кодацьким запропонувати вишеписану ікону із алтаря перенести і поставити в новозробленім киоті, за правим клиросом, не відбираючи зараз знаходячихся при ній привісок, як і в майбутньому, якщо б могли від народу такі привіски бути, приймати священикам не забороняти, тільки щоб кожний із них ... від кого і за що який привіс буде, записував наперед до подальшого нашого дозволу" [251.-С.304]. На цей наказ Григорій Порохня змушений був відповісти, що виконати його не може, бо Духовним регламентом і указами духовного

керівництва заборонено визнавати будь-які ікони чудотворними, якщо вони не засвідчені вищою духовною владою [251.-С.305].

Кошовий отаман двома ордерами, від 18 листопада і 11 грудня 1770 р. наказав старокодацькому наміснику, щоб той з'їздив до Нового Кодака і в присутності військового старшини Андрія Носака і хорунжого Якова Качалова обстежив ікону Божої Матері і зібрав свідочтва людей, які завдяки їй вилікувалися. Після цього кошовий отаман знов наказав перенести ікону з алтаря в киот. Після таких наполегливих вимог старокодацький намісник визнав нерозумним чинити опір кошовому керівництву і зробив все, що було можливе, для виконання наказу Калнишевського. За розпорядженням Григорія Порохні, ікона 26 грудня того ж року, в присутності великої кількості народу була перенесена і поставлена в указане Калнишевським місце. Про цю подію старокодацький намісник надіслав докладний звіт до кошового отамана, і додав до нього опис привісок і відомості про "чудесні зцілення", що сталися завдяки іконі. Разом з тим Старокодацьке правління, не маючи змоги приховати цю подію від свого єпархіального керівництва, в січні 1771 р. надіслало до Коша прохання дозволити звітувати про перенесення ікони на нове місце. 4 березня 1771 р. Кіш надіслав на це прохання резолюцію, згідно з якою наказувалося відомості про ікону митрополиту не надавати, "бо чи справді та ікона чудотворна, знати того ще не можна, а цього достатньо скрізь є, як від всякої ікони, якщо тільки з вірою від православних прикластися до неї, людині в хворобах його вилікування подається" [251.-С.306]. До самого кінця існування Січі Старокодацьке правління не наважувалось порушити наказ Коша, і київський митрополит не був проінформований про перенесення ікони.

Кошове керівництво давало накази духовному наміснику і з цілого ряду інших питань. Так, під час участі запорожців у бойових діях воно надсилало до намісного правління ордери, в яких пропонувало відправляти "в межах Війська, де є церкви", панихіди по загиблих у боях запорозьких козаках [98.-С.79]. Кіш "рекомендував" старокодацькому наміснику бути присутнім у намісному правлінні безвіздно, щоб без затримки надавати "потрібні відгуки і визначення" запорозьким козакам, які звертатимуться до нього [113.-С.64]. Отаман П.І.Калнишевський наказував наміснику "нікуди не звітувати без відома" Коша про зміни в складі Старокодацького намісного правління [113.-С.64].

Таким чином, проведений аналіз дає можливість зробити висновок про те, що Старокодацьке правління фактично залежало в більшій мірі від Коша, ніж від митрополита, і тому так і не стало провідником волі київських владик на Запорозьких Вольностях.

Кіш і київські митрополити в останні роки існування Січі спілкувалися з приводу Нефорощанського монастиря. В суто духовних справах ця обитель залежала від київського владика, бо знаходилась у його єпархії [52]. Від митрополита залежало надання сану нефорощанським послушникам, він контролював прибутки, кількість братії монастиря, тощо. Нефорощанські Ієнці надсилали до Києва мед, вино, рибу та інші продукти, які виготовлялися та здобувалися на Запорожжі [59]. З іншого боку, у вирішенні деяких господарських питань Нефорощанський монастир залежав від Коша. Так, керівництво обителі неодноразово зверталось до Коша з проханням про надання будівельного матеріалу і дров [23]. Матеріальне становище монастиря частково залежало від подаянь запорожців, які, знаходячись на сусідній з монастирем території, неодноразово користувались послугами його

ченців. У святій обителі склалися поминальні синодики, до яких вносились імена запорозьких козаків [115.-С.210-216]. Крім того, частина селян Нефорощанського монастиря мешкала на території Запорозьких Вольностей, і тому знаходилась у залежності від кошового керівництва. З приводу їх підпорядкування між Києвом і Запорожжям час від часу відбувалося листування. В 1767 р. підлегли Нефорощанському монастирю посполиті, які мешкали навпроти Нефорощі, звернулися до Коша з проханням прийняти їх під своє відомство. Таке бажання посполиті обгрунтовували тим, що землі, на яких вони оселені, "військового володіння". По цій справі Кошем було вчинено розгляд, і в грудні 1767 року був складений "реєстр прийнятих під військо запорозьке пред сім під владою Нефорощанського Святоуспенського монастиря перебуваючим людям". Таких виявилось 90 чоловік. Проте, вони продовжували належати до парафії Нефорощі. Лише в 1771 р. київський митрополит наказав цим людям для отримання християнських треб бути підлеглими білому духовенству. Ігумену Нефорощанського монастиря було надіслано наказ "перебуваючі до цього в парафії двори і в них мешкаючих обивателів відписати і розподілити до церков Нефорощанських, яким куди зручніше, з наказом тих церков священикам оних дворів обивателям і треби християнські надавати (до подальшого розгляду), а від монастиря треби ієромонахами не були б надані, крім смертельної потреби" [114.- С.1989-1990].

Ці люди були віднесені до двох парафій. Частина з них була передана до парафії містечка Нефорощі, інші ж зараховані до парафії Гупалівської каплиці. 25 лютого ігумен Нефорощанського монастиря звернувся до кошового керівництва з проханням часткового розпорядження київського митрополита, а саме, про "дозвіл монастирю нашому колишніми людьми як по відомству, так і по духовенству, без найменшої гупалівському священику образи, а з радістю бідних чернечан користуватися". Своє прохання ігумен пояснював турботою про людей, які не мали змоги задовольнити християнські потреби.

Про те, чим закінчилась ця справа, відомостей не знайдено, але відомо, що за проханням мешканців Гупалівки в ній 14 травня 1773 р. була закладена церква [252.-С.337]. Тому можна припустити, що ні Кіш, ні київський митрополит не погодились повернути "сільських обивателів" до парафії Нефорощанського монастиря.

Кіш зносився з митрополитами і з приводу постриження в Іенці Нефорощанського монастиря колишніх запорозьких козаків [61], а також з питань утримання в монастирі злочинців, які були мешканцями Запорожжя (наприклад, старосамарського "маркетанта" Донця, про якого мова вже велася).

Аналіз стосунків кошового керівництва і київських митрополитів дозволив встановити, що в період Нової Січі останні не відігравали провідної ролі в керівництві церковною справою Запорозьких Вольностей. Київські владики, поступово втрачаючи свої давні привілеї, не мали змоги підпорядкувати своєму контролю запорозьку парафію, і в багатьох випадках були лише посередниками між Синодом і Кошем. Значною мірою знаходячись в матеріальній залежності від запорожців, єпархіальне керівництво прагнуло підтримувати дружні стосунки з цією своєю парафією, в ряді випадків задля цього навіть поступаючись своїми правами. Спроби ж митрополитів контролювати і керувати духовною справою на Запорожжі зустрічали рішучий опір з боку Коша. З цих причин у вирішенні багатьох питань, пов'язаних з церковною справою на території Запорозьких

Вольностей, участь київських владик зводилась до формального затвердження рішень, прийнятих запорожцями. Це стосується заснування релігійних споруд, призначення до них священників, а інколи навіть і судочинства над духовними особами, які перебували на Запорожжі.

Ситуацію не змінило і утворення Старокодацького духовного намісного правління, запровадженого для посилення контролю над Запорожжям.

Керівництво правління, яке призначалося за згодою кошового отамана, матеріально залежало від запорожців, нагляд за покірністю його підлеглих здійснював Кіш, тому при вирішенні практично всіх питань воно ставало на бік козаків.

Значно не відбилось на ролі київських митрополитів і надання начальнику запорозьких церков сану архімандрита, яке формально поставило Запорожжя в повну залежність від київського владика.

Отже, ні київські митрополити, ні ставропігійний Києво-Межигірський монастир повністю не керували церковною справою на Запорожжі. Не міг робити цього і Святійший Синод, якій спілкувався з Кошем саме через київських владик і Межигір'я.

Проблема керівництва духовним життям Запорожжя у взаєминах Коша, світської влади і запорозького духовенства. Протягом 1734-1775 рр. Кіш змушений був зноситись з питань керівництва духовними справами Запорозьких Вольностей не лише з ставропігійним Києво-Межигірським монастирем і київськими митрополитами, а і з представниками урядової адміністрації на Україні.

З поверненням запорозьких козаків з Олешків і заснуванням Підпільненської Січі Військо у вирішенні багатьох питань опинилось у залежності від київського генерал-губернатора.

В 1750 р., у зв'язку з відновленням гетьманства, Запорозьке Військо стало підлягати і К.Розумовському.

Певним етапом в політиці російського уряду щодо Запорожжя стала передача в 1756 р. Лівобережної України із відомою Колегії закордонних справ Сенату. Це призвело до посилення влади центральних державних органів Російської імперії на Лівобережну Україну і Запорозькі Вольності.

У 1764 р. російським урядом був зроблений ще один крок в напрямі уніфікації управління імперією. 10 листопада був скасований інститут гетьманства.

Управління Лівобережною Україною з цього часу перейшло до компетенції Малоросійської колегії на Іюлі з генерал-губернатором П.О.Румянцевим. Під його контроль перейшло і Запорозьке Військо.

Серед багатьох питань, з яких Кіш спілкувався з державною адміністрацією, були і справи, пов'язані з духовним життям Запорозьких Вольностей. Це, по-перше, питання закладення церков на Запорожжі; по-друге, справи про зруйнування запорозьких храмів під час бойових дій; по-третє, врегулювання стосунків козаків з іновірцями, що приходили на Запорожжя; по-четверте, судочинство над священниками і особами, які були покарані духовними властями; по-п'яте, порушення запорожцями певних правил, в тому складі поведінки в церкві; по-шосте, спілкування по справах духовенства, що приходило до Запорожжя з країн, які знаходились у стані війни з Російською імперією; по-сьоме, керівництво запорозькими ієромонахами, які знаходились у складі російської діючої армії; по-восьме, скарги запорожців на перешкоди в отриманні релігійних треб з боку

адміністрації прилеглих до Запорозжя земель; по-дев'яте, справи "мандрівних дяків", що ходили до Запорозжя; по-десяте, врегулювання взаємин між козаками і духовними особами.

Напрямок і характер таких стосунків значною мірою залежав від конкретних зовнішньо- і внутрішньополітичних умов, до того ж стосунки з деяких справ відбувалися одноразово в зв'язку з виниклою необхідністю.

У 1734 р. запорожці, як тільки отримали "пробачення" від Анни Іоаннівни і повернулись до Російської держави, опинились під контролем київського генерал-губернатора Вейсбаха. Саме через нього Кіш звернувся до київського архієпископа за архі пастирським благословенням на заснування на Січі Покровської церкви. Таке благословення і було отримано через Вейсбаха 3 квітня 1734 р. [237.-С.113].

Генерал-губернатор Вейсбах видав платню козакам і запорозькому духовенству після складання присяги в Білій Церкві [114.-С.1705].

Після смерті Вейсбаха в 1735 р. генерал-губернатором став Леонтьєв, який вже не так сприяв запорожцям, як його попередник. Він поставив під свій контроль розв'язання спірних питань між запорозьким козацтвом та священиками і населенням Запорозьких Вольностей, а під час загострення стосунків Росії з татарами і перевірку благонадійності духовних осіб, які приходили до Запорозжя з контрольованих татарами територій, а також розгляд скарг запорожців на татар (в тому Ісслі і з приводу зруйнування церков).

Більше семи років тривала справа мешканця Старої Самари Донця, до якої були втягнені Кіш, київський генерал-губернатор, митрополит та кілька інших інстанцій. Про участь у справі київської духовної влади мова йшла вище. Тепер проаналізуємо участь київського генерал-губернатора.

В ході цієї справи Кіш і генерал-губернатор прагнули довести свою зверхність у вирішенні питань судочинства над населенням Запорозьких Вольностей.

Протистояння між цима двома установами при вирішенні справи розпочалося з того моменту, коли Донець звернувся за захистом до російських офіцерів, і ті не лише не дозволили запорозькій старшині заарештувати двоєжонця, але і "зверх того полковників забравши під караул, мерзко лаяли і побили нещадно". Через деякий час після цього інциденту Самарський осавул все ж таки заарештував Донця і відвіз його до своєї паланки. Незаконна жінка Донця написала майору Розенталю з іншими офіцерами "донос", і той, за словами отамана Василя Григоровича, "зібравши команду чималу, Іоловік сот на дві, озброєнно прийшов, хотів на паланку пальбу чинити... і розбоєм... Нечипора взяти, також полковника й іншу старшину забрати під караул вихвалявся" [84.-С.376]. Кошове керівництво зі скаргою на такий "розбій" звернулося до київського генерал-губернатора Леонтьєва, який видав наказ розпочати слідство у цій справі.

Під тиском генерал-губернатора запорожці випустили двоєжонця з-під арешту [84.-С.378], після чого за рішенням митрополита він був направлений до монастиря. Під час перебування Донця в Нефорощанському монастирі запорозька старшина відібрала майно "прелюбодія" на користь його дружини і сина. Донець, заручившись підтримкою київського митрополита і архімандрита Нефорощанського монастиря, приїхав до Леонтьєва зі скаргою на таке свавілля запорожців. Знову розпочалося слідство, і генерал-губернатор надіслав до кошового отамана ордер із запитанням, чому отаман не відповідав на запити з Києва у цій справі. В Іернетці ордеру містилась погроза, яка, проте, потім була

закреслена: "скільки тоєго Донця скарга тягнутися, а за вашим ослушанієм марне в листуванні утруднення, а в творенні державних справ зупинка тривати буде, знати неможливо, і в такому разі змушений буду я на вас за непослух моїх ордерів надати до Сенату, чому можете собі отримати чималий Її Імператорської Величності гнів і тоді вже відповідати будете не в змозі" [84.-С.391]. Тим же ордером кошовому наказувалось повернути Донцю майно і звітувати про виконання наказу до генерал-губернатора.

Після отримання такого ордеру Кіш змушений був розпорядитися про повернення майна. Це було виконано лише частково, і решта майна Донцю була повернена аж через два роки в результаті тривалого листування між Кошем і київським генерал-губернатором.

Нечипора Донця було повернено на покаяння до Нефорощанського монастиря, звідки він через деякий час втік. Всі спроби ігумена монастиря і київського митрополита повернути Донця наштотувались на опір з боку драгунів, які постійно знаходилися при ньому. З цього приводу митрополит написав до генерал-губернатора прохання "до кафедри моєї висилку під арештом від себе запропонувати" [84.-С.396]. Це прохання київським генерал-губернатором скоріш за все виконано не було, бо в "доношеній" старокодацького сотника до Старосамарської гарнізонної канцелярії, між іншим, повідомлялося, що Донець "безсовісний... Богу противну і нашому християнству справу робить - залишивши свою першу законну дружину, яка і досі в живих знаходиться, з іншою мешкає в Старій Самарі без побоювання" [84.-С.398]. Хоча київська духовна влада і генерал-губернатор залишили спроби повернути Донця до "праведного життя", запорожці не залишили його без покарання, прагнучи цим довести свою зверхність в судочинстві над населенням Запорозьких Вольностей [84.-С.396].

В той же час київський генерал-губернатор розглядав не лише скарги на Кіш, а і скарги запорозького козацтва. В 1747 р. кошовий отаман звернувся до Леонтєєва зі скаргою на татар за розорення церкви під час нападу на Гард. Запорожці вважали такий вчинок за "таку кривду, якої і зрівнювати не можна з всіма збитками, нанесеними запорожцями татарам" [120.-С.19].

З приводу цієї та цілого ряду інших взаємних скарг козаків і татар київським генерал-губернатором була створена спеціальна слідча комісія, начальником якої був призначений секунд-майор Нікіфоров. За діяльністю цієї комісії слідкували, крім генерал-губернатора, Сенат і Колегія іноземних справ. Діяльність комісії була завершена домовленістю між кримськими комісарами і запорозькою старшиною про взаємне скасування скарг і, крім того, повернення до Запорожжя захоплених татарами козаків [237.-С.305].

Запорозький Кіш скаржився через київського генерал-губернатора до Сенату і з приводу зруйнування Буго-Гардівської церкви поляками. З приводу цієї скарги Сенат мав тривале листування з польським урядом, який виправдовувався тим, що запорожці зробили набіг на Немирів і захопили там польського полковника Саву Чалого [175.-С.271].

До генерал-губернатора Леонтєєва надійшла і справа священника Василя Матрохіна, який прибув до Січі з Дубосар. Запорожці, що звичайно чинили опір будь-якому втручання в справи духовенства, яке перебувало на Запорозьких Вольностях, в цьому випадку були змушені повністю підкоритися волі державної адміністрації, і сприяти розгляду справи отця Василя. Тому зупинимось на ній докладніше. В травні 1749 р. прибулий до Січі Василь Матрохін розпустив чутки

про намір турків і татар зробити напад на кордони з Росією і розпочати війну [120.-С.15]. Отець Василій народився в Росії, деякий час перебував у турецькому полоні, і тому, за вимогою Леонт'єва, він був забраний з Січі до Києва у підозрі в шпигунстві. Київський генерал-губернатор разом з Колегією іноземних справ і Військовою Колегією розпочав слідство у цій справі, в ході якого Кіш всіляко захищав отця Василя. Врешті-решт всі підозри з Василя Матрохіна були зняті, і було прийнято рішення залишити його на території Росії, перевезти туди з Дубосар його родину, щоб "претензії з тієї сторони, яка б за невільне утримання його інколи трапитися могла, уникнути, і інших зичливих від приїзду з тієї сторони з потрібними відомостями не стривожити і не відігнати" [120.-С.16].

Генерал-губернатор контролював і дотримання запорозькими козаками наказів російського уряду, в тому складі і тих, що стосувались церкви. В січні 1748 р. київський генерал-губернатор отримав від капітана Павлова повідомлення про те, що при обранні запорожцями кошового отамана відбулася бійка і в січовій церкві пролилася кров [84.-С.142]. Леонт'єв повідомив про це Сенат, а до кошового отамана надіслав листа, в якому, між іншим, писав: "такого безпорядного і негідного обрання і показаних предрозостей, а особливо в Божій церкві бійки і галасу чинити не належало, да і по височайшим Її І[мператорської] В[еличності] указам в церкві Божій під час служіння не тільки бійок, але і ніяких розмов вести заборонено під немалим штрафом". Леонт'єв запропонував кошовому письмово звітувати про обставини проведення виборів і про те, чи відновлено в церкві богослужіння. 23 лютого кошовий отаман звітував перед генерал-губернатором, що "служіння нині в церкві проводиться". Про цей звіт отамана Леонт'єв повідомив до Колегії іноземних справ [84.-С.142].

Отже, в період з 1734 по 1750 рік, тобто до відновлення гетьманського правління, київськими генерал-губернаторами контролювалась відповідність дій запорожців розпорядженням уряду, розглядалися скарги козаків та духовних осіб, контролювалась діяльність на Запорожжі деяких представників духовенства тощо. І після 1750 р. генерал-губернатори брали участь у розгляді деяких питань, пов'язаних з життям Запорозьких Вольностей, поділивши свої повноваження з гетьманом К.Розумовським.

В 1762 р. кошовий отаман Григорій Федоров мав зносини з Києвом з приводу прибулого із Криму на Січ єврея, який бажав прийняти християнство і залишитися на Запорожжі. Кошовий запідозрив у цьому євреї, Мусі Осіфові, татарського шпигуна, і тому звернувся до Київської губернської канцелярії з проханням прийняти Осіфова в Києві і провести у його справі слідство. До губернської канцелярії була надіслана і "зроблена в Січі сказка" Муси Осіфова. В ході слідства з'ясувалось, що єврей дійсно прибув до Січі з наміром прийняти християнство, а не для шпигунства, тому київський генерал-губернатор, на підставі указу Сената від 2 грудня 1742 р. виніс рішення охрестити його в Києві і заборонити виїзжати за межі Російської імперії [84.-С.378].

Рішення деяких питань, що стосувалися релігійного життя Запорожжя, залежало від гетьмана Розумовського. В першу чергу це стосується розгляду взаємних скарг духовенства, яке мешкало на території Запорозьких Вольностей, і козаків, а також питань, які гетьман розглядав разом з київським митрополитом.

Так, у 1757 р. до Розумовського надійшла скарга на старшину Самарської паланки Якова Гаркушу і начальника Самарського монастиря Володимира за те, що вони відібрали у сотника Івана Березана 11 скирд сіна, частина яких була відвезена до

Самарської паланки, а частина до хутора Самарської обителі для годування монастирської худоби. Гетьман наказав кошовому отаману вчинити слідство з цієї справи, і якщо факти підтвердяться, пропонував "забрати сіно назад і в майбутньому підлеглим своїм робити це заборонити, щоб не подавати причини для скарг" [1.-Арк.1].

У 1763 р. гетьман видав наказ, який стосувався так званих "мандрівних дяків". Розумовський розпорядився, щоб при кожній церкві, в тому складі і запорозькій, виписувати у "вільний реєстр ревізії" не більше трьох дяків і одного пономаря, а інших церковних причетників, які "в празності і ліності" знаходяться, записувати в посполиті [205.-С.104]. Мова йшла про мандрівних студентів, які під час літніх канікул йшли по населених пунктах Лівобережної України і Запорожжя, де залишалися при військових писарях, у школах, знаходили місця дяків або їх помічників при церквах. Такі студенти, за висловом митрополита Гавриїла Кременецького, "неробством годуються, і не лише ніякої користі суспільству не при-носять, але всякими своїми безчинствами шкоду і спокусу роблять, і через таких свавільних волоцюг на священослужителів справжніх і постійних даремне наносять нарікання" [156]. На думку Івана Франка, саме мандрівним дякам треба завдячувати за значну частину гумористичних віршів про свята християнської церкви [142.-С.328]. Звичайно, що присутність на Запорожжі таких "служителів культу" не могла задовольнити ні київського митрополита, ні гетьмана, тому вони і видавали накази, які забороняли тримати при церквах "гультіпак-студентів". Гетьман К.Розумовський брав участь і у розв'язанні справи, пов'язаної зі спробою запорожців запровадити у себе власну архієрейську кафедру, скориставшись візитом до Січі Анатолія Мелеса. Мова про це вже велася вище.

Після скасування гетьманства і запровадження Малоросійської колегії діяльність Запорозького Війська опинилась під суворим контролем з боку графа Румянцева. особливо цей контроль посилювався під час ведення бойових дій проти турків, коли запорожці діяли спільно з російською армією. Таке втручання у справи війська викликало незадоволення козацтва, і в цей період документи зафіксували ряд суперечок між Кошем і Малоросійською колегією.

В 1769 р. П.О.Румянцев наказав поставити запорозьких ієромонахів, що перебували в поході, в залежність від російського обер-священника всієї діючої армії. Кіш відмовився це робити, вважаючи запорозьку церкву залежною від нього, а не від російського уряду [270.-С.291;125.-С.8-9].

В 1770 р. між Малоросійською колегією і Кошем розпочалася тривала суперечка про так званий "єврейський полон у Запорожжі". Мова йшла про розпорядження долею іновірців, які опинилися на території Запорозьких Вольностей. Справа полягала ось в чому. Головнокомандуючий російською армією послав загін запорозьких козаків на Іюлі з Данилою Третяком на пошук ворога. Під час виконання цього завдання козаки захопили "ясир", здобутий татарами на польській території. До нього входило 673 волоха та єврея. За наказом кошового отамана православним волохам було дозволено залишитися на Запорожжі або піти на Лівобережну Україну. Стосовно іновірців Кіш видав розпорядження "від громади годувати, а інакше вони всі від голоду загинуть" [236.-С.160], і вести докладну звітність про використані на це харчі. Крім того, власник "ясира", Третяк, за дозволом Коша наказав відпустити шість євреїв у Польщу строком на п'ять місяців для збору 8000 карбованців на викуп полонених. В наказі Третяка зазначалось, що в разі невиплати грошей "залишившиїся жиди і всі їх родичі

будуть охрещені і по неволі, або самій смерті будуть предані без всякої пощади, неодмінно" [236.-С.161].

Проте євреї, які були відпущені до Польщі, звернулися "зі слізним листом" до графа Румянцева, в якому виклали обставини свого перебування в запорозькому полоні. Звичайно, президент Малоросійської колегії не міг допустити свавілля підлеглих йому запорожців, і тому надіслав до Коша ордер з "рекомендацією" направити до нього рапорт: "це збирання грошей на викуп чи по власному вашому благопризнанню визначено, або у відповідності з даним яким небудь про те від вищого керівництва наказом" [236.-С.161]. Запорожці, які з давніх часів звикли розпоряджатись захопленим "ясиром" без звіту будь перед ким, в цьому випадку з огляду на несприятливу для них політичну ситуацію були змушені виправдовуватись перед Румянцевим тим, що "євреї, знаючи наші звичаї [заборону залишатися на Запорожжі], побажали волі і самі запропонували викуп", а також тим, що "запорозькі поселення утримували і годували євреїв протягом кількох місяців". Це не задовольнило Румянцева, і в наступному листі до кошового керівництва він пояснив причину, з якої він взяв участь у цій справі. За словами Румянцева, полонені під час бойових дій завжди залежали не від воїна, який їх захопив, а від голови держави. Тому запорожці були повинні передати вирішення долі полонених своєму керівництву, тобто головнокомандуючому російської армії. Румянцев відкидав виправдання запорожців своїми звичаями і писав: "Якщо ваше військо виключний має для себе закон, або старовинний звичай, дозволяючи вам вчиняти інакше, я про те не відаю" [236.-С.162].

Голова Малоросійської колегії турбувався в першу чергу про дотримання запорожцями законів Російської імперії, про підкорення Коша своїй волі. Для досягнення цієї мети він і скористався випадком з євреями. Доля ж самих полонених його мало турбувала, і він писав до Коша: "проте, у віддачі по умові грошей звільненими жидами я перешкоди не накажу чинити" [236.-С.162]. Врешті-решт, на початку 1772 р. Кіш був змушений випустити євреїв. З них було взято лише 600 карбованців, тобто невелику частину тієї суми, про яку була домовленість. Це було зроблено з огляду на суворий наказ Румянцева, який неодноразово писав до Коша з цього питання. В цей час від президента Малоросійської колегії багато в чому залежала доля Запорожжя, тому кошове керівництво не могло піти на загострення стосунків з цим представником світської влади, не виконавши його розпоряджень.

Саме з 1772 р. до рук графа Румянцева перейшло право давати дозвіл на будівництво нових церков на Запорозьких Вольностях [88.-С.82]. Це було використано ним для посилення контролю за Запорожжям, і президент Малоросійської колегії став вимагати від Війська надання відомостей про населені пункти, в яких планувалось будівництво храмів Божих [88.-С.87-88].

В останні роки існування Нової Січі Кіш відчував спроби втручання в його справи не лише з боку Малоросійської колегії, а і з боку адміністрації прилеглих до Запорожжя територій. В 1772 р. Чертков писав до Коша, щоб той заохочував населення Запорозьких Вольностей шукати сховані в землі цеглу і вапно, які залишились від будинків татар. Ці матеріали Чертков планував використовувати для зведення фортець Дніпровської лінії. Кіш відповів, що цеглу і вапно Військо вже давно вирішило використати для будівництва на Січі кам'яної, замість дерев'яної, церкви Покрови Богородиці. Тому запорозьке керівництво прохало Черткова заборонити інженерам розбирати залишки татарських будівель [237.-

С.524-525]. Але зведення Дніпровської лінії продовжувалось, а запорожцям так і не вдалося здійснити свої наміри щодо будівництва нової січової церкви, бо вже через кілька років була зруйнована сама Січ.

Про посилення втручання в справи запорожців адміністрації Слобідської України свідчить справа про заарештування старшини і козаків в церкві Святогорського монастиря. Про неї мова велася вище.

Незважаючи на постійно зростаюче втручання з боку світської влади, Кіш до останніх днів існування Нової Січі намагався відігравати керівну роль у вирішенні питань церковного будівництва на Запорозжжі.

Прагнучи поставити запорозьке духовенство в залежне від нього становище, кошове керівництво в першу чергу було повинно керувати діяльністю начальника запорозьких церков, яким вважався головний священик січової церкви. Тому з самого моменту заснування Нової Січі, коли перед військовим товариством стояв вибір - призначити начальником січової Покровської церкви грецького архімандрита Гавриїла, який був начальником прибулого до Запорозжя духовенства, чи доручити призначити на це місце члена братії Межигірського монастиря, Військо обрало останнє [252.-С.42-43]. Це було зроблено з огляду на те, що Києво-Межигірський монастир значно залежав від "ласки військової", і тому не став би направляти до Війська непокірних йому ченців.

Кіш давав начальнику запорозьких церков можливість отримувати великі прибутки, і за це вимагав від нього покірності волі військового товариства і підтримки в усіх його справах. Начальники запорозької церкви жили у великому достатку, і тому прагнули залишитися на Січі якомога більше часу. Так, Володимир Сокальський, який вже в 1762 р. підписувався як "начальник січової церкви" в складі тих, хто присягав Петру III, залишався на цій посаді і під час зруйнування Січі, тобто перебував на Запорозжжі принаймні 13 років. Звичайно, якби Сокальський був незадоволений своїм становищем, він не перебував би на Січі такий довгий час і при першій же нагоді повернувся б до свого монастиря. Прибутки начальників запорозьких церков склалися з кількох частин. Це, по-перше, грошова і натуральна платня від уряду. З 1761 р. Військо щорічно одержувало від уряду 6660 карбованців і 1300 чвертей борошна, 85 чвертей крупи. З цих надходжень на долю начальника січової церкви припадало 5 карбованців і 5 чвертей борошна [237.-С.155-156]. В 1774 р., коли Володимир Сокальський отримав сан архімандрита, військова рада призначила йому щорічну платню в розмірі 300 карбованців. Про це свідчить те, що після зруйнування Січі, 4 вересня 1775 р. Сокальський вимагав від Новоросійського губернатора В.М.Муромцева видати йому платню в розмірі ста карбованців "за минулу майську третину" (бо за існуючим порядком платня видавалась тричі на рік) [133.-С.3].

Другим джерелом прибутків начальників січової церкви була частина військових прибутків від ловель, шинків, перевозів тощо. Третє джерело надходжень - платня парафіян за надання їм релігійних треб, бо, за свідченням Яценка-Зеленського, "сам начальник тримався в священослужінні черги нарівні з підначальними" [112.-С.9].

Крім того, начальники запорозьких церков іноді брали частину пожертв запорозьких козаків. Яценко-Зеленський писав: "Січового начальника духовна посада, що відрізняє його від підначальних, збирати Іужі гроші на свій монастир, при чому він, траплялось, і себе не забуває, вписуючи імена живих і померлих [обідравши] з позначенням суми в тій же зашнурній книзі, за якою і рахують його

в монастирі, замінивши іншим начальником" [112.-С.8].

Деякі начальники запорозьких церков, і в першу чергу Володимир Сокальський, були досить авторитетними особами на Січі, тому козацтво надсилало їм, як і кошовому керівництву, подарунки. Так, в 1770 р. обшитований козак Йосип Зарудний надіслав до Коша лист, в якому повідомляв про втечу селян, записаних за ним згідно ревізії 1764 р. Посланці Зарудного передали разом з листом великі "презенти" колишньому кошовому отаману Григорію Федорову, судді Миколі Тимофійовичу і начальнику запорозького духовенства Володимир Сокальському. Начальники січової церкви, маючи від запорожців гарне матеріальне утримання, підтримували і освячували своїм авторитетом дії кошового керівництва. До їх обов'язків входила служба в січовій церкві. Яценко-Зеленський взагалі вважав, що "начальник... знаходячись на нетривалому своєму панстві, іншого не робив, як лише те, що робив і його підначальний з третяком, тобто відправляв всі світського попа обов'язки" [112.-С.8]. Під час літургії, за розпорядженням січового керівництва, начальники запорозького духовенства, як і їхні підлегли, молились за здоров'я кошового отамана, судді, писаря, осавула і всього Війська [212.-С.21]. Кошові отамани і військові судді давали накази начальникам духовенства і про проведення в січовій церкві "благодарственного молебна" з приводу перемог запорожців і панихид по загиблих козаках [98.-С.79-80;237.-С.482].

М.Аркас вважав, що до обов'язків начальників запорозького духовенства входило і висвячення білого духовенства до паланкових церков [131.-С.333], проте при вивченні процедури призначення священиків до запорозьких храмів Божих такі відомості не знайдені, а велика кількість документів свідчить про проведення висвячення київськими митрополитами.

Начальники запорозьких церков вважали за свій обов'язок влаштовувати прийоми для кошового керівництва, під час яких "звичайно... сам начальник, за відсутністю лакеїв та офіціантів, служив при столі нарівні з підначальними ієромонахами і ієродияконами" [112.-С.53].

В скрутних ситуаціях начальники запорозького духовенства підтримували кошове керівництво. Так, під час повстання на Січі в 1768 р. Володимир Сокальський заспокоїв запорожців і умовив їх знову прийняти Калнишевського на уряд [175.-С.288].

Начальники запорозьких церков брали участь у деяких подорожах кошового керівництва на території Запорозьких Вольностей. Так, 23 лютого 1772 р. кошовий отаман П.І.Калнишевський, суддя Микола Тимофійович, писар Іван Глоба, колишній військовий суддя Андрій Носак, а також начальник січової церкви Володимир Сокальський з дияконом поїхали до Нового Кодаку, де, крім відвідування церкви, займалися тим, що "всякі порядки суспільству тамошньому корисні запроваджували" [107.-С.55]. В 1774 р. була здійснена аналогічна подорож до Нового Кодаку, в якій брали участь кошове керівництво, начальник січової церкви і два ієродиякона. Під час перебування в Новому Кодаку кошове керівництво займалось розгляданням позовів з грошових питань і винесенням вироків звинуваченим у злочинах. На думку А.Скальковського, такі ж подорожі здійснювалися до 70-х рр., "інакше Кіш не міг би зробити стільки багато нововведень, не викликавши загального у війську ремствування" [238.-С.607-608]. Звичайно, начальник запорозьких церков під час таких подорожей не брав участі у вирішенні питань судочинства, але сама його присутність надавала ще більшого авторитету кошовому керівництву в очах як козацтва, так і запорозького

духовенства.

Під час війни 1768-1774 рр. ієромонах Володимир Сокальський разом з іншими духовними особами брав участь у походах запорожців [136.-С.97].

Щоб підвищити авторитет начальника своїх церков, кошове керівництво в 1773 р. звернулося до київського митрополита з проханням про посвяту Володимира Сокальського в сан архімандрита. 21 червня 1774 р. іменним указом імператриці це прохання було задовільнене [149.-С.3]. Кіш надіслав 24 вересня того ж року листа до Катерини II, в якому дякував за те, що "Сокальський во архімандрита удостоєн і пожалован хрест в січову Покрови Богоматері церкву для носіння... начальнику і наступникам його". Висвячення во архімандрита було проведено 7 вересня в Києві митрополитом Гавриїлом Кременецьким, про що останній повідомив листом до Коша [68.-Арк.100]. Набуття цього сану надало начальнику запорозьких церков великого авторитету серед духовенства, і до Січі було надіслано багато подарунків від російських і українських духовних осіб [68.-Арк.100].

Отже, Кіш надавав начальникам запорозьких церков, і особливо Володимиру Сокальському, значну матеріальну підтримку, і навіть домогся надання останньому сану архімандрита; начальники ж, у свою чергу, виконували ряд обов'язків у відношенні до козаків і підтримували дії кошового керівництва.

До самого моменту зруйнування Січі Кіш зберігав за собою право розпоряджатися призначенням і зміщенням духовних осіб на території Запорозьких Вольностей. Ченці, які знаходились на Січі, могли залишатися на своїх місцях не більше одного року, від вересня до вересня. Особи, що відбули свій термін, поверталися до Межигірського монастиря, а на їхнє місце ігумен присилав інших. Це робилося з метою запобігання закріплення ченців на Січі, що могло призвести до зростання їхнього впливу на запорожців і до втручання військових осіб у справи військового товариства. Кіш залишив за собою право достроково виганяти з земель Війська Запорозького духовних осіб, які не відповідали вимогам товариства. В 1773 р. кошовий П.І.Калнишевський в листі до межигірського архімандрита Іларіона повідомляв, що "ієромонах Феоктист у все своє буття тут і в інших [місцях]... вчинив його сану неналежне, а продовжував своє буття в несправжніх порядчностях. Так же і зараз... повертаємо його по старому в обитель Києво-Межигірського монастиря з тим, щоб вже його, Феоктиста, до Січі в майбутньому ніколи ні для чого не присилали" [68.-Арк.40].

А.Скальковський навів лист кошового Калнишевського до судді Миколи Тимофійовича, датований 5 червня 1773 р., в якому мова велася про межигірського ієромонаха Кошмана, який під час свого перебування на Запорозжжі поведився неналежним його сану чином, і тому, на думку Калнишевського, не заслуговував бути на території Вольностей. Кошовий наказав військовому судді звеліти начальнику запорозького духовенства відіслати Кошмана в Межигірський монастир [237.-С.114-115].

У 1750 р., за рішенням Коша, з Січі був відісланий "на вигнання" в Самарський монастир старший дякон Святковський [112.-С.64].

Причиною звільнення духовних осіб від служіння в церкві в більшості випадків було невиконання розпоряджень військового керівництва і "непристойна поведінка". Так, Феоктиста було відіслано до Межигірського монастиря за поведінку, яка "не личила сану священства" і "безпорядки, що дають іншим для спокуси причину" [68.-Арк.58]. Кошман був позбавлений права служити на

Запорожжі лише за те, що без дозволу Коша з'їздив до Києва. Причиною вислання Святковського стало те, що козаки побачили в одній з його молитв натяк на прокляття в адресу Війська Запорозького. І хоча Святковський і цитував пізніше в своє виправдання ту молитву і пояснював, що її змістом було "викорінення ворожнечі і множення любові", козаки погрожували вбити опального диякона, якщо він не залишить Січ [112.-С.63-64].

В той же час Іенці, які прийшлися довподоби військовому товариству, залишалися на території Вольностей і по закінченні річного терміну. Відомо, що ієромонах Леонід був на Січі і в 1760, і в 1762 роках, доглядаючи січову школу; багато років був начальником січової церкви ієромонах Володимир. В 1759 р. козаки навіть запропонували прибулому до Січі Анатолію Мелесу назавжди залишитися на Запорожжі і "служити архієрейським чином".

Крім заміни духовних осіб при січовій церкві Кіш, як свідчить його преємеморія до київської консисторії, "здавна... визначав і відправляв щорічно, а в деякі місця і по два рази на рік... людей... до церков дяками і пономарями, а до деяких і ктиторами" [113.-С.31]. Цей порядок поширювався на всі церкви, що знаходились на Запорозьких Вольностях. Кіш пильно стежив, щоб ніхто не чинив перешкод такому порядку заміни духовенства. 30 серпня 1771 р. вийшов наказ київської консисторії "священо- і церковнослужительських дітей чоловічої статі дійсно і недійсно служачих і їхні племінники в духовній команді перебуваючі, в світській команді собою не випускати, а представляти його преосвященству, і припинити самовільне бурлакування" [113.-С.31-32]. Для виконання цього розпорядження Григорій Порохня заборонив відпускати із Самари, Нового і Старого Кодака, Курилівки дяків і пономарів, яких Кіш наказав відізвати з їхніх посад. Коли кошове керівництво дізналося про це, воно повідомило, що "в цьому все військо вбачає власно відчутну і порушаючу їхні права і вольності кривду" і запропонувало Порохні відправити духовних осіб, які були затримані при запорозьких церквах, до Війська "для несення належної ними по нинішньому військовому часу Її Ім[ператорській] Вел[ичності] служби" [113.-С.32].

Кошове керівництво заміняло духовних осіб при запорозьких церквах керуючись в першу чергу власними інтересами, і, в деяких випадках, навіть не питаючи на це згоди мешканців тієї місцевості, з якої призначався священник. За розпорядженням Коша, в 1768 р. Василь Чухрай був рукопокладений до Михайлівської церкви Старого Кодаку. До цього Чухрай був дияконом в Миколаївській церкві Нового Кодака, і з його уходом стан справ у цій церкві значно погіршився. Тому мешканці Нового Кодака "в смутку і незадоволенні" писали до Коша, що Василь Чухрай їхній "громадський наймит, великий читака і співака", і тому просили залишити диякона в Новому Кодаку, а замість нього взяти до Михайлівської церкви будь-кого іншого. Калнишевський цього прохання не виконав, і Василь Чухрай був переведений до Старого Кодаку. На його місце в Миколаївську церкву, за "представленням" Коша, був рукопокладений запорозький козак Василь Ілліч, якого Калнишевський представив мешканцям Нового Кодака як "гарного читаку і співаку" [251.-С.294-295].

Кіш розпоряджався і направленням духовних осіб для надання християнських треб до населених пунктів Запорозьких Вольностей, до були відсутні релігійні споруди. Звичайно туди направлялися за чергою на кілька місяців священники із запорозьких церков, причому ніхто не мав права залишити службу до тих пір, доки на його місце не приїде наступник. Кошове керівництво пильно стежило, щоб кожен з

священиків хоча б один раз виконав цей обов'язок. 26 червня 1774 р. Калнишевський писав до намісника Григорія Порохні про те, що самарські священики Василь Іванов і Іван Ковалевський жодного разу не були в такому "відрядженні", і пропонував запросити їх в Комісарівку і Петрову слободу, або в Бабайківку. З огляду на те, ще згадані духовні особи знаходились "на правлінні духовному в присутності", кошовий повідомляв старокодацькому наміснику, що на їхнє місце до духовного правління направляється Іаків Соколовський [113. - С.55-56].

Серед справ, при вирішенні яких Кіш відігравав провідну роль, було і церковне будівництво. Крім участі в процедурі заснування на території Запорозьких Вольностей нових церков, коли Кіш надсилав до намісного правління, митрополита і світської влади "представлення" про необхідність зведення храмів Божих, , кошове керівництво розпоряджалося будівництвом каплиць. Так, воно видало накази влаштувати каплиці вздовж Муравського шляху і поблизу запорозьких "секретних шляхів" для задоволення духовних потреб проїзжаючих християн [100.-С.214].

Запорозький Кіш видавав накази і про перепідпорядкування окремих місцевостей Вольностей з парафії однієї церкви до іншої. Так, за усним розпорядженням Калнишевського слободи Калантаївка і Бузівка, які належали до парафії Федорівської, були "прикомандировані" до Личківської Покровської церкви [252. - С.361].

Кошове керівництво віддавало розпорядження і в питаннях служби в запорозьких церквах. Вже зазначалося, що під час участі козаків у веденні бойових дій Кіш наказував відправляти панихіди по загиблих запорожцях і благодарчі молебни з приводу перемог [98.-С.79-80;237.-С.482]. Старшина наказувала священикам, які служили при церквах на території Запорозьких Вольностей, поминати під час літургії о здоров'ї кошового і паланкового керівництва [212.-С.21]. В наказі запорозького писаря Опанаса Фрідріха зазначалося, що " у всіх містах і селах відомства запорозького священики старшин, керуючих Кошем і військом запорозьким у божественній літургії на проскамідії і при належних ектеніях про здоров'ї і благополуччя поминають" [88.-С.117].

Запорозьке духовенство, яке навіть в духовних справах змушене було коритися волі Коша, в питаннях господарської діяльності і землекористування майже повністю залежало від нього.

Духовні особи, що служили при запорозьких церквах, за свою діяльність і покірність у ставленні до козацтва отримували від нього щедрі платні. Крім пожертвувань, які надавалися запорожцями, духовенство мало "визначену ругу", яка затверджувалась на загальновійськовій раді. В ній визначався розмір частини всіх прибутків військового товариства, що повинна була йти на утримання духовенства як січової церкви і Самарського монастиря, так і всіх інших храмів Божих на Запорозьких Вольностях. Як зазначає Яворницький, духовні особи отримували частину прибутків від рибної і звіроловної здобичі, перевозів, продажу спиртних напоїв. Так, прибуток від кожної шостої діжки горілки і вина, що привозилась до Січі, йшов саме на утримання духовенства [270.-С.296]. Податі з шинків розподілялись на 48 рівних частин, з яких одна йшла на церкву, а інші 47 по одній на утримання кошового, судді, писаря, осавула, кожного з 38 куренів і по половині довбишу і пушкарю [237.-С.157]. Крім того, духовенство отримувала третю частину військової здобичі "від усякого меча і весла" [125.-С.10]. Кіш

дозволяв запорозькому духовенству брати гроші з парафіян за відправку духовних треб. Проте, щоб запобігти зловживань, були встановлені норми цієї платні. В 1766 р. парафіяни платили: за вінчання заможних - 1 крб.; за вінчання середньозаможних - 60 коп.; за вінчання малозаможних - 40 коп.; за хрещення малюків - 5 коп.; за сповідь - 1 коп.; за освячення пасок - 1 коп.; за поховання велике зі службою - 30 коп.; за поховання без служби - 15 коп.; за поховання малюків - 5 коп.; за сорокоуст - 4 крб.; за суботник - по 50 коп.; за панихиду і поминальний обід - по 20 коп.; за поминання в Великій піст - по 20 коп.; за молебн - по 10 коп.; за читання акафіста - по 20 коп.; за освячення хати - 30 коп.; за запис у метрику - 5 коп. [250.-С.56].

Духовні особи мали прибутки від продажу свічок, які вони самі виготовляли. Крім того, духовенство отримувало і частину платні, яку козаки щороку привозили з Петербурга. Розмір цієї платні в різні роки був неоднаковим, але звичайно січове духовенство отримувало платні дещо менше, ніж кошове керівництво. Так, після заснування Нової Січі і складання присяги запорожці і духовенство отримали слідуочу платню: кошовий - 300 крб.; писар, осавул, суддя, старшина - по 50 крб.; курінні отамани - по 30 крб.; козаки - по 3 крб.; архімандрит - 50 крб.; священник - 30 крб.; диякони - по 20 крб. [114.-С.1705]. У 1740 р. запорожцями було отримане жалування: кошовим - 600 крб.; суддею, писарем, осавулом - по 300 крб.; обозним, полковниками - по 100 крб.; полковими осавулами - по 50 крб.; прапорщиком кошовим, під'осавулом і осавулом, які були при обозному - по 20 крб.; пушкарем і довбишем - по 15 крб.; священником - 40 крб. [207.-С.81].

Ще одним джерелом прибутків запорозького духовенства були майно і гроші, які козаки перед смертю "відказували" на їх користь. Так, померлий у 1772 р. запорожець Данило заповідав священнику двох коней [106.-С.46]. Такі дарунки робились додатково до платні, яку козаки заповідали духовним особам за виконання обряду поховання. А це також були великі гроші. Запорозький купець Іван Висота, померлий у Польщі, в своїй "духовній" заповідав дати на поховання священнику Зятковецькому 15 злотих і 1 крб. 5 коп., Мелешневському - 1 крб., дякам - 1 крб., пономарю - 10 коп., братству - 50 коп. [108.-С.532]. Козак Кушівського куреня Григорій Покотило, померлий в 1772 р., залишив 9 крб. на поховання. З них за десять читань євангелія священник отримав 1 крб., пономар отримав 15 коп., дячки 10 коп, священник 50 коп. [237.-С.118-119].

Велике багатство накопичили за час існування Нової Січі і Іенці Самарського монастиря. Крім пожертв від козаків вони, як і біле духовенство, отримували частину від прибутків запорожців [250.-С.56;214.-С.16], а також платню за виконання для населення Вольностей християнських треб. Крім того, кошовий отаман дарував монастирю "патент на начальствованіє" в Самарі [270.-С.304]. Для одягу ченців монастиря Кіш наказав видавати сукно, вироблене запорожцями [125.-С.10]. Запорозька старшина передавала в користування монастирю значні земельні угіддя. Так, у 1747 р. полковник Самарської паланки віддав святій обителі Монастирській острів [267.-С.15], а на момент зруйнування Січі монастир вже мав 18648 десятин 2300 квадратних сажень землі, розташованих в різних місцях, при 13 урочищах. На той час це були кращі землі, на яких малися сінокоси, пашні, ліси, озеро [100.-С.215]. Крім того, за монастирем були закріплені село Чернече з 50 дворами селян, чотири хутори - при річках Родіной, Підпільній, Лозоватій і Кільчені, п'ять пасік і чотири млини [270.-С.306]. На землях, що були надані монастирю, паслись великі стада худоби, табуни коней і отари овець.

Щоправда, всіма цима багатствами разом з ченцями Самарського монастиря користувалась і братія Києво-Межигірського монастиря, до якого Самарська обитель вважалася приписаною [86.-С.65,68].

Кошове керівництво давало можливість запорозькому духовенству отримувати Імалі гроші, проте воно пильно стежило, аби з боку духовенства не було ніяких "здирств" і зловживань. Так, у 1765 р. до Січі надійшло повідомлення про те, що самарські священники брали за виконання обряду одруження більше трьох карбованців, продавали свічки, які лише зверху були обмазані воском і тому не могли горіти. З цього приводу Кіш написав ордер, яким наказав самарському полковнику негайно покласти край цим зловживанням і, в крайньому випадку, направляти бажаючих вінчатися до Самарського монастиря [254.-С.117].

Земля на Запорожжі вважалася загальновійськовою власністю. Тому у відомості Старокодацького намісного правління за 1772 р. повідомлялося, що запорозькі "священники і диякони власних своїх ґрунтів і маєтностей не мають і підцерковними землями, тому що всі ті парафіяльні церкви на військовій запорозькій землі з дозволу Коша Війська Запорозького низового збудовані, а спеціально відведених церквам земель і ніяких угідь не мається, ніхто з них не харчується, а всі суспільно користуються з загальновійськової землі, токож з народного подаяння" [113.-С.42]. Правом займання землі користувались як козаки і посполиті, так і духовні особи. Запорозьке духовенство отримувало від козаків Імалі гроші, тому мало змогу заводити зимівники. В багатьох випадках населення Запорожжя само обирало собі ділянки, і вже після цього здобувало від Коша паспорт на право користування цією землею. Так робило і духовенство. Але в разі, коли між духовними особами і козаками виникали конфлікти з приводу землекористування, вирішення цих питань брало на себе кошове керівництво. В своєму рішенні воно користувалося насамперед інтересами Війська. Так, 2 липня 1773 р. до Коша надійшла реляція самарського полковника, в якій повідомлялось, що два личківських священника, Зеленський і Кущинський, які раніше мешкали в Самарській паланці, зайняли земельні ділянки при річці Кільчені і влаштували там хутори. Тим самим вони вступили в конфлікт з самарським полковником Петром Рябим і священником Кирилом Тарловським, що мали хутори поруч із зайнятими священниками Зеленським і Кущинським ділянками. Рябий і Тарловський косили сіно на цих землях, і тому звернулись до Коша зі скаргою на "утиски". Самарський полковник писав, що священники Зеленський і Кущинський належали до відомства Орільської паланки, бо служили при Личковській церкві, і просив Кіш з огляду на те, що "по Орїлі достатньо для будівництва їх хуторів [місць] надійно знайтися може", видати ордер про висилку цих священників з зайнятих ними земель.

Самарський полковник писав: "Тепер всі сінокоси, на яких священник Тарловський і отаман Рябий косили в попередні роки, зайняті, косяться ще до вступу нашого в цю паланку по наказу к отводу командами на казенну надобність, чому, а тим більш з причини утисків від тих личковських священників не лише йому, Рябому, але і для стоящої в Кільчені по тракту... пошти сіно косити і трохи ніде" [82.-Арк.2-3]. Кіш направив до орільського полковника наказ розібратися в цій справі, і 2 серпня 1773 р. полковник Яковлев звітував, що хутори священників Зеленського і Кущинського наказано знести, щоб не порушити прав Рябого і Тарловського, а також для збереження посівів самих личківських священників від витоштування худобою самарського полковника і колишнього лійб-капітана [82.-Арк.3]. Кіш тримав під контролем господарську діяльність не лише білого духовенства, а й

ченців Самарського монастиря. Офіційними актами Коша регулювались права монастиря на володіння майном і користування землею. 2 квітня 1751 р. Кіш видав універсал, який відновив силу втрачених документів про привілеї Самарської обителі. В ньому наголошувалось, що в юрисдикції монастиря не повинно бути більше ніж 50 дворів. За розпорядженням Коша населення, яке мешкало на монастирській території понад цю кількість, повинно було підлягати юрисдикції керівництва Самарської паланки. В той же час паланкове керівництво не повинно було втручатися в справи тих дворів, що підлягали монастирю, "а мали би тих людей в своїй протекції перебуваючи при... Самарському монастирі теперішній [а потім майбутні] начальник Фотій Гусенський" [254.-С.98-99]. Монастирю надавалось і право судочинства над селянами. В наказі, виданому з Коша до самарського полковника Водолаза 23 січня 1753 р., писалось: "щоб монастирських поселян в паланку для відповіді не направляти і над ними ніякого суду і розправи не чинили і відсилали би ображених до командуючого над тими людьми монастирськими начальника монастирського" [254.-С.104-105]. Право монастиря використовувати працю мешканців наданих йому 50-и дворів універсалом Коша від 4 лютого 1775 р. визначалось так: "... і тими обивателями володіти, і до всіх к тому монастирю повинностей притягати" [254.-С.101]. Згідно з наказом кошового отамана, монастир вимагав від підлеглих йому селян, щоб вони, крім занять господарством, займалися і доглядом за хворими і пораненими козаками. Частина таких хворих знаходилась в монастирській лікарні, а частину селяни брали до себе і лікували за рахунок монастиря [254.-С.382-383]. Монастирські селяни виконували і ремісницькі роботи [254.-С.115-116]. Інколи Кіш дозволяв монастирю користуватися працею навіть тих поселян, які мешкали на виділеній йому території, але не входили до складу тих 50-и дворів, які були під юрисдикцією ігумена [254.-С.109]. Таким чином, Кіш надавав Самарському монастирю досить широкі права по відношенню до підлеглих святій обителі селян. Проте, при дослідженні стосунків Коша і монастиря не слід перебільшувати значення цього факту, бо, по-перше, таких селян було досить небагато, по-друге, Кіш наказував монастирю не чинити по відношенню до них "образ і озлоблень" [254.-С.98-99], по-третє, Кіш все ж таки користувався працею цих селян, наклавши на монастир "хлібну" і "підводну" повинність на користь Війська [254.-С.31], по-четверте, монастир щорічно платив Кошу за своїх посполитих, по-п'яте, Кіш втручався у вирішення господарських питань, які повинно було розв'язувати монастирське керівництво (так, в 1764 р. Кіш наказав ігумену Самарського монастиря перевести з-під брами на галявину поблизу його обителі торговців, які рубали монастирські дерева; в тому ж році кошове керівництво видало розпорядження про сади на Монастирському острові, який на той час вже був переданий Самарському монастирю) [237.-С.150], по-шосте, за наказом Коша монастир виконував ряд обов'язків, серед яких було вже згадане утримання шпиталю для поранених і хворих козаків [252.-С.382-383], надання населенню Запорозьких Вольностей релігійних послуг, передача на користь Війська частини прибутків від користування землею [254.-С.31;6.-Арк.1-2], утримання полонених запорожцями ногайців і турків [214.-С.26].

Отже, в період Нової Січі у вирішенні деяких питань, пов'язаних з церковним життям Запорозьких Вольностей, брали участь не лише Кіш і духовна влада, а і світська адміністрація. Київські генерал-губернатори, гетьман, Малоросійська колегія, Сенат, адміністрація прилеглих до Запорозжя територій спілкувались з

кошовим керівництвом в питаннях закладення церков на території Запорозьких Вольностей, руйнування запорозьких храмів Божих під час бойових дій, врегулювання стосунків запорозького козацтва з іновірцями, судочинства над священиками і особами, що були покарані духовною владою, порушення запорожцями певних правил поведінки в церкві, керівництва запорозькими ієромонахами, які знаходились у складі російської діючої армії, скарг козаків на перешкоди задовільненню християнських потреб з боку адміністрації прилеглих до Запорожжя земель, врегулювання взаємин козаків і духовенства і деяким іншим. Участь світської влади у розв'язанні цих справ використовувалась певною мірою для посилення контролю і керівництва життям Війська Запорозького. Особливо відчутно це проявилось в останнє десятиріччя існування Нової Січі, коли Запорожжя було поставлене в залежність від президента Малоросійської колегії. Проте, світська влада могла втручатися у вирішення духовних справ Запорожжя лише у випадках, коли мова йшла про стосунки Запорожжя із зовнішнім світом, справи судочинства та деякі інші питання. Тому контроль і керівництво світської влади не стали тотальними, і Кошу багато в чому вдалося зберегти свою провідну роль у керівництві духовною справою Запорожжя. Великою мірою це проявилось у керівництві Кошем діяльністю запорозького духовенства. Даючи можливість духовним особам, які перебували на території Запорозьких Вольностей, отримувати великі прибутки, кошове керівництво вимагало від них суворого виконання його розпоряджень, підтримки своїм авторитетом діяльності Коша. Останній, зокрема, розпоряджався в питаннях служби в запорозьких церквах, господарською діяльністю і землекористуванням білого духовенства і ченців Самарського монастиря, призначенням і зміщенням духовних осіб тощо.

Аналіз характеру керівництва запорозькою церквою як складовою частиною церковної системи Російської імперії дозволив встановити слідуєче. Починаючи з 1734 р. до справи управління релігійним життям на Запорожжі були залучені Кіш, київська духовна влада, Києво-Межигірський монастир, Синод і світська адміністрація. Характер участі цих установ не був однаковим. До 1760 р. Запорожжя формально в духовній справі підлягало безпосередньо київському митрополиту і Межигірському монастирю, а через них - Святійшому Синоду. Із Межигір'я козацтво отримувало ченців для січової і деяких інших своїх церков, Самарського монастиря; до перебування в Свято-Преображенському монастирі засуджувались деякі запорозькі злочинці, через керівництво Межигір'я Синод отримував повідомлення про стан запорозької парафії тощо. Проте, перебуваючи в матеріальній залежності від "ласки військової", межигірські Іенці не йшли всупереч інтересам Коша, і діяли у відповідності з його розпорядженнями. Серед справ, вирішення яких формально залежало від київських владик, було заснування нових церков, призначення священиків до багатьох козацьких релігійних споруд, видача духовним особам дозволу на проїзд до Запорожжя для збирання милостині тощо. Через київських митрополитів, як і через Межигірський монастир, Синод довідувався про стан церковної справи на Запорозьких Вольностях. Із запровадженням Старокодацького духовного намісного правління Запорожжя саме через нього стало зноситися з київськими митрополитами, що дещо ускладнило процедуру вирішення справ. У 1774 р., тобто незадовго до ліквідації Січі, Запорозькі Вольності остаточно перейшли в залежність від київського владики. Це сталося внаслідок надання начальнику запорозьких церков сану

архімандрита. Проте, реальна влада у вирішенні більшості релігійних питань на Запорозжжі залишилася у Коша. Київські митрополити так і не стали фактичними керівниками духовної справи на Запорозьких Вольностях, бо, по-перше, їхні права були значно обмежені внаслідок цілеспрямованої політики російського уряду по уніфікації управління, а, по-друге, владики у більшості випадків не бажали йти всупереч інтересам Війська, від "щедрості" якого вони знаходились у залежності. Крім духовної влади, в керівництві релігійним життям Запорозьких Вольностей брали участь київські генерал-губернатори, гетьман, Малоросійська колегія, Сенат. Їхній "авторитет" був підтриманий збройною силою, тому Кіш не мав змоги позбутися їх контролю. Проте, світська влада мала право брати участь у вирішенні лише досить обмеженого кола релігійних питань, тому Кіш до самого моменту скасування Нової Січі зберіг свою автономію в керівництві більшістю справ, пов'язаних з духовним життям Запорозьких Вольностей. Це проявлялось в: 1) контролі за діяльністю начальника запорозьких церков; 2) процедурі обрання духовних осіб; 3) затвердженні радою ченців, які надсилались з Межигір'я; 4) процедурі заснування церков на території Запорозжжя, при якій рішення про необхідність будівництва приймали парафіяни, а Кіш його затверджував; 5) праві заборонити збирання милостині на Запорозьких Вольностях; 6) судочинстві над духовними особами, які перебували на Запорозжжі; 7) контролі за діяльністю Старокодацького духовного намісного правління; 8) контролі за господарською діяльністю Самарського монастиря; 9) праві зміщення від служби в запорозьких церквах священників, які стали недовподобі Війську; 10) праві віддавати накази запорозькому духовенству.

Глава III.

ЦЕРКВА В ДУХОВНОМУ СВІТІ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА

Особливості релігійності козаків. Характер церковного будівництва, управління духовною справою і, як наслідок, церковного устрою Запорозьких Вольностей великою мірою визначалися особливостями релігійності населення цього регіону. Особливості складання козацтва, історична традиція, геополітичні і природні умови його існування призвели до складання своєрідного світогляду запорожців, відмінного від будь-якого іншого.

В світосприйманні запорозького козацтва, що формувалось протягом кількох століть, поєдналися елементи ортодоксального православ'я, українського розуміння християнства, пережитків язичьких вірувань і оригінальних релігійних поглядів, що виникли в самому козацькому середовищі. Тому не можна вслід за історичною традицією категорично казати про запорожців ні як про лицарів православної віри, ні як про людей *religionis nullius*, "еретичих синів".

Безумовно має рацію О.М.Апанович, наголошуючи на тому, що в часи існування запорозького козацтва весь світ був віруючим [125.-С.4;130.-С.208-209]. Таке становище на той час було природним і зрозумілим. Релігія була основною формою світосприймання, і тому навіть атеїстичні ідеї носили форму релігійних сект. Національно-визвольні рухи, політичні, військові конфлікти мали релігійний характер і форму. Релігія супроводжувала людину протягом всього її життя - починаючи з хрещення при народженні і закінчуючи причащенням перед смертю і процедурою поховання, на якій був присутній священник. На релігійних темах будувалося мистецтво, значна частина книг, що виходили в ті часи, мала

релігійний характер. Свята, під час яких люди відпочивали і спілкувалися зі своїми близькими, були релігійними. Тому світогляд запорозького козацтва теж мав релігійний характер і ззовні він проявлявся в формі православ'я. Запорожжя знаходилось на перехресті трьох релігій і конфесій - ісламу, православ'я і католицизму. Чому ж козацтво традиційно дотримувалось саме православ'я, і навіть не приймало до своїх лав іновірців, якщо вони не перехрестились у православну віру? На Запорожжя приходили люди в основному з українських земель, що входили до складу Росії і Польщі. Для них, мало знайомих навіть з тонкощами православної релігії, іслам був зовсім чужим і незрозумілим, а "бусурмани" зрівнювалися з самим низьким поняттям і були навіть "поганіші за іудеїв", яких порівнювали з собаками - "жид та собака - віра єднака" [203.-С.5]. Крім того, історично склалося так, що представники ісламської віри - татари і турки - були ворогами як України, так Росії і Польщі. Вони часто здійснювали набіги на їхні землі і спричиняли значну шкоду населенню. Звичайно, що татари і турки, а разом з ними і їхня релігія не могли не сприйматися запорожцями вороже. Несприйняття козацтвом католицизму має не такі глибокі історичні корені. Релігійність козаків до кінця XVI ст. проявлялася мало. Це не випадково, бо до 1569 р., тобто до прийняття Люблінської унії, і навіть у перші роки існування Речі Посполитої віротерпимість була однією з характерних рис суспільного життя України. Лише боротьба запорозького козацтва з татарами і турками йшла під релігійними гаслами. З обранням королем Сигизмунда III ситуація значно змінилася. Уряд Речі Посполитої, а слідом за ним і польська шляхта стали вважати православ'я нижчою релігією, чинити перешкоди будівництву православних церков, культовим відправам. В 1596 р. рішенням Брестського собору була ліквідована православна церковна ієрархія. Це викликало опозиційну реакцію з боку православних священиків, письменників і полемістів. Але найбільшу небезпеку для уряду Речі Посполитої становило козацтво, яке вже в 1596 р. під час повстання на Іюлі з Северином Наливайком громило маєтки прихильників унії, проголосивши гасло захисту православ'я. Козацтво проявило себе захисником православної віри і навесні 1610 р., ставши наперешкоді спробам митрополита Іпатія Потія схилити київське духовенство до унії і підкорити собі місцеві церкви [262.-С.71]. З цього часу захист православ'я для запорожців став означати захист тих прав і свобод, на які вела наступ польська шляхта. Можна погодитися з думкою М.Морковіна про те, що на дотримання запорожцями православної віри вплинуло, між іншим, і співставлення "претензій" католицького і православного духовенства. Останні, на відміну від проповідників "віри панської", не "утискали своїм авторитетом ні в сім'ї, ні тим більш в суспільному стані, умовляючи лише діяти по совісті" [203.-С.6]. Таким чином, сповідання православ'я давало запорожцям деяку підставу для ведення боротьби з католицькою Польщею і татарами та турками, які сповідали іслам. Запорозькі вербовщики кричали на майданах і ярмарках: "Хто бажає за християнську віру бути посадженим на кіл, хто хоче бути четвертований, колесований, хто готовий терпіти всякі муки за святий хрест... - приставай до нас" [118.-С.29]. Проте, варіант православ'я, що сповідався на Запорожжі, дещо відрізнявся від канонічного, основні риси якого збереглися, зокрема, в Росії. Значно більше схожості козацька релігія мала з віруваннями і обрядовістю населення України. Причиною цього був тісний зв'язок населення Запорожжя з Лівобережною Україною. Саме з її території приходила значна кількість людей до військового

товариства, на Лівобережній Україні в багатьох з них залишилися родини, і тому взимку, в мирні часи козаки їздили до своїх домівок. Багато хто із запорожців за власним бажанням або за дорученням Коша відвідував київську консисторію, Межигірський та інші українські монастирі. Значна частина духовенства прибула до Запорожжя саме з Межигір'я, а запорозька старшина підтримувала досить тісні стосунки з українським духовенством. У XVIII ст. було поширене ходіння "мандрівних дяків" з Київської Академії до Запорожжя, які часто влаштовувались при козацьких церквах. Релігійна література до Запо-розьких Вольностей надходила, головним чином, з Лівобережної України. Отже, між Лівобережною Україною і Запорожжям існував постійний тісний зв'язок, в тому складі і в релігійній сфері. Тому на території Запорозьких Вольностей православні обряди і традиції мали досить багато спільних рис з тими, що були поширені на Лівобережній Україні. Останні дещо відрізнялись від російських. Як вважає дослідник історії церкви І.І.Огієнко, "найголовніша підвалина кожної церкви - Св. Письмо, а канони, особливо другорядні, кожна церква приймає по-своєму. Через це кожна православна церква виробила собі дуже багато своїх окремих церковних звичаєв, наприклад, у богослужбах, требах, святах, церковному житті й т. ін. Усе це... мала й наша Церква [170.-С.203-204]. У релігійності населення Росії головне місце займала обрядовість. За висловом Антоновича, "вони щиро стоять за всякий, навіть дрібний обряд, букву (розкольнічі спірки проте, чи казати "Господи помилуй" чи "О Господи помилуй", про сугубе чи трегубе алилуя, чи "рожденна несотворенна", чи "рожденна, а не сотворенна") й інше. Дякуючи великому поважанню авторитету, великорус видається великою нетерпимістю в вірі" [123.-С.205]. На українському ґрунті не було й не могло виникнути старообрядства та таких релігійних фанатиків, як протопоп Авакум чи бояриня Морозова. Можна погодитися з думкою В.Антоновича про те, що "у русина віра живе чуттям інтимним. Він мало звертає уваги на обрядовість. Релігійне чуття його видається великим теплом і щирістю" [123.-С.205]. Дійсно, в українських церквах духовенство досить вільно тлумачило написане в релігійних книгах, не дотримувалося тих канонів, які пильно виконувалися російськими духовними особами. З цього приводу київські архієпископи (митрополити), під тиском Синоду, неодноразово видавали розпорядження, спрямовані на "виправлення духовенства" [157.-С.397-423]. Релігійна література, що друкувалась в українських типогра-фіях, дещо відрізнялась від російської в тлумаченні догм православ'я. Різниця між українською і російською релігійною літературою і поглядом на місце людини: російська ортодоксальна православна ідеологія проповідувала культ смиренної, відстороненої від життя людини; українській культурі був ближчий тип активної людини, героя, лицаря [200.-С.305].

Треба зауважити, що різниця між російським і українським варіантами розуміння православ'я була дещо зменшена в другій половині XVII - на початку XVIII ст. внаслідок проникнення українських релігійних поглядів у російське середовище. В цей період в Російській державі поширилося використання релігійних книг київського друку, написаних українськими ієрархами; представники українського духовенства брали активну участь в організації в Росії шкільної справи; київські ієрархи брали також участь в діяльності Московського собору. Завдяки цьому представники російського духовенства сприйняли ті "нововведення", що були присутні в українському розумінні православ'я, і навіть Никон, який раніше казав про українців, що вони "втратили віру і міць добрих звичаїв", запровадив спів по

київському зразку; навіть розкольники, продовжуючи з недовірою ставитися до православ'я українців, "почитають книги "Кирилову" і "О вірі", складені головним чином завдяки трудам малоросів" [263.-С.1029]. І все ж, не зважаючи на таке зближення, в період Нової Січі продовжувала існувати велика різниця в російському і українському варіантах православ'я. Запорожці, які підтримували тісні стосунки з Лівобережною Україною, мали в розумінні православ'я багато рис, присутніх в українській релігійності.

Проте, існували розбіжності і в релігійному світосприйманні українців і запорожців, пов'язані з особливостями життя останніх. Вже зазначалось, що в силу багатьох політичних обставин починаючи з середини XVII ст. Запорожжя почало "віддалятися" від Гетьманщини. Життя на його території значно відрізнялось від українського, тут існували оригінальні закони, система управління, військова організація, тощо. Це навіть дало підставу О.Я.Єфименко казати, що "Запорожжя розвинуло в собі деякі сторони цього життя до такої своєрідності, яка надає цьому соціально-політичному організму риси повної винятковості" [160.-С.335].

Запорозькі козаки, постійно відчуваючи небезпеку з боку сусідів і часто ведучи війни, велику надію покладали на Боже проведіння - "цей єдиний якір порятунку в усіх випадках, якою б неминучою не видавалась небезпека, якою близькою не була б смерть" [124.-С.5]. Козацтво бачило виправдання жорстокостям війни в постулаті про захист православної віри від мусульман і католиків. Часті походи примусили запорожців значно спростити релігійні обряди і навіть надати їм військового забарвлення. Прагнення Коша керувати всіма сферами життя Запорожжя, в тому складі і релігійною, призвело до зміни традиційної системи управління церквами.

В релігійності запорожців були присутні і елементи вірувань, які в дещо зміненому вигляді збереглися з дохристиянських часів. Відомо, що як в російському, так і в українському варіантах православ'я збереглася велика кількість язичьких вірувань. Вони змінилися, тісно переплелися з християнськими віруваннями, в результаті чого утворилось те, що прийнято називати "релігійним синкретизмом" [188.-С.242-243]. Проте, язичькі вірування, які входили до складу релігійного культу запорожців, дещо відрізнялись від російських і українських. У українців, які на протязі століть займалися головним чином землеробством, збереглася велика кількість язичьких вірувань, що найтісніше пов'язані з цією справою. Саме вони найкраще витримали натиск нових релігійних понять і скомбінували їх з собою [155.-С.29-30]. Частину цих вірувань переселенці з українських земель принесли на Запорожжя. В той же час військовий характер життя козацтва призвів до поширення і тих язичьких вірувань та обрядів, що були значною мірою пов'язані з війною, походами, культом сили та зброї. Отже, в період Нової Січі у запорозьких козаків під впливом всіх цих факторів склалася й існувала оригінальна релігійність, яка відрізнялась від будь-якої іншої.

Вона яскраво проявилась в ставленні до представників інших релігій, конфесій і національностей. Запорожці були зацікавлені в збільшенні своєї Ісельності. Із того факту, що на Січі не було жінок, слідує логічний наслідок: там ніхто не народжувався [183.-С.218]. Крім того, багато мешканців Запорожжя щорічно гинуло внаслідок війн, хвороб і старості. Тому довгий час єдиним джерелом поповнення лав Запорозького Війська було прийняття переселенців із-за меж Запорожжя. Звичайно, найбільше поповнення військовому товариству надходило з України, і ці переселенці сповідали православну віру. Але на Запорожжі

знаходили притулок євреї [208], болгари і серби [260], грузини [259], волохи [250.-С.66], поляки [150.-С.148-149], литовці, білоруси, Іорногорці, татари, турки, калмики, німці, французи, італійці, іспанці та англійці [270.-С.143]. Капітан російської армії Зарульський, сучасник Нової Січі, відзначав, що заради "примноження війська" запорозькі козаки приймали переселенців "без розбору віри, закона, батьківщини і причин, примусивших їх залишити її" [164.-С.22].

Такої ж точки зору дотримувався І.Георгі: "Вони приймали до себе без будь-якого письмового виду і паспортів про спонукальні причини приходу до них кожного прибулого, і не було майже народу і племені, з якого б не було серед них людей" [147.-С.358]. Таке ставлення запорожців до бажаючих вступити до Війська навіть дало підставу імператриці Катерині II назвати в указі від 3 серпня 1775 р. однією з причин ліквідації Січі те, що козаки "стали... приймати без розбору в своє погане товариство людей всякого народу, всякої мови і всякої віри" [151.-С.536].

До Запорожжя дійсно приймалися люди будь-якої національності, однак вони були повинні прийняти православну віру. Без виконання цієї умови переселенці не мали права мешкати на Запорожжі. Обов'язковість цього підкреслюється рядом документів. В наказі запорозьким депутатам у Комісії для складання нового Уложення про прийняття до лав Війська Запорозького говорилося так: "В Військо Запорозьке із різних націй, для помешкання і служби малолітніми і вже повнолітніми люди приходять, і по прийнятті їми закона Грекоросійського і на вірність Її Імператорській Величності присяги, записуються на службу" [237.-С.653]. Г.Ф.Міллер так казав про перехрещення прибулих до Запорожжя іновірців: "Запорожці хрестять Жида, або Татарина, перехрестять Поляка, або іншого Християнина, що не були в їхній вірі - ті їм діти" [207.-С.64].

В мемуарах та історичній літературі досить схоже переказується процедура прийняття новоприбулих до Війська. Прибулого до Січі звичайно приводили до кошового отамана, який питав: "А чи віруєш в Бога?" Новоприбулий відповідав: "Вірую". - "І в Богородицю віруєш?" - "І в Богородицю вірую". - "А ну, перехрестись!" Людина хрестилася. Цим і обмежувалось з'ясування релігійної приналежності прибулих до Січі [203.-С.6]. У випадках, коли прибулий не був православним, перед вступом у Військо він був повинний охреститись у цю віру. Так, в проханні архімандрита Нефорощанського монастиря до київського митрополита про постриження в Іенці послушника Іова Крижановського повідомлялося, що цей послушник "польської нації, в містечку Пенську від батьків євреїн, їх залишив, і зайшовши в Січ Запорозьку, там прийняв віру християнську і хрещений був там перебуваючим начальником Межигірського монастиря ієромонахом Феодоритом... і названо йому ім'я Іов, а восприємниками йому були запорозькі козаки Іван Швидкий і Артем Василієв" [61.-Арк.20]. В атестаті козака Василя Перехриста повідомлялося, що він також народився в Польщі, єврейській родині, за власним бажанням прибув до Запорозької Січі, де був охрещений в Січовій Покровській церкві начальником Києво-Межигірського монастиря, а "восприємниками" йому були запорозькі козаки [237.-С.192]. Інколи до Запорожжя прибували євреї, які вже прийняли християнство. Так, народжений в Смелой в єврейській родині Іван Леонтійович Ковалевський був ще в малолітстві охрещений матір'ю, після чого родина переїхала в Новий Кодак. На Запорожжі Ковалевський спочатку служив у Війську, а пізніше став ієреєм в Святотроїцькій Самарчицькій церкві [214.-С.3;113.-С.35;251.-С.290].

В деяких випадках козаки привозили до Запорожжя малолітніх представників

інших релігій і конфесій і хрестили їх. Так, в Балті запорожці викрали з колиски поляка, привезли його до Січі і охрестили. В місці Хотині полковий осавул Василь Рецетов викрав малолітнього єврея, привіз його на Запорожжя і охрестив, назвавши Семеном Чернявським [237.-С.78]. Козаки врятували від загибелі малолітнього поляка, якого назвали Григорієм Покотило. Курінний отаман привіз його до Січі, де охрестив в православну віру [106.-С.45].

Кіш, керуючись економічними і політичними інтересами, дбав про збільшення контингенту Війська і кількості робочих рук на Запорожжі. Тому козаки, прийнявши до своїх лав перехрещених представників інших релігій і конфесій, не залежно від їхньої національності, не чинили їм ніяких утисків, і ті мали змогу отримати керівні посади у Війську. Так, вищезгаданий Григорій Покотило став курінним отаманом. Син польського поміщика Олексій Григорович (Білицький) зайняв таку ж посаду. Колишній кримський мусульманин Іван Чугуєвець став військовим писарем [237.-С.78].

Проте, наведені факти не можуть давати підстави для того, щоб стверджувати: "Ніде не було такої терпимості до різних вір, як це ми бачимо на Запорожжі" [176.-С.91]. Козацтво зовсім по різному ставилося до своїх єдиновірців і представників інших релігій і конфесій. Запорожці, вважаючи своїм обов'язком захист православних від мусульман і католиків, досить часто здійснювали набіги на татарські і турецькі землі з метою відбити ясир, що був захоплений іновірцями на території, заселеній православними. Відомо, що в період Нової Січі запорожці Рудь, Шульга і Хижняк визначились тим, що перестривали татар, які поверталися в Крим з "ясиром", і відбивали полонених. За їх розпорядженням, звільнені з полону звичайно супроводжувались в Самарський монастир, де лікувались, після чого відправлялись по своїх домівках [250.-С.51]. Козаки, визволяючи полонених з неволі, звичайно, керувалися не лише любов'ю до православ'я. Під час нападів на татарські конвої запорожці захоплювали крім полонених і велику здобич, серед якої були гроші, худоба, тощо. Якщо відбиті полонені виявлялися неправославними, козаки вважали своїм правом вимагати з їх родин викуп [236.-С.162]. Інколи запорожці за свої заслуги у визволенні православних з неволі отримували великі земельні маєтки. Так, козаку Рудю було подаровано ділянку землі, на якій він заснував слободу Миколаївку Рудевку [250.-С.51]. В цій слободі оселилась велика частина визволених полонених. Проте, є перебільшенням твердження П.Куліша про те, що "українські пірати" визволяли православних християн з турецької і татарської неволі лише задля того, щоб цим "актом людинолюбства збільшити кількість своїх сподвижників" і захопити "срібло-злото" [187.-С.121].

Під час ведення бойових дій з Туреччиною запорожці досить часто відбивали полонених православних, яким не чинилося ніяких перешкод у поверненні на батьківщину. Вже згадувався випадок, коли козаки під командою Данили Третяка відбили у татар "ясир", до якого входило 673 волоха і єврея, і волохам, як єдиновірцям, дозволили залишитися на Запорожжі або "відійти за Дніпро" [236.-С.160]. Проте, інколи траплялися справи, коли козаки затримували у себе визволених з полону, якщо останні не були православними. Так, під час війни 1768-1774 рр. запорожці відбили у татар "ясир", до якого входили і дві "потурчені" жінки (тобто ті, що прийняли іслам) [22]. Козаки звернулися до духовної влади, прохаючи повернути "потурчених" до православ'я, бо їх "як відлучених від православної віри, в церкві Божій без відома і дозволу архіпастиря приймати

сумнівню" [21].

Зовсім іншим було ставлення козаків до полонених, які не сповідали православ'я. Так, вищезгаданих євреїв, відбитих у татар командою Третьяка, було затримано на Запорозжжі до тих пір, доки вони не сплатять викуп у розмірі 8000 карбованців. У випадку, коли така сума не була б сплачена, запорозьке керівництво погрожувало охрестити євреїв або навіть вбити "без всякого пощаження" [236.-С.161].

Запорозьке козацтво, вважаючи себе захисником православної віри, було однією з рушійних сил гайдамацького руху. На Запорозжжя приходила велика кількість переселенців з Правобережної України, які були незадоволені утисками польського уряду і жорстокими мірами по поверненню православних на унію. До Січі приїжджало багато священиків, яким поляки завдали значних кривд; серед них був і ігумен Мотронинського монастиря Мельхиседек Значко-Яворський. Такі священики закликали запорожців захистити православних від свавілля поляків. За проханням Мельхиседека навіть Катерина II звернулася до Варшави, аби були припинені утиски православної віри [175.-С.282]. Хоча в той час російській імператриці і не вдалося нічого добитися від польського уряду, чутки про оборону царицею православ'я поширилися на Україні і досягли Запорозжжя. Під впливом цих подій козаки, що здавна вороже ставилися до поляків, почали уходити в гайдамаки, організовували збройні загони і громили міста і маєтки на Правобережній Україні. Козацтво, яке входило до лав гайдамаків, і тут виступало під гаслом захисту православ'я. Воно пояснювало свої дії тим, що "уніати народу християнському великі біди і розорення робили, при тому ж розоренні, священиків благочестивих спіймавши, голови, бороди і вуса обстригали і тирансько мучили; не лише священикам і ченцям те робили, але і народу християнському, і ще військо конфедератське, на Україну направивши, хотіли народ християнський мучити" [93.-С.306]. Гайдамаки захопили велику кількість міст і маєтків Правобережжя, серед яких були і Богуслав, Корсунь, Канів, Умань, Сміла, Лисянка, Жаботин, Медведівка [237.-С.433-434]. Після захоплення населені пункти піддавалися зруйнуванням, пожежам і грабункам, а католицькі й уніатські священики, поляки та євреї вбивалися. Поміщик Липоман, католик, свідок цих подій, розповідав, що поляків скидали з дахів на списи, вбивали "чим попало", а біля входу до церкви Францисканського монастиря, що в Лисянці, гайдамаки повісили поляка, єврея і собаку з таким написом: "Лях, жид і собака - Все віра однака" [237.-С.434-435]. Як вже зазначалося, запорожці забирали деяких малолітніх католиків, батьки яких були вбиті, до себе, і охрещували в православну віру [237.-С.88]. Дехто з поляків і євреїв тікав до ханського міста Балти. Тоді гайдамаки захопили це місто, перебили євреїв і поляків, які там переховувались, а татар вигнали [237.-С.436-437]. Інколи євреї і поляки тікали під захист російських військ. Так, отаман Уманського куреня Семен Неживий, ввійшовши в містечко Крилов, не знайшов там жодного єврея чи поляка. Тоді він звернувся до полковника Хорвата зі скаргою, що російське військове керівництво переховувало ворогів православ'я. Семен Неживий навіть вимагав від Хорвата видати останніх разом з їхнім майном козакам, причому додавав: "не за майно втручаємося, тільки аби віра християнська не була від них більше споплюжена, і щоб не було ворогів на державу також і на православних християн" [93.-С.309].

Козаки, нещадно вбиваючи і грабуючи під час гайдамацького руху поляків і євреїв, намагалися не спричинити шкоди православному населенню. Деякі з козацьких ватажків гайдамаків після захоплення населених пунктів Правобережної

України навіть брали від їх православних мешканців "свідоцтва", в яких повідомлялося, що гайдамаки їм не спричинили ніякої кривди "і пограбування християн ніякого не робили" [93.-С.307-309]. Такі свідоцтва запорозькі ватажки в разі арешту російськими військами подавали як доказ свого ревного виконання християнського обов'язку і захисту православного населення від утисків з боку католиків та іудеїв [93.-С.306-307].

Запорожці вороже ставилися до поляків і євреїв не лише під час гайдамацького руху. Козак Похил, представши до суду січового товариства за скоєні злочини, казав: "Рідна моя охота до війни не дасть мені спокою ні вдень, ні вночі, поки мене не уймуть наголову, буду різати невірних жидів і ляхів. Знаєте ж ви, що вони головні мої вороги, і як недовірки, то і вірного запропащать з душею і тілом, уморивши без попа" [112.-С.44]. Про померлого козака його товарищі казали, що він жив і помер християнином і православним, як і належало. Хоч він "поколотив Ляшка, хоч надурич Жиду або Татарина - ну, це справа негарна, але і біда невелика, це нехристі, і вони не один раз добрих християн ображали, да і він покався, хворів кріпко, молився старанно, захищав церкву Божию від бусурманів і уніатів, Бог пробачить його гріхи" [106.-С.46].

Д.І.Яворницький записав розповідь Івана Гнатовича Розсолоди, сина запорозького козака Недоступа, про козака і єврея. "Сидить раз запорожець під дубом, - розповідає Розсолода, - п'є горілку, а по шляху йде кудись на базар жид. "Стій, жиде. А як ти молишся?" - "Та так, як і ви". - "А як ти хрестишся?" - "Та так, як і ви". - "А перехрестись". Жид перехрестився. "Ах ти, псяюхо! Так ти ще й глумишся над моєю вірою! Ну, ось виси ж ти отут, на дереві! Як нагодиться хто, то той тебе одчепе, а як не нагодиться, то тут тобі й хата!" [269.-С.13]. Розсолода додав, що завжди було багато сміху, коли його батько розповідав цю історію. Сам той факт, що цей переказ зберігся на протязі століття, говорить про ставлення запорожців і їх нащадків до євреїв.

Причини такого ставлення козацтва до представників інших релігій і конфесій слід шукати не тільки в ревному виконанні християнських обов'язків, а і в історично набутій ворожнечі запорожців з татарами, турками і поляками [270.-С.319-375]. Неприязне ставлення козаків до євреїв теж має глибокі історичні корені. Вже в XVI ст. євреї мали велику владу в Польщі і Литві. В XVII ст. їм було віддано на відкуп королівські і панські маєтки, внаслідок чого навіть самі поляки опинились в залежності від єврейського капіталу [171.-С.293]. Ще більше, ніж поляки, відчували на собі гніт євреїв українці. Євреям-арендаторам панських маєтків були надані надзвичайні права на українських землях - вони могли навіть розпоряджатися життям селян, що знаходились в арендованих маєтках [270.-С.371]. Євреї встановлювали досить великі податі і збори з селянського населення. Крім того, вони в багатьох випадках брали в аренду і церкви, а православні змушені були сплачувати їм певну суму за дозвіл відправляти християнські треби [270.-С.372]. Тому православне населення Правобережної України відчувало неприязнь по відношенню до євреїв, і принесло цю неприязнь на Запорожжя. Негативне ставлення запорожців до старообрядців теж значною мірою пов'язане з утисками останніми населення Запорозьких Вольностей. Вже зазначалося, що в другій половині XVIII ст. російський уряд розпочав переселення старообрядців на козацькі землі. Запорожці побачили в цьому обмеження своїх прав, і тому почали виказувати незадоволення політикою уряду, перестали відвідувати храми Божі, вбивали старообрядців. Духовні особи, які мали авторитет у військового

товариства - Кирило Тарловський, Іван Ковалевський, Григорій Порожня, Володимир Сокальський, настоятель Самарського монастиря Ієсей в 1772-1774 рр. неодноразово збиралися на ради, запрошували туди запорозьку старшину. Вони намагалися виробити заходи, які б заспокоїли козаків і примирили їх зі старообрядцями. Ієромонах Самарського монастиря Герман, за наказом Калнишевського, постійно проповідував в січовій церкві і намовляв козаків підкоритися уряду; Ієнці того ж монастиря ходили в населених пунктах Запорозьких Вольностей, умовляли козаків поводитися в дусі "покори і християнської розсудливості" [250.-С.72-75]. Проте, ці заходи не принесли бажаного результату, і ворожнеча козаків зі старообрядцями продовжувалась навіть після ліквідації Січі.

Досить напруженими були стосунки запорожців і з донськими козаками. Вже в перші роки існування Нової Січі між ними точилися суперечки з приводу визначення лінії спільного кордону. Це супроводжувалось взаємними пограбуваннями, розбоями і навіть вбивствами. Під час зайняття Січі в 1775 р. донські козаки пограбували і зруйнували Покровську церкву, керуючись, звичайно, в першу чергу матеріальними інтересами [202.-С.30-31].

Отже, запорозьке козацтво в відстоюванні своїх політичних і економічних інтересів, в боротьбі з сусідами і навіть у вбивствах і грабунках спиралося на своє розуміння обов'язку православних християн, виправдовувало свої вчинки гаслом захисту православної віри. Це навіть дало підстави Рюльєру, історика і письменнику просвітницького напрямку, казати про запорожців, що у них "релігійний запал поєднується з любов'ю до розбою", а самі вони "вперто вважають, що фанатичний запал спокутує всі їхні злочини" [215.-С.373].

Інкони запорожці робили вчинки, які зовсім не можна пояснити виконанням православного обов'язку. Архієпископ Гавриїл, який довгий час правив Катеринославською, Херсонською і Таврійською єпархією і вивчав історію Новоросійського края "по оригінальним джерелам", писав, що "хижі запорожці... людей брали в полон і продавали" [144.-С.6]. Запорожець Марко Бик продав у турецьку неволю 18 мешканців Лівобережної України [92.-С.14]. В 1744 р. 26 запорожців вкрали з пасіки киево-софійського ченця Дионісія коня, що належав київському митрополиту [84.-С.38]. Проте, розглядаючи вчинки запорожців, не слід вважати чи не головною їх причиною пристрасть до розбою і "наживи через грабування чужої власності", як це робив П.Куліш [187].

Запорожці широко вірили в Бога і проголошували свою відданість ідеалам православ'я. Проте, можна погодитись з думкою Г.Ф.Міллера, що у козаків лише "зовнішня повинність грекоросійського закону спостерігалась" [207.-С.39].

Запорожці, за висловом Ш.Лезюра, "жили скоріш за звичаями, ніж за законами" [215.-С.433]. Процедура виконання багатьох християнських обрядів на Запорожжі дещо відрізнялась від тієї, що була поширена в інших регіонах Російської держави. Козаки так часто використовували під час релігійних свят і виконання релігійних обрядів зброю, що можна казати про існування своєрідного "культу зброї". На Запорожжі існував звичай, згідно з яким під час хрещення хлопців, що народилися у запорозьких козаків, батько підсипав у купіль порох. Це робилось для того, щоб загартувати козака змалку. Про це розповів І.Розсолода, який сам був охрещений таким чином [269.-С.3]. Треба зауважити, що в інших частинах Російської імперії використання пороху під час хрещення не було поширене. Більш того, за свідченням іноземців, які відвідували Росію в XVIII ст., батьки немовлят не могли

бути присутніми при обряді хрещення, бо це вважалося поганою прикметою для дитини [249.-С.32-34].

Зброя використовувалась козаками в день Богоявлення. На його святкування до Січі збирались навіть ті козаки, які мешкали по зимівниках. Вони разом з січовими козаками в повному озброєнні йшли до церкви, везучи з собою навіть гармати. Військо займало весь центральний майдан Січі, чекало, доки скінчиться літургія. Після того, як з церкви виходили, несучи хрест, євангеліє і ікони настоятель і ієромонахи та йшли до ріки, запорожці направлялись за ними, везучи з собою артилерію і несучи розгорнуті знамена. По закінченні водохрещення настоятель занурював хрест у воду, і в цей момент козаки давали один залп з рушниць і гармат. Після того, як настоятель три рази занурював хрест, козаки починали "вже жарити во всі тяжкі, скільки кому завгодно" [111.-С.27-28]. Схоже про Водосвятіє розповідав Осип Омельченко, спогади якого були записані Драгомановим. Крім того, він додавав, що за день до Водохрещення козаки, за звичаєм, "проганяли кутю" і вели "таку стрілянину, мов наче й насправді війна йде" [89.-С.212]. Постріли з рушниць і гармат супроводжували у запорожців і святкування урочистих подій. Коли до Січі приїхав офіцер, який повинен був привести Військо до присяги, запорожці виказали йому пошану таким чином. Кошовий, старшина і рядові козаки вишикувались вздовж шляху, і коли делегація наблизилась до них, розпочали стрілянину з гармат і рушниць. У Січі гостей зустріло духовенство, яке відслужило вдячний молебен. Під час цього козаки стріляли з гармат. Після молебна запорожці зібралися на військову раду, на якій було проголошено про їх прийняття в російське підданство [212.-С.13].

Під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. у церквах Запорозьких Вольностей з приводу перемог російської армії відправлялися вдячні молебни, які теж супроводжувалися пострілами з гармат і рушниць [98.-С.80].

Із зброєю козаки заходили і до церкви. Під час читання євангелія вони до половини виймали із піхов шаблі, що, на думку деяких дослідників, повинно було означати готовність захищати "благовествуємі істини" [213.-С.5].

Велику роль відігравала зброя і в поховальному обряді запорозьких козаків. Померлий перед тим, як його клали в домовину, лежав на лавці в повному козачому бойовому вбранні, поруч з ним стояла зброя - піка і рушниця. Коли домовину з померлим запорожцем несли до церкви, за нею звичайно вели бойового коня в повному спорядженні - з сідлом, пістолетами в кобурах, в'юками. На саму домовину клали шаблю, козачу шаблю і піку [106.-С.43-48].

Досить часто козаків ховали без участі священників. Таке траплялось під час епідемій, які досить часто спалахували на Запорожжі. Священики, які звичайно відправляли обряд поховання, або вмирали внаслідок епідемії, або уїзжали [112.-С.49-50]. Запорожці проводили поховання без духовних осіб інколи і під час походів [270.-С.262]. Не були присутні священники і при похованні осіб, яких запорожці вважали характерниками, бо останні "зналися з нечистою силою" [100.-С.35].

Не всі запорожці однаково ставились до виконання християнських обов'язків. Це значною мірою і викликало суперечності в оцінках релігійності козаків, які коливались від визнання їх лицарями православ'я до проголошення "еретичими синами". Серед запорожців завжди знаходилося немало людей, які сумлінно виконували християнські обов'язки (щоправда, у варіанті, як їх розуміло козацтво). До таких осіб насамперед відносилося кошове керівництво і престарілі запорожці.

В той же час частина козаків не відзначалась високою релігійністю. В цьому Запорозжя відрінялось від Росії, де в другій половині XVIII ст. панівними верствами населення оволоділа безрелігійність, що панувала на Заході [249.-С.58]. Неоднакове ставлення до виконання православних обов'язків досить чітко простежується в дотриманні запорожцями посту. Кошове керівництво, вважаючи за неможливе в дні посту чинити судочинство, відкладало вирішення карних справ до їх закінчення. В 1762 р., в перший тиждень Великого Посту, кодацький полковник звернувся до Коша з проханням розпорядитися, що робити із заарештованими по підозрі у вбивстві. Із Січі надійшла відповідь, що "в теперішні посні дні... про те вбивство дослідження чинити не слід і не можна до кінця тих днів" [238.-С.618], тому заарештованих наказувалось віддати на поруки їхнім батькам з умовою, що з першою вимогою вони повинні бути представлені перед судом [238.-С.618]. Вище вже йшла мова про те, що під час посту багато запорожців здійснювало подорожі до Межигірського та інших монастирів, де вони постилися і молилися [250.-С.65-67]. В той же час, за свідченням ченця Леоніда, чимало запорожців, за винятком військової старшини та "інших степенних стариків, в Січі мешкаючих по Межигірському звичаю", на відміну від греків, які "всі без винятку,... навіть малі діти", говіють чотири рази на рік, про це "ні трохи не турбуються" [112.-С.4]. Коли той же ченець Леонід у першу суботу Великого Посту почув засвігло благовіст до обідні, він припустив, що січове духовенство, за наказом запорожців, у порушення церковних правил, бажало провести обідню не в полудень, а в шість чи сім годин ранку, щоб можна було скоріше поїсти. На це Василь Коваль, січовий підпономарний, відповів, що старшина такого наказу не давала, а рання обідня служила для того, щоб могли поїсти ті "спасеники", які ні разу не їли, говіючи з понеділка. Проте, Коваль не зміг назвати жодного з таких "превеликих постників". Ченець Леонід дізнався лише, що в перший тиждень Великого Поста ті запорожці, що говіли, не вживали в їжу тетері-саламату з пшоном та інші варені і гарячі страви. На такий спосіб говіння ченець відреагував так: "Нехай вони постяться, як їм хочеться й можеється" [112.-С.35-36]. "Як хочеться й можеється" ставилися козаки до вживання їжі в ті дні, коли не було посту. Дотримуючись православних обрядів, січове козацтво, коли збиралося для прийняття їжі в своїх куренях, спочатку молилося, а потім вже починало їсти. Після їжі козаки знов молилися, вклонялися отаману і один одному, дякували кухарю за те, що нагодував [111.-С.25-26]. В той же час в молитвах, які козаки читали перед вживанням їжі, вони благословляли горілку, рибу, щербу, тетерю, галушки [112.-С.49]. На Великдень, як і в інших частинах Російської держави, на Запорозжжі розговлялись крашанками і пасками. В той же час інколи відсутність яєць козаки компенсували вареними раками [112.-С.49].

Для релігійності запорозького козацтва було притаманне шанобливе ставлення до деяких християнських святих і до ікон. На Запорозжжі був дуже поширений культ Покрови. Згідно з легендою, що записана до "Життя Андрія Юродивого", під час наступу мусульман у Влахернському храмі з'явилася Богородиця в оточенні святих. Вона вийшла з царських воріт, зняла омфор і покрила ним присутніх, врятувавши від смертельної небезпеки [224.-С.32]. Ще задовго до заснування Нової Січі, в 1659 р. запорожці заснували на Чортотлицькій Січі церкву на честь Покрови Богородиці [270.-С.265]. Значно поширилось вшанування Покрови в період Нової Січі. Вже у 1734 р. на її честь було закладено січову церкву, а взагалі в 1734-1775 рр. на Запорозьких Вольностях існувало більше десяти релігійних

споруд в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці. На її честь козаки щорічно влаштовували свято на Січі. Покрова настільки шанувалася запорожцями, що на храмове свято вони збиралися до Січі навіть тоді, коли там була епідемія чуми. Так, в кінці вересня 1751 р. запорожці, які на час епідемії роз'їхались по зимівникам, повернулись до Січі вшанувати Покрову. Внаслідок цього епідемія спалахнула з новою силою, і від неї загинуло кілька курінних отаманів та старшин, багато рядових козаків і служителі Покровської церкви - ієромонах Ігнатій, перший диякон Феодор, ченець Феона, свічкарь і шкільний отаман Грицько Волик [112.-С.84].

Вшанування запорожцями Покрови Пресвятої Богородиці має кілька причин. Його початок йде з тих часів, коли головними ворогами козаків були татари і турки. Культ Покрови, символізуючи захист християн в їх боротьбі з мусульманами, виявився найбільш близьким для запорожців. Крім того, часте перебування у військових походах, постійна небезпека з боку сусідів примушували козаків звертатися за допомогою і заступництвом до небесних сил. Культ Покрови був якомога краще пристосований до вимог такого життя. Ще однією важливою причиною, з якої запорожці здавна вшановували Божу Матір, була безшлюбність, якої дотримувалось січове товариство. Козаки, заборонивши перебування на Січі жінок, привернули себе під Покрову і заступництво Богородиці - Пречистої і Непорочної Діви Марії, яка завжди залишалась Приснодівою [250.-С.63]. В період Нової Січі, коли на права Війська Запорозького вівся наступ з боку російського уряду, Покрова стала символізувати для козаків захист від зазіхань Петербурга. Це знайшло яскраве вираження в іконах, створених у другій половині XVIII ст. [224.-С.37].

Великою шаною запорожців користувався святий Христовий Микола. Образ Миколи - святого, угодника, помічника Господа - займає виключне місце в пантеоні православних святих. З дитинства присвятивши себе служінню Богові, єпископ міста Мира в Лікії Микола ще за життя прославився як чудотворець і став втіленням любові до людей. Вшанування святого Миколи в східній церкві набуло великої популярності. Купці і мореплавці бачили в святителі Христовому Миколі свого оборонця, землеробці шанували його як заступника і помічника в їхніх справах. В той же час цей святий виступав і як охоронець від пожеж і нападів ворогів [223.-С.167]. Не дарма культ святого Миколи набув на Запорозжжі великого поширення. Часто здійснюючи подорожі по Чорному морю, Дніпру, Бугу, козаки молилися Миколі, вбачаючи в ньому "великого милостивця і співчущаючого людинолюбця" [250.-С.63]. Козаки, які потрапляли до татарського і турецького полону, вважали, що можуть врятуватися завдяки заступництву Святого Миколи, "справжнього друга і благодійника стражденного людства" [250.-С.63].

Здавню ведучи боротьбу з турками і татарами, козацтво знаходило дещо подібне цьому в діяльності святого архістратига Михаїла, який захищав славу Божу і воював з сатаною [250.-С.62]. Тому запорожці проголошували святого архістратига Михаїла Началоводцем, Предводителем військового товариства, називали його патроном і заступником Війська [250.-С.62-63].

В XVIII ст. великої популярності серед запорожців набув культ Андрія Первозванного. Цей святий, що вважається "носієм" православної віри в Подніпров'ї, був близький запорожцям, які проголошували свою відданість православ'ю і вважали себе захисниками цієї віри [270.-С.299].

Крім того, що на честь вищезгаданих святих на Запорозжжі споруджувались храми Божі, козаки щорічно влаштовували свята на їх честь. Зображення святих Миколи і архістратиґа Михаїла багато хто з козаків носив на грудях, особливо під час військових походів.

Треба зауважити, що вшанування багатьох з вищезгаданих святих було досить поширене на Україні і за межами Запорозжжя. Свята Покрови, Михаїла та деякі інші в Місяцеслові української церкви були позначені червоним, в той час як в інших церквах вони не вважались за великі [170.-С.78]. В Росії ж, за свідченням іноземців, у XVIII ст. із всіх святих найбільшою шанною користувався Микола [249.-С.52].

Крім того, що на честь вищезгаданих святих на Запорозжжі споруджувались храми Божі, козаки щорічно влаштовували свята на їх честь. Зображення святих Миколи і архістратиґа Михаїла багато хто з козаків носив на грудях, особливо під час військових походів.

Запорозжжі шанували й ікони з зображенням святих. У період Нової Січі однією з найбільш популярних серед козацтва була ікона Божої Матері, що знаходилась в Новокодацькій Свято-Миколаївській церкві. В 1739 р. запорозжжі, мешканці Нового Кодаку, повернулися з-під Перекопу і всім розповідали, що залишилися живими лише завдяки Божій Матері, перед іконою якої вони молились перед початком походу. Ці розповіді швидко поширилися на Запорозжжі, і невдовзі до Нового Кодака на молитви перед іконою Божої Матері, яка стала вважатися чудотворною, почали приходити люди з найвіддаленіших кутків Запорозьких Вольностей. Козаки приносили до неї привіски у вигляді тих органів чи частин тіла, які у них були хворі, в надії вилікуватися завдяки чудодійній силі ікони [214.-С.19]. Запорозжжі, які брали участь у гайдамацькому русі, перед походом проти поляків молились у Новому Кодаку, а після Уманської різні в тій же Свято-Миколаївській церкві дякували цариці Небесній за допомогу в поверненні додому [251.-С.293]. Вище вже згадувалось, що з огляду на велику популярність ікони Божої Матері серед запорозжців Калнишевський розпорядився перенести її із алтаря в спеціально зроблений киот. Після цього паломництво до ікони значно збільшилось, а сам кошовий отаман за власний кошт наказав зробити для неї ризу [214.-С.19].

Козаки, сподіваючись на силу ікон і допомогу святих, в скрутних ситуаціях молились перед образами. В 1771-1772 рр., під час морової язви, населення Карнаухівки молилося про врятування від смерті перед іконою святої великомучениці Варвари, а коли небезпека минула, згідно зі своїм обітом влаштувало церкву на її честь [252.-С.82-83].

Щиро молилися запорозжжі і перед військовими походами. Як свідчать реєстри майна, описаного у запорозької старшини після зруйнування Січі, козаки мали в своїх оселях досить велику кількість святих образів [228.-С.127-206]. Вірячи в рятівну силу ікон, козаки прикрашали ними свої хати і курені. В останніх святі образа вішалися над місцем, де сидів курінний отаман. Ікони багато прикрашалися, під ними висіли лампади, які запалювались під час свят [111.-С.25]. Таке піклування про ікони, на думку ченця Леоніда, робило курені схожими на каплиці [112.-С.4].

Отже, повага більшості запорозжців до святих та ікон не викликає сумніву. Проте, документами зафіксований і випадок, коли козаки знищили ікони. Це трапилось 26 грудня 1768 р., коли запорозжжі вдерлися до оселі П.Калнишевського і "гідкими їх

ногами так потоптали ікони, що, після примирення цих божевільних, з тих святих мощів жодної Іастиці знайти не могли" [101.-С.140]. Серед знищених ікон знаходилась і подарована в 1763 р. київським митрополитом ікона Успенія Пресвятої Богородиці, в якій були заховані святі мощі. Таке ставлення козаків до ікон було скоріш винятком, ніж правилом, і значною мірою пояснювалось обуренням запорожців на свого кошового отамана, який, на їхню думку, перестав захищати інтереси Війська.

Шанування козаками ікон в першу чергу базувалось на щирій вірі в те, що святі образа допоможуть і захистять їх. Багато в чому пошана до ікон перепліталася з пережитками язичьких вірувань (згадаємо "дарування" іконам привісок у вигляді рук, ніг голів і т.п. з метою позбутися хвороби). В той же час запорожці були далекі від поваги до ікон, близької до "ідолопоклонства, межуючої з обожнюванням їх", що відмічалось іноземцями у вдачі росіян [249.-С.34].

На деяких іконах, що знаходились на Запорожжі, були намальовані козаки. Так, на одній з ікон січової Покровської церкви були зображені, крім Божої Матері, патріарха, священослужителів, царя і членів царської родини два запорожця. Ця ікона, певно, повинна була символізувати заступництво Богородиці за Військо Запорозьке [224.-С.37]. На іншій іконі, написаній на початку 70-х рр. XVIII ст., зображена Богородиця, обабіч від якої стоять святий Микола і архістратиг Михаїл. Під ними намальовані дві групи козаків, серед яких були кошовий отаман П.І.Калнишевський і військовий писар І.Глоба. З уст кошового отамана, який підвів голову до Богородиці, виходять слова: "Молим, покрий нас чесним твоїм покровом і позбав нас від всякого зла...". На відміну від ікон Богородиці, які малювались до цього, на означеній іконі між Божою Матір'ю і козаками не залишилось посередників - царя, цариці і патріарха [224.-С.37]. Це значною мірою відбивало ситуацію, яка склалася в той час у церковному житті Запорожжя і у взаєминах Коша і російським урядом. До останнього моменту існування Січі Кіш зберігав свою керівну роль в управлінні релігійними справами Вольностей, незважаючи на спроби російської духовної і світської влади змінити такий стан справ. Тому на іконі і відсутні традиційні зображення царя і предстаника вищої духовної влади. З іншого боку, в часи написання ікони існувала реальна загроза Вольностям Запорозьким з боку російського уряду, і тому не випадково з уст П.І.Калнишевського виходить прохання про допомогу.

Щирість у молитвах, пошана до святих ікон поєднувались у запорозьких козаків з вірою в характерників, чаклунів, знахарів, нечисту силу, різного роду заботони. Досить поширеними серед населення Запорозьких Вольностей були розповіді про запорожців-характерників, чаклунів, які спілкувались з нечистою силою і тому не відчували болю, не могли бути вбиті ні стрілою, ні кулею, ні шаблею [213.-С.10]. За повір'ям, характерники ні в огні не горіли, ні в воді не тонули [100.-С.34], вміли відчиняти без ключів замки, плавали на Іовнах по підлозі, як по морю, переправлялись через ріки на цинонках, брали голими руками розпечені ядра, мешкали на дні річок, вміли залазити і вилазити із зав'язаних торб, перетворюватись на котів, перетворювати людей в кущі, вершників - у птахів, плавати у відрах під водою [270.-С.236]. На Запорожжі довгий час ходили розповіді про чаклуна Довгого, який кілька разів вмирав і оживав, бо його "земля не приймала". Наявність у запорожців легенд про характерників значною мірою пояснюється тією любов'ю до хвастошів, яку відмітив у вдачі козаків Д.І.Яворницький [270.-С.238]. В образах характерників уособлювалось багато

якостей, якими запорожці вихвалялись при розповідях про свою участь у бойових діях. На думку Яворницького, за допомогою таких розповідей козаки, між іншим, намагались залякати своїх ворогів [270.-С.236].

На Запорозжжі, були поширені і розповіді про зв'язки козаків з нечистою силою, чортами. У багатьох випадках ці стосунки зображені досить мирними, основаними на принципі: "Бога не забувай, та й чорта не зобижай!" [274.-С.139]. У легенді, записаній Д.І.Яворницьким зі слів Івана Хотюна, запорожці давали лукавому їсти за те, що той допомагав їм у веденні господарства [269.-С.227-228].

В світогляді запорозького козацтва була присутня і віра в прикмети, забобони. Так, побачивши, що вслід за отаманом П.І.Калнишевським у церкву зайшла собака, запорожці казали: "Ой, не перед добром, братці, собака в церкву вскочила!" [99.-С.85].

Дослідження козацької обрядовості, вірувань, стосунків запорожців з представниками різних національностей дозволило встановити, що у запорозького козацтва склалось оригінальне світосприймання, в якому тісно переплелися риси українського і російського розуміння православ'я, пережитки дохристиянських вірувань. Крім того, у козацтва виробились своєрідні, характерні лише для нього способи задоволення релігійних потреб і виконання християнських обов'язків. Знаходячись на перехресті трьох конфесій і релігій, Запорозжжя з цілого ряду причин традиційно дотримувалось православної віри. Більшість рис догматичного православ'я зберіглася, зокрема, в Росії. На території Гетьманщини, яка у 1686 році визнала свою залежність від Московської патріархії, велика кількість вірувань і обрядів була такою ж, як і в Росії. Разом з тим, деякі риси релігійності населення Гетьманщини і Запорозжжя відрізнялися від російських. Зокрема, більшість мешканців Лівобережної України і Запорозьких Вольностей, щиро вірячи в Бога, на відміну від росіян, не надавали великого значення дотриманню всіх умовностей православної обрядовості. Запорозжці, як і населення Гетьманщини, з повагою ставлячись до ікон, не доходили, на відміну від росіян, до "ідолопоклонства, межуючого з обожнюванням їх" [249.-С.34]. Малися розбіжності і у вшануванні святих. Запорозьке і українське духовенство досить вільно тлумачило написане в релігійних книгах, в той час як російське духовенство цього не допускало. Втім, обрядовість і вірування запорожців і населення Лівобережної України не були тотожними. Маючи потребу в збільшенні Іисельності військового товариства, запорожці приймали до своїх лав представників будь-якої національності, вимагаючи від них сповідання православ'я. Суворі умови життя, при яких козацтво досить часто було позбавлене можливості задовольняти релігійні потреби в релігійних спорудах, приводили до спрощення деяких обрядів, пристосування їх до похідних умов. З іншого боку, майже постійна загроза з боку сусідів, часте ведення бойових дій призвели до поширення на Запорозжжі використання зброї під час проведення багатьох релігійних обрядів, що дає підстави казати про своєрідний "культ зброї" у козацтва; призвели до вшанування в першу чергу тих святих, які були заступниками воїнів і мореплавців. З такої своєрідної релігійності запорозьких козаків випливало і їх ставлення до релігійних споруд і духовенства.

Ставлення козацтва до церков і духовенства. Для кращого розуміння особливостей релігійності запорожців, характеру церковного будівництва на Запорозьких Вольностях, причин збереження Кошем провідної ролі в керівництві духовною справою на Запорозжжі вважається необхідним дослідження ставлення козацтва до

духовних осіб і релігійних споруд.

Для запорожців було досить характерним легковажне ставлення до грошей, до багатства. Можна погодитися зі словами Бернарда Коннора про те, що козаки були людьми "широкої душі, їм властива велика зневага до скупості" [215.-С.330].

Запорожці постійно відчували небезпеку з боку сусідів, були готові в будь який момент втратити не лише майно, а навіть і життя. З іншого боку, участь в походах, напади на володіння татар і поляків, а також велике природне багатство запорозької землі давали козацтву можливість досить швидкого збагачення.

Для козаків було характерне досить своєрідне ставлення до церкви і розуміння способу поведінки, який давав можливість замолити гріхи і отримати спасіння.

Запорожці, чий життєвий уклад і звичай багато в чому не відповідали вимогам православ'я до праведників, вважали одним із шляхів до очищення щедрість у відношенні до церков і духовних осіб. Так, на посній триоді, що була подарована храму святих апостолів Петра і Павла козаком Іаковом Павловим Данікленком, написано, що вона "куплена... заради спасіння і одпущення гріхів" [252.-С.24]. З деяким перебільшенням казав про цю особливість релігійного світогляду запорожців П.Куліш: "Нажите вбивствами багатство розбійники роздавали бідним або віддавали на Божі церкви, у видах спасіння душі своєї, приголомшеної трагічними подіями" [187.-С.120].

Для деяких запорожців було характерним і розуміння подаянь на церкви як покутування невеликих провин і дозволу на здійснення їх у майбутньому. Більше сторіччя серед населення Нікополя зберігалася легенда, записана Я.П.Новицьким у 1894 р.: "В Нікополі було роздолля велике, був торжок, були шинки, пивча, попи, музики. Оце як набридне якому козакові сидіти у Січі, то він одпроситься у кошового і гайда в Нікополь гулять. На другий день іде козак до церкви, одсуджує молебні і каже попові: "Ну, пан отець, Богові - Богове, а Кесарю - Кесарево!" Викине на тарілку червонця і уп'ють до Микити п'ють, гулять" [99.-С.36].

В діях козаків була ще одна особливість: вони любили прикрашати свої церкви, їм подобалось "благолепіє церковне" [111.-С.26]. До того ж, велика частина запорожців, не маючи дружин і дітей, прагнула залишити пам'ять про себе, для чого і дарувала перед смертю на церкву коштовні реліквії, які повинні були нагадувати про свого колишнього господаря, тим більше, що на них містились написи з іменами жертвувачів. Деякі козаки жертвували на храми Божі "непрестанно трублячи перед собою... трубою", тобто розповідаючи всім про свій вчинок, що, на думку священиків, "яко християнину чинити і іншим дозволяти непотрібно" [43].

Запорозьке керівництво, особливо в період Нової Січі, прагнуло зберегти свою автономію у вирішенні релігійних питань, що стосувались Вольностей Запорозьких. Досягненню цієї мети сприяли ті щедрі дари, які запорожці постійно давали на церкви і на утримання духовенства. Матеріально зацікавлені в підтримці дружніх стосунків із Запорозьким Військом, духовні особи, в тому складі і київські митрополити, досить помірковано ставились до управління Кошем церковною справою на Запорожжі.

В силу вищеперелічених обставин запорожці були щедрими жертвувачами на храми Божі і на утримання духовенства. Знаючи це, до Запорозьких Вольностей щороку приходила для збирання милостині велика кількість ченців не лише з російських і українських, а й із закордонних монастирів. Процедура отримання дозволу на це вже була описана вище, зараз же зупинимось на кількості духовних

осіб, що приходили до Запорозжя, на процедурі збирання милостині і на сумах, що увозили з території Вольностей духовні особи в якості пожертв від козацтва. В 1763-1765 рр. на Запорозжжі перебував ієромонах Софійського монастиря Рафаїл. Там він зустрів таку кількість духовних осіб, що писав у листі до кафедрального писаря Іакова Воронковського: "А прошаков як Бог зродив зо всього світа" [94.-С.10].

Про кількість духовних осіб, що перебували на Запорозжжі у справах збирання милостині, яскраво свідчить і лист ієромонаха Іоанікія Венерацького до ігумена Києво-Видубицького монастиря, датований 2 червня 1751 р. В цей час лише на Січі перебували "просителі" з багатьох єпархій, а саме: з Київської, Чернігівської, Білгородської, Переяславської та деяких інших. Характерно, що з багатьох монастирів приїжджало не по одній, а до десяти духовних осіб. Так, з Полтавського монастиря на Січі одночасно перебували ієромонах, диякон, ченець; з Домницького, Сумського, Гадяцького, Сорочинського, Скельського, Мовнинського, Медведівського і Онуфрієвського монастирів приїхали ігумени, а при них братії від п'яти до десяти чоловік. В той же час на Січі перебувало і дев'ять ченців з Земель Війська Донського. Сам ієромонах Іоанікій надіслав прохання до ігумена свого монастиря, щоб той направив йому для допомоги в збиранні милостині ієромонаха і ченця [44.-Арк.1-2]. Таким чином, навіть якщо припустити, що в період, коли на Січі перебував ієромонах Іоанікій, прибулих за милостинею духовних осіб було дещо більше, ніж в інші часи, наведені дані дають уяву про велику кількість "прошаків", які щочасно перебували на Запорозжжі. Серед документів, що стосуються збирання милостині, знаходяться повідомлення про перебування на Запорозжжі в різні роки ченців з Софійського [94], Литовського [65.-Арк.1], Києво-Видубицького монастиря [56.-Арк.1], Решетилівської Свято-Успенської церкви [251.-С.292], Полтавського [112.-С.64-65], Ново-Спаського [66.-Арк.1-6], Пустино-Медведівського монастиря [54], Київського скитка [76.-Арк.1-2] та багатьох інших місць [75;76].

А.Скальковський, який мав можливість ознайомитися з великою кількістю документів Запорозького Коша, писав, що серед них він не знайшов ніякої переписки періоду царствования Петра III, крім кількох паспортів, виданих інокам Свято-Афонської гори і російських монастирів, які відвідували Запорозжя для збирання подаянь на церковні споруди [237.-С.346].

Духовні особи приїжджали на Запорозжя для збирання милостині на досить тривалий час. Так, ієромонах і ієродиякон Золотоносського монастиря перебували на Січі більше року [44.-Арк.1-2]; ієромонах Софійського монастиря Рафаїл - майже два роки [94]; Іенець Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря - два рази майже по року [112.-С.V]. Інколи керівництво монастирів заохочувало своїх ченців подовше залишатися на Запорозжжі, і навіть пропонувало їм заводити там скити [94.-С.15], щоб "церкві прибуток зробити" [94.-С.23].

Під час перебування на Запорозжжі духовні особи служили в церквах, "на процесії євангеліє двигали" [94.-С.10], ходили з просфорою по куреням, розповідали козакам про тяжкий матеріальний стан їхніх обителів і про мету, заради якої вони збирають гроші.

Для того, щоб отримати якомога більшу суму подаянь, Іенці з одного монастиря одночасно перебували в різних місцях Запорозжя. Інколи виникали ситуації, коли один з таких священиків відвідував слободу, а напередодні там вже побував інший. Ієромонах Рафаїл скаржився на це: "Нам і так, де не підемо, сю відповідь

співають, що вже на Софійський монастир ми вже і давали і справляли" [94.-С.14]. Ченці їздили для збирання милостині і по козацьким зимівникам [94.-С.10], так що після тривалого перебування на Запорозжжі мали вже "самі майже надійніші місця" [94.-С.10], де козаки з великою охотою подавали на святі обителі. Для того, щоб знайти такі місця і зібрати якомога більше подаянь, ченцям давалась така рекомендація: "Всі місця там відвідайте і одного без відвідання не залишайте" [94.-С.15].

В результаті такої діяльності на Запорозжжі збирались досить великі подаяння. Ченці Хрестовоздвиженського монастиря, які "приїжджали на одних пустих глабцях, і парою коней", увезли з Січі, крім значної грошової суми - 450 карбованців - ще й 16 коней, волів, рибу, сіль, велику кількість тканини, саф'яну і мишин [112.-С.64-66]. Протоієрей Решетилівської Свято-Успенської церкви Іоан Златоржевський зібрав лише в Новому Кодаку більше 30 карбованців [251.-С.292]. Золотоноські ієромонах і ієродиякон за рік перебування на Січі "крім іншої здобичі, більше ста карбованців здобули". За той же час полтавськими ченцями було зібрано двісті карбованців [44.-Арк.1-2]. Ієромонах Рафаїл, який постійно скаржився на те, що "на здобич дуже у нас тепер не корисно: військо то поскуділо, то зубожіло", зібрав на Запорозжжі достатньо грошей, аби на них оббити міддю церковні маківки [94.-С.23]. Значну кількість грошей прибулі за милостинією Ієнці отримували і після смерті деяких козаків: таким способом диякон Святковський отримав на свій монастир 100 карбованців, ієромонах Пафнутій - 10 карбованців, ієродиякон Іоасаф - 6 карбованців, а "рукопокладений кухар" Леонід - 3 карбованці [112.-С.29].

Керівництво монастирів нагороджувало ченців за таку милостиню, зібрану на Запорозжжі. Так, ігумен Хрестовоздвиженського монастиря призначив прибулих із Січі ієромонаха Пафнутія уставщиком, незважаючи на його "до того крайню нездібність" з причини картавості; ієродиякона - писарем, а "рукопокладеного писаря" Леоніда - горілочним шафарем, доручивши його контролю всі монастирські шинки [112.-С.66]. Київський митрополит Арсеній Могилянський, відчуваючи потребу в грошах для розпочатої ним капітальної перебудови в кафедральному монастирі, направляв ієромонахів для збирання пожертв, і по мірі їх повернення призначав на керівні посади в монастирях Лівобережної України. Таке місце було приготоване і для ієромонаха Рафаїла, що був на Запорозжжі на Іюлі місії ченців Софійського монастиря [94.-С.3].

В деяких випадках керівництво церков прислало священників з листом до Коша, в якому містилось прохання стати ктиторами і надати кошти на підтримку, перебудову або будівництво церкви [9.-Арк.1]. Козацтво виконувало такі прохання, і коштом Війська було побудовано і відремонтовано цілий ряд церков як на Запорозжжі, так і за його межами. Лише коштом кошового отамана П.І.Калнишевського було побудовано в 1763-1767 рр. Лохвицьку соборну церкву [74]; в 1764 р. Покровську церкву в Ромнах [67]; Свято-Георгієвську церкву в селі Петриківці [252.-С.331]; церкву святої Трійці у Пустовойтівці [130.-С.215-216]; в 1774 р. було закінчено спорудження великої брами, кам'яної церкви і дзвіниці в Києво-Межигірському монастирі [149.-С.3]. Військовий суддя Василь Тимофійович збудував за власний кошт і утримував церкву Пантелеймона в Києві [130.-С.216].

Запорозжжі робили коштовні внески на користь монастирів і церков, що знаходились за межами Вольностей. Так, П.І.Калнишевський послав Іаші, дискоси,

звездиці в церкву Гроба Господня в Ієрусалимі; Межигірському монастирю були подаровані Федором Лантухом книга Мінеї, козаками Сафроном і Тимофієм Острими два срібних хреста, кошовим Іваном Білецьким і козаком Василем два срібних напрестольних хреста тощо [270.-С.260].

Подаяння, що козаки давали на запорозькі церкви, були ще більш щедрими, ніж отримувані духовними особами монастирів і церков поза межами Вольностей. Крім того, що за рахунок Війська були збудовані майже всі запорозькі церкви, козаками була подарована і значна кількість релігійних книг, ікон, хрестів, золотих посудів і багато іншого для своїх храмів Божих. У багатьох козацьких церквах, що збереглися до ХІХ ст., Д.І.Яворницьким, Г.П.Надхіним та іншими дослідниками були знайдені предмети, пожертвовані запорожцями на храми Божі [213.-С.55;270.-С.273-287;272.-С.127;269.С.46-56]. Козаки особливо піклувались про прикрашення Січової Покровської церкви. Збудована відразу після заснування Нової Січі, ця церква ззовні мала досить небагатий вигляд [112.-С.6]. Під час її будівництва запорожці, не маючи коштів на його завершення, навіть звернулися до імператриці з проханням надати кошти на покриття храму Божого залізом і на платню майстрам. Проте, в часи існування Нової Січі Покровська церква стала володіти чималими матеріальними цінностями. В 1747 р. коштом Війська Запорозького для січової церкви була виготовлена ікона з вмонтованим кіпарисовим хрестом, який містив частину дерева, на якому був розп'ятий Ісус Христос, про що говорилось в написі під хрестом [269.-С.47]. У 1762 р. за військовий кошт в Глухові було виготовлене срібне паникадило для січової церкви, на що було витрачено 3000 карбованців. Військова старшина, враховуючи "чималу суму", навіть просила гетьмана Розумовського надати для перевозки паникадила на Січ до десяти озброєних козаків [265.-С.326]. У квітні 1775 р. кошове керівництво звернулось до архімандрита Києво-Печерської Лаври Зосима за допомогою у виготовленні для січової церкви золотих посудів "на зразок існуючих в Києво-Печерській Лаврі самою витонченою роботою вироблені" [68.-Арк.128-129,133]. На початку 70-х рр. ХVІІІ ст. козаки навіть планували побудувати замість старої дерев'яної кам'яну січову церкву, проте ліквідація в 1775 р. самої Січі перешкодила цим намірам. Про дари, які запорозькі козаки принесли до січової церкви, Микита Корж згадував так: "Із казаків... багато хто... прикрашав церковні ікони, ісправляв багаті хорогви і хрести, збагачув ризничні утварі і церковні св[яті] сосуди коштовними каміннями і прекрасними виробами так, що у всій Росії навряд чи де ризниця має перевагу Запорозької ризниці і достатку церковного" [111.-С.26]. Гавріїл до опублікованого ним "Усного повествованія Коржа" додав список речей, які знаходились в Покровській ризниці [111.-С.57]. Він дає уявлення про щедрість запорожців до свого головного храму. Про багатство Покровської церкви свідчить і розповідь про її пограбування донськими козаками під час руйнування Підпільненської Січі [202.-С.30-31].

Треба зауважити, що любов до будівництва храмів була притаманна і росіянам. Проте, на думку С.Трегубової, вищезгадана риса частіше за все проявлялась в середовищі небагатих людей, в той час як серед панівних верств населення вже поширилися погляди і настрої, що наочно ілюструються вчинком Долгорукого. Останній викрав із Успенського собору требник і священницький одяг, з якого князь Іван, улюбленець Петра ІІ, наказав зняти коштовне каміння, щоб прикрасити ним свої наряди [249.-С.40].

Запорозька старшина, і насамперед Калнишевський, щедро жертвуючи на храми

Божі, втручалися в сам процес будівництва церков, намагаючись керувати ним. Вже згадувалось, що в 1764 р. у Ромнах була зведена Покровська церква, кошти на яку були надані П.І.Калнишевським. Керував здійсненням проекту роменський мешканець Василь Кривошия. З окремих питань будівництва між ним і кошовим отаманом точилися серйозні суперечки, під час яких Калнишевський, хоча і не був, на думку дослідника історії Полтавщини С.Таранушенка, "наділений високорозвиненим чуттям архітектури" [67.-Арк.2], намагався відстояти своє рішення. Проект пофарбування церкви, на якому наполягав Калнишевський, був таким недоладним, що Кривошия в розпачі писав: "таким обмалюванням витрачені на будівництво кошти будуть приведені в презирство" і додав, що так вважають всі мешканці Ромен і навіть приїжджі [67.-Арк.2-3]. Калнишевський пильно стежив і за будівництвом Лохвицької церкви Різдва Богородиці, розпоряджався процедурою освячення вже побудованого храму: "При освяченні церкви повинна бути музика вокальна, на дванадцять голосів, а на хорах будуть співати" [74.-Арк.75]. Вже після освячення церкви роботи в ній продовжувались, і ними знову керував Калнишевський. В листі до П.В.Петрашова, що розписував Лохвицьку церкву, кошовий наказував використовувати "конопляне масло на побіл та інше використання для кращої в тій роботі міцності". З цього ж листа дізнаємося, що Калнишевський перед тим, як Петрашов приступив до розпису, показував йому модель, згідно з якою той повинен був працювати [74.-Арк.170]. З листування кошового з Петрашовим можна зрозуміти, що хоча Калнишевський детально інструктував іконописця з приводу його роботи, він не був знавцем цієї справи. Петрашов писав: "Що ж ваша вельможність наказує всю церкву під олію білити, то викликає крайню образу, бо білити церкву називається грунт, тобто крейда, да клій, а під олей то вже не називається білити, але малювати" [74.-Арк.172].

Церкви на Запорозжжі служили, між іншим, місцем, перед яким і в якому козаки проводили свої ради. Тут проходило обрання запорозького керівництва, зустрічалися високопоставлені гості, зачитувалися важливі укази і повідомлення тощо. Тому відвідування церкви для запорозжців було і чимось подібним до "прилюдної забави" [237.-С.200].

В запорозькій січовій церкві під святим престолом зберігалася скриня з військовими клейнодами, які виносилися звідти лише в особливих випадках, в тому Ісслі під час обрання запорозького керівництва [270.-С.164;202.-С.31]. Деякі коштовні речі старшини також зберігалися в церкві, у схованках [228.-С.107].

Козацька старшина і старі запорозжці ходили до церкви щоденно по три рази. В січовій Покровській церкві завжди знаходились чотири особливих станка, які козаки називали "бокунами", призначених для "стояння і сидіння" під час служби кошового отамана, військового судді, писаря і осавула [112.-С.14].

Церкви і монастирі служили для запорозжців і місцем, де повинні були відбувати покарання деякі злочинці. Так, козаки, які довгий час гайдамачили, займаючись викраденням худоби у татарських чабанів, отримали від Коша наказ: "щоб по степу перестали вештатися і татарам завдавати образи, а йшли б на покаяння добровільне на Січ без сумніву, і в тому, що тинятися і красти не будуть, у Січовій церкві присягнули б, після чого й будуть Кошем всі пробачені" [237.-С.131-132]. Запорозжці виконали наказ Коша, і після "словесного катування" в церкві отримали пробачення. Інколи козаків, звинувачених в гайдамацтві, крадіжках коней, засуджували до покарання киями під шибеницею. Тоді товарищі злочинця і

священики мали право взяти його на поруки, зобов'язавшись відвести злочинця на покарання до монастиря [237.-С.133-134]. В 1761 р. на перебування в Києво-Межигірському монастирі було замінено навіть смертний вирок, винесений запорожцю за вбивство [109.-С.67-68].

Церква на Запорозжжі була і місцем, де козаки, що вирішили стати побратимами, в присутності священика розписувались, що дають перед Богом клятву "один одного любити, не дивлячись на небезпеки з боку наших або приятелів, або неприятелів, але поглядаючи на миродателя Бога" [197]. Для закріплення такої клятви запорожці цілували святий хрест і євангеліє [268.-С.15].

Запорозькі козаки в більшості випадків ставилися до церковних споруд з пошаною. Коли під час нападів на територію Запорозжжя татар руйнувалися церкви, Кіш негайно звертався до російської адміністрації зі скаргами на такі дії сусідів і вимагав примусити татар "задовольнити кривди" [70;120.-С.19]. Коли ж татарські депутати казали, що "ваша церква сама дурниця", запорожці заявляли: "Божа церква - не дурниця, і в тому... панове депутати дуже помилилися" [237.-С.305]. Коли на запорозьких землях почали оселятися пікінери, вони інколи будували свої кухні поруч з козацькими церквами. Священик однієї з таких церков став перешкоджати цьому, у відповідь на що капітан пікінерів видав наказ, забороняючий служіння в храмі Божому без отримання його дозволу. Запорозькі козаки виказували незадоволення такими діями пікінерів, і навіть надіслали скарги до гетьмана й імператриці [175.-С.273].

Звичайно, що крім шани до храмів Божих, обурення козаків діями татар і пікінерів по відношенню до церков диктувалось і суто матеріальними причинами. Так, скарги на татар з приводу зруйнування церков знаходилися в одному ряду зі звинуваченнями у вбивствах і захопленні запорожців, викраденні коней, худоби, грабунках возів з сіллю і таке інше [237.-С.304-305;120.-С.19]. До того ж, багато з цих звинувачень було висунуто у відповідь на претензії з боку татар [237.-С.301]. Скарги ж козаків на дії пікінерів значною мірою були продиктовані бажанням повернути Війську землі, зайняті пікінерними частинами.

Запорозькі козаки іноді виказували свою шану до церков у такій формі, яка викликала здивування у прибулих до Запорозжжя духовних осіб. Ченець Леонід писав про козаків, що "п'яна їхня набожність хаживала... далеко за благоговінням" [112.-С.33]. Леонід неодноразово спостерігав, як п'яні запорожці, проходячи зі співом і музикою біля січової церкви, зупинялися перед її дверима, хрестилися і тричі вклонялися. Деякі з козаків, з причини великої набожності чи з-за завзятості робили доземні уклони: "їх же він (козак), траплялось, поки зроби, то так змориться, що не задорніщі його побратими допомагали йому підвестися..., і після виконання чого підвівшомуся вільно приступати знов до старої своєї роботи, тобто до забави" [112.-С.33].

В звичайних ситуаціях проявляючи шану до храмів Божих, запорозькі козаки в моменти високого емоційного напруження поводити себе в церквах зовсім не належним чином. Такі ситуації виникали насамперед під час обрання кошового керівництва, коли різні групи козаків висували своїх кандидатів на посади кошового отамана, судді, писаря, осавула й зі зброєю в руках відстоювали свій вибір. Серед небагатьох документів про обрання запорозької старшини, що збереглися, знаходяться повідомлення про три роки - 1748, 1749 і 1751 - коли козаки, прагнучи домогтися обрання своїх кандидатів, вчиняли криваві бійки, внаслідок чого священослужителі були змушені запечатувати січову Покровську

церкву. 6 січня 1748 р. капітан Павлов, який знаходився на Січі, рапортував генерал-губернатору Леонт'єву, що при обранні кошового отамана 1 січня того ж року "були великий крик і бійка", що тривали з полудня до вечора, а коли козаки зібрались в Покровську церкву на службу, то вчинили там бійку, під час якої деякі з них були поранені і церква була окривавлена. Священик, який служив у січовій церкві, не закінчивши вечірню був змушений піти з храму Божого, а після припинення бійки запечатати церкву. Внаслідок цього п'ять днів, до 6 січня, в Покровській церкві не проводились священослужіння. Запорозька старшина казала капітану Павлову, що "такого недостойного вибору ще ніколи не було" [84.-С.141]. У відповідь на ордер Леонт'єва у цій справі кошовий отаман повідомляв: "щоб такого непорядку і знахабнілостей в майбутньому козаки чинити не насмілювались, отаманам від мене наказ виданий козаків їх відомства приборкувати" [84.-С.142]. Проте, при обранні кошового керівництва в наступному, 1749 р., відбулися аналогічні події. Частина козаків, що були незгодні з результатами виборів, розпочала бійку, що тривала досить довго і під час якої кошового і писаря "приперли до церкви... так кріпко, що ледве живі залишилися" [114.-С.1781]. Коли бійка стихла, частина козаків, за бажанням яких було обрано нову старшину, роз'їхалась по зимівникам. Цим скористалися незадоволені виборами козаки. Вони, "забувши страх Божий", з криками вдерлися до Покровської церкви, де в той час йшла служба, витягли за волосся новообрану старшину з місць, спеціально для неї відведених, і "викрикуючи погані слова, почали бити... немилостиво і між собою в тій церкві в кров передралися і перебилися ледве не до смерті" [119.-С.136]. Внаслідок цього священик був змушений припинити службу і запечатати церкву. В результаті, як і за рік до цього, деякий час на Січі не проводилась служба Божа. 3 січня кошовий зібрав курінних отаманів і наказав, щоб вони приборкали "свавільників".

Зі спогадів ченця Леоніда дізнаємося про подробиці виборів, що відбулися на Січі 1 січня 1751 р. На відміну від обрання кошового отамана, судді, писаря вибори військового осавула супроводжувалися значними суперечками. Козаки чотирьох куренів, сусідніх Щербинському, ввели до церкви і поставили до осавульського станка козака цього куреня Кліма. Козаки ж кількох інших куренів, незадоволені таким вибором, вирішили поставити на посаду осавула Івана Третяка, отамана Криловського куреня, і теж ввели його до церкви, коли там вже розпочалася вечірня. Прихильники обрання Івана Третяка схопили Кліма, витягли його з осавульського місця, а туди поставили свого кандидата. Кліма ж "смертельно поколотили і його ж невинною кров'ю обагрили церковну підлогу" [112.-С.16]. Бійка, що розпочалася 1 січня, тривала до вечора третього числа. Ієромонах Пафнутій і на цей раз був змушений, виконуючи церковні правила, запечатати окривавлену церкву [112.-С.16].

Козаки, вчинивши бійки в храмі Божому, порушили не лише церковні правила, за якими в церкві під час служби не лише бійки, а й розмови заборонялись, а за порушення цього правила накладався великий штраф [84.-С.142]. Вони порушували і традиції, встановлені в самому За-порожжі, згідно з якими не можна було "ображати гідність ні самого останнього старшини, доки він має при собі по чину своєму знак, його відрізняючий від команди" [84.-С.142].

Отже, три рази при обранні старшини на Січі виникали бійки, внаслідок яких була окривавлена січова Покровська церква. Можливо, що такі випадки траплялися після, і навіть до 1748-1751 рр. Повідомлення ж у 1748 р. кошового отамана про

те, що "такого ще ніколи не було" могло пояснюватися бажанням зменшити незадоволення київського генерал-губернатора таким "непорядним і непогодженим вибором" [84.-С.142]. До того ж, кошовий і в 1749 р. казав, не зважаючи на історію обрання старшини в попередній рік, що такої бійки "спочатку Запорожжя не було" [84.-С.141].

Запорожці часто порушували ще одне правило поведінки в храмах Божих. За свідченням священиків, що в різні роки знаходились на Запорожжі, козаки відвідували храми Божі і отримували благословення в стані підпитку, а іноді і зовсім п'яні. Ченець Леонід згадував, що в запорозькій церкві "скоріш побачиш похмільного, ніж п'яного старика, особливо на заутренній" [112.-С.32]. Ієромонах Рафаїл писав, що козаків священики "хрестять, тобто благословляють, хоча і нетверезих" [94.-С.6]. В той же час священики на Запорожжі крізь пальці дивились на те, що козаки з причини пияцтва не відвідували церкви: "Заутрення не вибачала нікого, коли хто, особливо із поважних козаків, прогулював її, крім хвороби, пияцтва та інших благословних, хоча і не благословенних, причин" [112.-С.9]. Значна частина запорожців, за винятком військової старшини і поважних стариків, вважала за можливе пропускати служби в церкві. Леонід писав з цього приводу, що козаки, на відміну від греків, "ні мало не турбуються" про те, щоб відвідувати обідню і вечірню кожного святкового і недільного дня [112.-С.4].

Досить показовою для розуміння ставлення козаків до церковних споруд є записана Д.І.Яворницьким розповідь старожила про те, як запорожець, заблукавши холодною ніччю і, натрапивши на церкву, вирішив сісти під її дверима, запалити люльку і чекати до ранку: "хоч гріх, хоч два палити люльку під церквою, а я все ж таки запалю: не буду палити - засну, а як засну - замерзну" [274.-С.140].

Незважаючи на неординарне ставлення запорозького козацтва до церков, перебільшенням є висловлювання П.Куліша про те, що "духовна церква для козаків не існувала зовсім, а речову почитали вони, як язичники почитають своє капище" [187.-С.119-120].

В період Нової Січі неординарним було не лише ставлення козаків до церков, а й їхні стосунки з духовними особами. Вище вже досліджувалась роль Коша в керівництві діяльністю запорозького духовенства. Для розуміння становища духовних осіб, що перебували на Запо-розьких Вольностях, треба дослідити і ставлення до духовенства запорозьких козаків, взаємовідносини білого і чорного духовенства із запорожцями.

На характер цих стосунків великий вплив мала та обставина, що серед духовних осіб, що служили при церквах Запорозьких Вольностей, було багато колишніх козаків. Серед запорожців, "цих беззавітних гультаїв і перших при слухній нагоді жіночих підлипал", у всі часи були люди, які відрізнялись своєю набожністю, постійно відвідували богослужіння, робили пожертви на храми Божі, регулярно ходили до монастирів на послуханіє. Саме такі особи в багатьох випадках і ставали за власним бажанням і за обранням парафіян священиками при запорозьких церквах. Отримання козаками духовного сану було настільки ординарною подією, що деякі запорожці, що бажали одружитися і в той же час залишитися на Січі, казали що одружуються перед тим, як висвятитися на священика. Так зробив, наприклад, козак Головатий [202.-С.22].

Відомі імена багатьох духовних осіб, які в минулому були запорозькими козаками. Із 51 духовної особи, які записані в "Відомості хрестової Старокодацької Запорозької намеснії о священно- і церковнослужителях, дійсно служачих при

дев'яти парафіяльних церквах нині в наявності перебуваючих", датованій 1772 р., 33 вийшли із запорозьких козаків. Так, сам старокодацький намісник ієрей Григорій Порохня в минулому був запорозьким старшиною. Із запорозьких старшин вийшли і священник Святотроїцької Самарчицької церкви Василь Михайлів, ієрей тієї ж церкви Іоан Ковалевський, ієрей Новокодацької церкви святого Миколи Артемій Іоанов, тієї ж церкви ієрей Стефан Малишевич, Кам'янської Різдва Богородиці церкви ієрей Афанасій Андрієв, Романківської Святоуспенської церкви священник Іоан Щербенський, ієрей тієї ж церкви Іосиф Борозна, Курилівської Святогеоргієвської церкви священники Логгін Петров і Фома Верхогляд.

Із козаків вийшли священник Святотроїцької Самарчицької церкви Іоан Михайлов, дяк Старосамарської Покровської церкви Федір Данилов, священники Старокодацької церкви архістратиґа Михаїла Тимофій Федоров і Вукола Лук'янов, тієї ж церкви ієрей Стефан Єрофеев і дякон Василь Ілліч, дякони Новокодацької Миколаївської церкви Стефан Коркодило і Прокопій Беличенко, тієї ж церкви дячок Микола Сутула і пономар Микола Смичадло, дячок Кам'янської Різдва Богородиці церкви Леонтій Афанасієв, пономар тієї ж церкви Григорій Іванов, ієрей Романківської Успенської церкви Єфимій Сербиненко, Кам'янської Преображенської церкви священники Григорій Іванов і Михайло Власов. До запорозьких козаків у минулому належали і ієрей Самарчицької Святотроїцької церкви Стефан Іванов, дяк Святотроїцької церкви Іван Шулека, пономар тієї ж церкви Андрій Застава, дякон Старокодацької Михайлівської церкви Яків Чайковський, Кам'янської церкви Різдва Богородиці ієрей Леонтій Каленіков, дяки Романківської Успенської церкви Ілля Стефанов і Іаков Білий, дячок Курилівської Георгієвської церкви Андрій Бардак.

Серед інших духовних осіб, що в 1772 р. служили при названих дев'яти запорозьких церквах, 10 були синами духовних осіб з Лівобережної України і Запорожжя, 6 вийшли із посполитих і 1 прийшов з Лубенської сотні Чернігівського полку. Походження ще однієї духовної особи залишається невідомим [113.-С.35-42].

Судячи по наведених даних, більшість духовних осіб при запорозьких церквах походила з козаків. І це в той час, коли в інших частинах Київської єпархії "шукачами ієрейських місць" частіше за все були сини духовних осіб [157.-С.401].

Стають зрозумілими ті тісні стосунки, що існували в період Нової Січі між козаками і запорозьким духовенством, а також неординарне розуміння запорозькими козаками специфіки виконання священницьких обов'язків.

Запорожці, часто знаходячись в довгих походах, інколи не мали можливості задовольняти свої духовні потреби за допомогою священників, і тому обов'язки останніх часто виконували самі козаки. Зрозуміло, що це робилося з багатьма відступами від канонічних православних норм, згідно розумінню козаків. Так, запорожці, що вмирили під час походів не маючи поруч себе священників, "сповідались Богу, Чорному морю і своєму отаману кошовому" [270.-С.262]. В часи, коли Запорожжя спустошувала чума і духовенство частково вмирало, а частково розходилося, козаки були змушені ховати померлих без участі духовних осіб і самі "бувають, правда, по нужді... попами" [112.-С.49].

Саме під впливом таких обставин, і скоріш за все в часи, які передували Новій Січі, коли церков на території Запорожжя було досить мало, і виникли серед запорозького козацтва пісні, в яких були слова: "Славні хлопці-запорожці Вік

звікували - попа не видали..." [151.-С.125], "Були у нас хлопці - славні запорожці, Та не бачили з роду попа..." [179.-С.82].

Деякі із запорозьких козаків, вирішивши відійти від мирського життя і присвятити себе служінню Богові, уходили в степи і ліси, віддалені від населених місць. Там вони будували невеликі скити і ставили ікони. Звичайно, що такі пустельники не мали духовного сану, і служили Богові згідно власному розумінню. Таке явище отримало назву "дикого поповства", бо, за висловом ченця Леоніда, "запорозькі козаки, що мешкають в степах, по зимівникам, самі собою робились нелюдьми, часто бувають і попами" [112.-С. 49]. Серед таких людей досить відомими на Запорожжі стали Семен Коваль і Дорош. Останній, колишній осавул, ще близько 1730 р., тобто до заснування Підпільненської Січі, переселився з Великої Тірновки до лісу, що належав Самарському монастирю. Там він завів власну пасіку, прибутки від якої жертвував на бідних і Самарську обитель. Колишній осавул влаштував невеличку каплицю з іконою святого Миколи і лампадою. Там він щоденно молився, а кожної суботи, за допомогою ієромонахів, що приходили з Самарського монастиря, служив відкриті панихиди про врятування і заспокоєння душ померлих ченців. До Дороша на бесіди приходило багато козаків. Причину великої популярності Дороша серед запорожців слід шукати не лише в його релігійності. Феодосій Макарієвський повідомляв, що колишній осавул був досить "вчений по духу свого часу і багатознаючий" [251.-С.320]. Запорозькі козаки, які завжди тяглися до знань, ходили до Дороша не лише для молитви, а й для задоволення своєї допитливості. Такі яскраві особи, як Дорош, додавали в очах запорозьких козаків авторитету людям, присвятивших себе служінню Богові, спонукали багатьох козаків якщо не послідувати їхньому прикладу, то хоча б жертвувати на храми Божі.

Серед запорожців, відчуваних потяг до яскравих, грамотних людей, цілий ряд духовних осіб, що прибули на Запорожжя з Києва і монастирів Правобережної та Лівобережної України, набув досить великої популярності. Такі особи іноді мали досить великий вплив на населення Запорозьких Вольностей.

Серед духовних осіб, до яких запорожці ставились в великою повагою, був Кирило Тарловський. Ця неординарна людина на момент прибуття до Запорожжя вже мала досить великий життєвий досвід. Народжений в родині священика Козелецької Миколаївської церкви [189.-С.577], Кирило Тарловський по досягненні відповідного віку на правах дворянина вступив до гвардії, де за короткий строк отримав офіцерський чин. За якусь провину Тарловський був розжалуваний і пішов у відставку як рядовий [204.-С.822]. Освіту він отримав в Київській духовній Академії. По закінченні навчання Тарловський був священиком спочатку при Козелецькому дівочому монастирі, а пізніше при Миколаївській церкві. В 1744 р., по дорозі в Київ, Козелець відвідала імператриця Єлизавета Петрівна, і, згідно з легендою, Тарловський з'єднав її тайним шлюбом з графом Розумовським [266.-С.3]. Імператриця взяла отця Кирила до Петербурга і призначила вчителем і духовником до нещодавно прибулої до Росії принцеси Ангальт-Цербтської, майбутньої імператриці Катерини II. Внаслідок придворних інтриг, в яких отець Кирил зайняв бік Петра III, він попав в опалу Катерині II і змушений був тікати до Києва, де згодом став ченцем Києво-Печерської Лаври. Саме в якості ченця Тарловський здійснив подорож по Лівобережній Україні і Запорожжю. Причиною залишення ним Лаври і відправлення на скитання Л.Мацеєвич вважав бажання "удосконалення в духовному житті" [204.-С.823].

Д.Яворницький бачив причину у відвіданні Лаври Катериною II [266.-С.3]. Під час подорожі по Запорожжю Кирило Тарловський зустрів козаків, які побачили в ньому "знавця православної віри" [204.-С.823]. Певно, під час бесіди з Тарловським козаки довідались і про його бурхливе минуле, а також мали можливість оцінити ораторські здібності свого співбесідника. Саме з огляду на це отцю Кирилу і було запропоновано поїхати до Січі і стати священиком при Покровській церкві. Тарловський погодився: "Бути по Божому - згоден перед Богом молитися про добробут вашого Коша" [204.-С.823], і поїхав до Січі. Два тижня запорожці придивлялися до "дикого попа", "випробували" його, після чого вирішили просити київського митрополита рукопокласти Тарловського во священика до Покровської церкви. Київський владика виконав прохання Коша, і отець Кирило розпочав діяльність по виправленню "добропорядності й релігійності запорожців" [204.-С.824]. Проте, Тарловському не вдалося довго затриматися на Січі. Ймовірно, переховуючись від переслідувань Петербурзьких ворогів [189.-С.578], отець Кирило знов пішов мандрувати по Запорожжю, проповідуючи серед його населення. Вже після скасування Січі Тарловський, за проханням генерал-губернатора Черткова, був пробачений Катериною II і навіть отримав звання лейб компанії священика [266.-С.310-311]. Тоді, користуючись повагою до себе з боку колишніх козаків, отець Кирило проводив будівництво церков і заснування нових поселень на території, яка до цього входила до Запорозьких Вольностей.

Як вже зазначалось, великою повагою козаків користувався архімандрит Анатолій Мелес. Ця неординарна людина, якій вдалося вийти в довіру до духовника імператриці Єлизавети Петрівни протоієрею Дубянському, а через нього і самої імператриці, заручитися підтримкою Сенату і стати уповноваженим турецьких слов'ян [250.-С.49], легко привернула до себе увагу запорожців. Козацтво зробило для Анатолія Мелеса коштовне архієрейське вбрання, дозволило відправляти на Січі богослужіння архієрейським чином. Запорожці навіть бажали "назавжди" залишити Мелеса на Січі, хоча це і йшло всупереч встановленим у них правилам. Звичайно, важливою причиною такого ставлення Війська до отця Анатолія було бажання за його допомогою позбутися контролю київського митрополита за духовним життям Запорожжя [143.-С.233-234].

Значний вплив на козаків свого часу мав і ігумен Мотронинського монастиря Мельхиседек Значко-Яворський. Ця яскрава особа відіграла велику роль в організації опору наступу прихильників унії на православ'я. Мельхиседеку вдалося залучити до своєї діяльності Жаботинський, Мошногірський, Медведівський, Лебединський монастирі, умовити багато міських і сільських громад не визнавати уніатських священиків і давати притулок оборонцям православ'я. Прагнучи знайти підтримку своїй діяльності у Війська Запорозького, Мельхиседек приїхав на Січ і, плачучи, розповідав там перед скликаною радою про образи поляків православному населенню, додавши, що навіть він сам вже сидів у в'язниці уніатського митрополита [175.-С.281-282]. Ігумену Мотронинського монастиря вдалося справити враження на козаків, і після його промови багато хто із запорожців пішов до лав гайдамаків [175.-С.282]. Звичайно, участь козаків у гайдамацькому русі не можна пояснювати лише повагою до слів православного ігумена і любов'ю до православної віри. Немаловажною причиною цього стало і неприхильне ставлення запорожців до поляків і євреїв, яких Мельхиседек назвав головними винуватцями бід православних, і можливість взяти участь в походах,

які могли принести значні трофеї.

Якщо стосовно взаємин запорозького козацтва з Анатолієм Мелесом і Мельхиседеком з впевненістю можна сказати, що чи не головною причиною прихильності до останніх з боку запорожців було не лише поважання духовних осіб і вплив цих неординарних людей на "простосердних" козаків [115.-С.161], а і значний збіг інтересів архімандрита Мелетинського і ігумена Мотронинського монастиря з прагненнями Війська, то виконання запорожцями волі Володимира Сокальського, на думку багатьох істориків, йшло всупереч інтересам Війська. Мається на увазі епізод із взяттям Текелієм Січі, який викладений в багатьох народних піснях, згадках сучасників і працях дослідників історії козацтва [111;136.-С.89-94;133.-С.2;237.С.556-566]. За розповіддю М.Коржа, коли Текелі з військами наблизився до Січі, частина козаків почала закликати до збройного опору: "Нехай Текелій приведе ще стільки війська, як це, то ми всіх в пух розіб'єм; як мух передавим! Чи то можна Січ і славне Запорожжя москалеві віддати за спасибі? Цього ніколи, поки світить сонце, не буде!" [111.-С.29]. В народних піснях про такі заклики козаків говорилося так:

"Нехай нам випалять очі,
Та й помрем один за другого.
Ніколи ж того не буде,
Щоб ми оддали Січ задаром;
Поки ще світить сонце,
Всі будем битися з козацьким запалом!" [237.-С.564].

Або:

"Запорозькі отамани як орли літали,
Свого батька кошового вірненько благали:
- Позволь, батьку-отамане, нам на башті встати,
Ні одному генералу з плеч голівку зняти!
Москва стане лагерьями, а ми куреннями,
Москва стане із штиками, а ми з кулаками,
Ой щоб слава не пропала поміж козаками" [176.-С.120-121].

Тоді архімандрит Володимир Сокальський, вийшовши з церкви в повному священницькому вбранні, з хрестом, почав умовляти запорожців: "Убойтеся Бога! Що ви думаєте, діти? Ви Християне і підіймаєте руки проти Християн; ви Християне і прагнете пролити кров єдиноутробну! Убойтеся і відступіться від такого начинання: видно, доля наша така, і ми отримаєм від Бога достойно по ділам нашим! Ось вам хрест, і Розіп'ятий на ньому, і якщо ви його не послухаєте, то всі загинете несподівано!" [111.-С.30]. В народних піснях умовляння Володимира Сокальського викладені таким чином:

"Бога бійтеся, діти,
- Каже панотець архімандрит,
- Що ви хочете робити,
Прокляті будете з роду в рід.
Ви, дітки, християни і не підіймайте на брата руки,
Не робіть у серці своєму рани,
Бо за те будуть вам муки.
От вам хрест Божий, на нього ви надійтеся.

І совіт мій здається гожий і ні в чому, дітки, не журіться" [237.-С.564].

За розповіддю Коржа, за народними піснями саме під впливом цих промов

січового архімандрита запорожці погодилися не чинити збройного опору військам під керівництвом Текелія: "І від такого разючого умовляння кам'яне серце іспустило би свої сльози, почали плакати не лише заколотники, але і вся старшина і військо, і тут же всі відповідали архімандриту: ну, пан-отче, бути тому так! Знав ти, що сказати; ми готові за тебе і голови наші покласти, не тільки послухати!" [111.-С.30]. Про те, що Володимир Сокальський умовляв запорозьких козаків не підіймати зброю на оточівші Січ війська свідчить і переписка з приводу видання архімандриту жалування "за минулу травневу третину" [133.-С.2-8]. 4 вересня 1775 р. архімандрит звернувся з таким проханням до Новоросійського губернатора Муромцева [133.-С.5]. Документ свідчить, що Сокальський звернувся до нього не випадково, а "по високому" його "обнадіюванню": тобто по запевненню губернатора в тому, що платня архімандриту буде йти і після скасування Січі в тому ж розмірі, в якому і раніше. Новоросійський губернатор по отриманні прохання Сокальського надіслав ордер полковнику Норову, в якому пропонував видати отцю Володимирі "жалування із надходячих в колишній Кіш Запорозький прибутків... проти того окладу, який раніше він отримував, тобто в третину по сто карбованців" [133.-С.6]. Цей ордер Муромцев видав по узгодженні з генерал-губернатором графом Потьомкіним. Треба зауважити, що після ліквідації Січі козацька старшина і запорожці, які не бажали коритися новому ладу, були заарештовані і відправлені під суд, а їхнє майно конфіскувалося [136.-С.98]. В той же час козаки і священики, які не лише не дозволяли собі "ніяких розбещених вчинків проти теперішнього стану цього краю", а і намагались приводити до послухання "непокірних і розбещених", діючи згідно з маніфестом 3 серпня 1775 Р. і виконуючи розпорядження військової влади, отримували з боку останньої підтримку і нові чини [133.-С.17]. Для цього деякі священики навіть заручалися "атестатами" командирів військових частин про свою політичну благонадійність [133.-С.17]. Так, священик новокодацької церкви Федір Фомич отримав "атестати" від генерал-майора графа Г.М.Дебальмена, полковника Дніпровського піхотного полку Якова Лібгольта і командуючого Новокодацьким ретраншементом полковника Одоєвського [133.-С.17-18]. Завдяки цьому Фомич став протопопом [133.-С.13-14]. Певно, що і архімандрит Володимир Сокальський не лише не чинив опору російській адміністрації, а і робив для неї якісь послуги. Саме тому Новоросійський губернатор Муромцев і обнадіював його в отриманні жалування, надіслав ордер по цій справі до полковника Норова і представлення графу Потьомкіну. Володимирі Сокальському були повернені і коні, які під час ліквідації Січі знаходились в зимівнику військового судді Головатого і разом з кіньми останнього були внесені до списку конфіскованого майна [133.-С.7-8]. Ще одним доказом "послухання" Сокальського російській владі було розпорядження від 28 листопада 1775 р., видане київською консисторією, згідно з яким архімандрит, що до цього залишався при розореній січовій церкві, був повинен приїхати до Києва, звідки був призначений настоятелем Крупицького Миколаївського монастиря в Батурині [136.-С.100-101]. Отже, можна з впевненістю стверджувати, що архімандрит Володимир Сокальський допоміг безкровній здачі Січі військам Текелія. Виникає питання, чому запорожці послухалися промов отця Володимира, а не виконали свого наміру зі зброєю в руках боронити Січ? Деякі історики вважали, що причиною цього стали вплив і авторитет самого Володимира Сокальського і прагнення козаків виконати християнський обов'язок, який забороняв підіймати зброю проти єдиновірців

[270.С.258-259]. Звичайно, ці фактори мали значення. Проте, лише вони не могли примусити запорожців без бою здати Січ і тим самим дозволити ліквідувати Військо і Вольності. Вже зазначалося, що в 1772-1775 рр., коли найбільш сильно проявилось незадоволення запорожців оселенням на території Вольностей старообрядців, духовенству, в тому складі і Володимиру Сокальському, не вдалося умовити козаків "установити тишу в запорозьких маєтностях" [250.-С.71]. Широко відомі і факти збройної боротьби запорозьких козаків проти православних. Так, ще при Богдані Хмельницькому козаки здійснювали походи на Молдавію, і, як співалося в козацькій думі, "всю землю Волоську обрушили, Все... поле конем ізорали, усім Волохам, як галкам, з плеч голови познімали" [187.-С.118].

Запорожці воювали проти єдиновірців і за часів Мазепи. Під час перебування козаків під протекцією кримського хана вони під керівництвом Пилипа Орлика "з волі хана... ходили війною на Малоросію" [237.-С.241]. Козаки, що пішли за Дунай після скасування Нової Січі, брали участь у приборканні православних греків, повсталих за свою незалежність [146.-С.35-36]. Отже, головні причини мирної здачі Січі в Ієрвні 1775 р. треба шукати не лише в авторитеті Володимира Сокальського і небажанні запорожців пролити християнську кров. Козаки розуміли, що вони майже не мали шансів встояти проти збройної сили російських військ. Лави Війська Запорозького були значно скорочені внаслідок війни з турками 1768-1774 рр. і складала, за деякими оцінками, 10 тисяч чоловік [202.-С.28]. Кількість же російських військ, що прибули на Запорожжя, складала 66 тисяч під керівництвом Текелія і 20 тисяч чоловік, які за розпорядженням князя Прозоровського були направлені в козацькі паланки. Тому козаки розміркували, "як не гірко їм було, що не доводиться їм руку підіймати на силу Білої Цариці" [213.-С.20]. Крім того, козаки керувалися і прагненням врятувати від смерті і розорення свої родини і зимівники. В той момент на Січі перебували не лише безсімейні козаки, а і старшина та запорожці, що мали по зимівникам дружин і дітей. Вони побоювались, що навіть у випадку, коли козакам за допомогою зброї і вдасться захистити Січ від зайняття російськими військами, ті військові команди, що в той час вже розташувались в багатьох важливих населених пунктах Запорозьких Вольностей, "почувши... опір, розорять всі домашні пожитки, а дружин і дітей... безжалісно вже покарають на смерть" [111.-С.30].

Таким чином, і діяльність січового архімандрита Володимира Сокальського більшою частиною відповідала інтересам Війська Запорозького, тому останнє і діяло у відповідності з його пропозиціями.

Отже, козаки не йшли сліпо навіть за найавторитетнішими з духовних осіб, що перебували на Запорожжі. Ставлення ж козаків до більшості священників можна охарактеризувати скоріше як рівноправне, ніж шанобливе. Серед козаків ходила приказка, почута ченцем Леонідом: "На безлюдді і піп людина. Коли попівський віз загрузне в болоті і коли нікому його рятувати,... то і піп, а часом і протопопа, в якому ляхи находять півтора хлопа, лізе в болото, як і пономар" [112.-С.48-49]. Досить часто козаків і духовних осіб пов'язували суто ділові справи. Запорожці, йдучи в походи, інколи доручали священникам зберігати їхні гроші. Так, у 1773 р. священник Олександрівської фортеці Роман написав розписку про отримання на збереження 40 карбованців від кількох запорозьких козаків [48.-Арк.1]. 8 грудня 1774 р. військовий старшина Лук'ян Великий, вирушаючи в похід, доручив кодацькому священнику Василю 2000 карбованців для того, щоб той роздавав їх під проценти в позику [83.-Арк.47]. Не можна погодитися з висновком

Д.І.Яворницького про те, що ніде з такою повагою не ставилися до духовенства, як на Запорозжі [276.-С. 772]. Багато хто із козаків, не відчуваючи по відношенню до духовних осіб великої поваги, вважали за можливе чинити їм утиски, навіть грабувати і красти їхнє майно. Кошовий отаман Григорій Федоров, знаючи таку особливість вдачі деяких запорожців, в інструкції, виданій старшині Бугогардівської паланки, наказував: "... вам з усією командою священика, дячка і пономаря нічим не ображати" [237.-С.54].

Причинами суперечок між запорожцями і духовенством в багатьох випадках ставали майнові питання і образи, які козаки чинили духовним особам. Вже згадувалось, що у 1773 р. точився конфлікт за право користування землею між запорозькими священиками Кущинським і Зеленським з одного боку і самарським полковником Петром Рябим та священиком Тарловським з іншого. В тому ж 1773 р. священик Іоан Гамалія скаржився до Старокодацького духовного намісного правління і до Коша на запорожця Резанцова. Довгий час точилася суперечка між воронинським ієреєм Тимофієм Васильовичем і січовим козаком Гаркушею. Останній звинувачував ієрея в привласненні милостині, яка була пожертвована на Воронинську церкву [43.-Арк.1-2].

Запорожці, які входили до розбійничих груп, серед інших грабували і православних духовних осіб. 28 січня 1752 р. під час подорожі до Січі за купівлею риби був пограбований запорожцями ченець Нефорощанського монастиря [69.-Арк.11-12]. Козаки, які в 1744 р. здійснювали набіги на Чигиринське староство, перед цим обікрали пасіку ченця Києво-Софійського монастиря [84.-С.38-39]. За легендою, розбійники зробили спробу пограбувати навіть старця Дороша, прагнучи забрати у нього гроші, що були зібрані на пожертви монастирю [250.-С.61-62].

Отже, ставлення частини запорожців до духовних осіб було далеким від шанобливого. Це, певно, і дало князю Мишецькому підстави казати: "Інші ж козаки пред ними (священиками) пошану мають, а інші грубі більше досаждають ніж почитають" [212.-С.21]. Запорозьке духовенство, маючи таку своєрідну паству, прагнуло пристосуватись до неї. Помірковане ставлення духовенства до вчинків запорожців значною мірою пояснюється тим щедрим матеріальним утриманням, яке воно отримувало від козаків. Духовенство перш за все прагнуло догодити кошовому керівництву. Під час подорожей військового керівництва територією Вольностей духовні особи тих населених пунктів, які повинні були бути відвіданими, виходили на зустріч в урочистому вбранні [107.-С.55].

Перебуваючі на Січі Іенці не упускали нагоди особисто поздоровити військово керівництво зі святами, перемогами і видатними подіями в житті Запорозжя [94.-С.10].

Духовні особи, які перебували на території Вольностей, прагнучи одночасно догодити козакам, задовольнити їхні духовні потреби і отримати якомога більше милостині, ходили по куренях і хатах, де благословляли запорожців, "хоча і не тверезих" [94.-С.6].

Духовенство на Запорозжі вступало в спілкування навіть з козаками, що займалися розбоєм. Так, священик Даниїл Левицький, який їхав на Січ до свого родича, зустрів розбійників і дав їм хліб, горілку і мед. Козаки ж дали Левицькому трьох коней, наказавши віддати їх на користь церкви [109.-С.83-89]. Спілкувався з розбійниками і Кирило Тарловський. Під час своїх тривалих блукань він зустрівся з Гаркушею, провів з ним "спасенні бесіди", завдяки чому розбійник покався

[189.-С.578]. За легендами, проявив турботу про грабіжників і старець Дорош, який порадив гайдамакові як вилікувати руку і дав на дорогу їжу [250.-С.61-62]. Запорожці, особливо старшина, звикли до того, що духовенство виказувало до них шану. Коли начальник січової церкви доніс кошовому керівництву, що диякон Святковський лаяв непристойними словами кошового, суддю, осавула, писаря, пушкаря і довбиша, останні не повірили і пропустили "все мимо вух" [112.-С.54-55].

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що запорозьке козацтво було дуже щедрим по відношенню до релігійних споруд, жертвуючи на храми Божі як Запорожжя, так і розташовані за межами Вольностей. Знаючи цю особливість характеру козаків, до Запорожжя за милостинею щорічно приходила велика кількість духовних осіб як із Гетьманщини та Росії, так і з-за кордону Російської імперії. В той час, як, за свідченням іноземців, серед панівних верств населення Росії вже поширились безрелігійність і зневажливе ставлення до храмів Божих, кошове керівництво робило коштовні внески на користь церкви, будувало за свій кошт релігійні споруди. Причини щедрості запорожців до храмів Божих слід шукати, по-перше, в притаманному козакам легковажному ставленні до грошей, багатства, по-друге, в погляді на пожертви як на можливість замолити гріхи і отримати дозвіл на здійснення їх в подальшому, по-третє, в любові козаків до прикрашання релігійних споруд, по-четверте, в бажанні військового керівництва зберегти свою автономію у вирішенні релігійних питань завдяки подаянням на користь церков і духовенства.

Козаки, в більшості випадків з повагою ставлячись до релігійних споруд, інколи порушували правила поведінки в церкві, з'являлись на служби в стані підпитку і навіть вчиняли бійки і кровопролиття в стінах храму. Проте, запорозьке духовенство при можливості прагнуло не звертати уваги на непорядну поведінку парафіян. Така ситуація пояснюється, з одного боку, тим, що більшість духовних осіб на Запорожжі в минулому самі були козаками (і це в той час, коли на Гетьманщині і в Росії посади при церквах займали переважно сини духовних осіб). З іншого боку, запорозьке духовенство прагнуло догодити своїй парафії і досить рідко розпочинало конфлікти з нею з причини своєї матеріальної залежності від військового товариства. Козаки, в свою чергу, відчували велику повагу до деяких представників духовенства. Серед останніх були Кирило Тарловський, Анатолій Мелес, Мельхиседек Значко-Яворський, Володимир Сокальський. Ці особи мали значний вплив на військове товариство, яке слідувало багатьом їхнім порадам. Проте, причиною цього була не стільки повага до духовного сану, скільки яскраві особистості священників, збігання їхніх інтересів з інтересами Війська. Ставлення ж козаків до більшості представників духовенства можна назвати скоріш рівноправним, ніж шанобливим.

Традиції церковного устрою Запорожжя. Традиції релігійності запорозького козацтва, які формувались протягом століть і, при відсутності природнього приросту населення, довгий час передавалися новоприбулим до Січі старими запорожцями, не могли зникнути одночасно з ліквідацією Нової Січі. Для встановлення найбільш стійких рис релігійної свідомості і церковного устрою запорожців, для з'ясування залежності світогляду від зміни економічної і політичної ситуації здається необхідним дослідження релігійності козацтва після ліквідації Запорозької Січі.

Багато рис світосприймання і церковного устрою запорожців періоду Нової Січі збереглося після 1775 р. Значна частина релігійних традицій, що існувала в часи Нової Січі, збереглася серед козаків, що перейшли після скасування Запорозьких Вольностей за Дунай, і серед запорожців, що залишилися мешкати на старих територіях, і серед козаків, що в складі Чорноморського війська переселились на Тамань.

Ще під час перебування Текелія з російськими військами під Новою Січчю значна частина козаків залишила територію Запорозьких Вольностей і переселилась на землі, що належали туркам [111.-С.32-34]. Турецький уряд, незважаючи на Кючук-Кайнарджийський договір, згідно з яким заборонялось переховування однією державою біглих підданих іншої, скоївши який-небудь "тяжкий злочин, непослух або зраду", за винятком лише випадків, коли такі бігли приймали в Туреччині іслам, а в Росії - православ'я [166.-С.30], з огляду на власні політичні інтереси дозволив запорожцям мешкати на території Туреччини, "не змінюючи ні звичаїв, ні віри, ні мови батьків" [180.-С.4].

30 серпня 1778 р. запорожці, які знаходились в Очакові, були зібрані до двору паші, де волоські священики привели їх до присяги [166.-С.33].

Козаки, які переселились на турецькі землі, зберегли деякі риси устрою Нової Січі. Поселення, яке вони заснували, було названо Січчю; в його укріпленій Іастині, яка йменувалась Кошем, мешкали неодружені козаки і старшина, а сімейні мали оселі в передмісті [237.-С.582]. Крім Січі, було утворено ще кілька поселень козаків. Проте, маючи близько 10 тисяч людей обох статей і знаходячись на турецьких землях, задунайські козаки не мали змоги в повному обсязі відтворити устрій Нової Січі, і його риси існували в значно спрощеному і зміненому вигляді. В значній мірі це стосується і церковного устрою. На відміну від Запорозьких Вольностей, на території, заселеній дунайськими козаками, не було монастирів, великої кількості церков, каплиць і скитів. Не було на задунайських землях і великої кількості священиків. Крім того, переселившись з території Російської імперії, запорожці позбулися контролю за церковною діяльністю з боку намісного правління, митрополита з консисторією і Синода. За таких умов управління церковною справою на територіях, зайнятих задунайськими козаками, в порівнянні з Новою Січчю було значно спрощене, і вирішення релігійних питань значною мірою залежало лише від волі Коша. В духовній сфері козаки формально визнавали зверхність молдавських архієреїв, які рукопокладали духовних осіб до їхніх церков [179.-С.84]. Проте, як і в період Підпільненської Січі, вирішальну роль у справі призначення духовенства відігравали Кіш і Військо. Саме вони обирали осіб, яких бажали мати священиками при своїх церквах. До території, зайнятої задунайськими козаками, приїзжали для надання релігійних послуг Іенці з молдавських монастирів [166.-С.33]. Крім того, духовними особами досить часто ставали самі козаки, які вирішили присвятити себе служінню Богові. Молдавські архієреї майже завжди рукопокладали до козацьких церков осіб, яких направляв до них Кіш. Владики тим більш охоче йшли назустріч побажанням військового керівництва, що серед них були і українці, - наприклад, яеський митрополит Гавриїл. Запорожець Коломієць згадував, що "самі козаки попів обирали..., оберемо кого з козаків... письменного чоловіка, то [преосвященний] і постриже" [179.-С.84]. Характерно, що виборність духовенства існувала серед українського населення Добруджи принаймні до кінця XIX ст.. До 20-х рр. XIX ст. існувало право сільських громад обирати собі священиків в козацьких поселеннях

Бесарабії.

Ставлення козаків до своїх релігійних споруд багато в чому залишилось таким, яким було в часи Нової Січі. Січова церква, збудована на турецькій території, за традицією отримала назву Покровської [237.-С.584]. За спогадами сучасника, ззовні вона мала досить ординарний ви-гляд, була невелика, дерев'яна, з одним куполом, вкрита дошками і навіть не фарбована. Внутрішнє вбрання було набагато краще: "дуже добра була - уся у золоті". Запорожці прикрашали січову церкву подаяннями, які вони перед смертю заповідали на храм Божий. В той же час, на відміну від Покровської церкви Нової Січі, серед прикрас церкви задунайських козаків значну частину становили речі, привезені з військових походів проти православних молдаван [179.-С.104]. Була ще одна відмінність між названими храмами Божими - в задунайській січовій церкві були відсутні спеціальні місця для кошового керівництва, і кошовий отаман завжди ставав просто біля правого кліроса.

Як і в період Нової Січі, задунайські козаки мали похідну церкву, яку разом із священником брали з собою в далекі походи [179.-С.76]. Багато хто із задунайців відвідував волоські церкви, якщо не мав можливості отримувати релігійні треби на Січі [166.-С.33].

Значно більше, ніж в системі церковного будівництва і управління, збереглося спільних з періодом Нової Січі рис в релігійності козаків.

Вони, проголошуючи свою відданість православ'ю, ще більш вороже, ніж до скасування Запорозьких Вольностей, ставились до представників деяких інших релігійних конфесій. Довгий час жорстокі сутички точилися між запорожцями, що оселились на турецьких землях, і козаками-некрасівцями. Останні були нащадками тих розкольників, яких в 1708 р. прихильник Булавіна отаман Гнат Некрасов вивів з Дону під протекцію кримського хана [237.-С.582]. Запорожці, які здавна неприязно ставились до розкольників, розпочали боротьбу проти некрасівців під гаслом захисту православ'я. Турки, які не були достатньо обізнані в різниці вірувань запорожців і некрасівців, дивувалися з приводу їхньої ворожнечі: "Ода козак - ода козак [і то козак - і то козак] -та вони ж християни такі ж, як і ви?!" Запорожці на це відповідали: "Так що, що християни - християни, да не такі!" [179.-С.32].

Для запорожців звичаї розкольників здавалися чимось незрозумілим, і про них складалися різноманітні легенди. Згідно з розповіддю Коломійця, розкольничі Іенці були "безштаньки" (тобто ходили без штанів, в довгих сорочках) і мешкали в "гніздах" на високих дубах, під якими вони ставили каплиці [179.-С.31]. Серед задунайських козаків були поширені розповіді про розкольничих попів-чаклунів, які заманювали і вбивали запорожців [179.-С.31]. Таких людей не можна було вбити ні шаблею, ні ножем, до них неможливо було непомітно наблизитися ні по суші, ні по воді [179.-С.39-40]. Отже, розкольничих чаклунів запорожці наділяли такими ж властивостями, як і своїх характерників, що надавало некрасівцям таємничості. Запорожці, не розуміючи і не приймаючи обрядів розкольників, при слухних нагодах опоганювали їхні святині, вбивали священників. За розповіддю Коломійця, козак Притика, натрапивши під час полювання на померлого некрасівського ченця, який навіть вважався святим, скинув його з дуба, де той, за звичаєм лежав, "щоб мощі... були", взяв собі червоне сукно, в яке той був загорнутий, і на ченця "зверху, вибачте, ще й напаскудив" [179.-С.31]. Цей випадок став приводом для початку відкритих бойових дій між запорожцями і

розкольниками.

Проте, не слід перебільшувати фактор віри в цій боротьбі. Головною причиною, з якої точилася ворожнеча, було прагнення обох сторін єдиноосібно користуватися землями, річками, очеретами, сіллю на спірних територіях [237.-С.583]. Про це свідчить і той факт, що кошовий отаман, довідавшись про вбивство некрасівцями Притики, прибув до розкольників і заявив, що для вирішення справи достатньо грошового відшкодування, і некрасівці, не зважаючи на опоганення їхнього святого, погодились з ним. Проте, кошовий наказав розпочати бойові дії з огляду на те, що нібито розкольники хотіли під час переговорів взяти запорозьку делегацію у заложники [179.-С.32]. До того ж, ще до випадку з Притикою Кіш дістав згоду турецьких пашів не втручатися в бойові дії з розкольниками, що повинні були розпочатися з метою вигнання некрасівців з території Дельти. Вороже ставлення запорожців до розкольників тим більше має нерелігійні підстави, що до багатьох представників інших релігійних конфесій, релігій козаки ставилися досить помірковано. Так, запорожці підтримували досить тісні стосунки з турками, неодноразово брали участь у спільних з ними походах. В той же час у відношенні до своїх єдиновірців, православних християн, задунайські козаки досить часто виступали як вороги. Так, 15 запорозьких Іовнів брали участь у військових діях проти чорноморських козаків [237.-С.583]. Задунайські козаки під виглядом чорноморців розвідували розташування російських військ, довідувались про їхні наміри, після чого передавали здобуті відомості туркам. З огляду на це, генерал-поручик Голеніщев-Кутузов наказав чорноморцям носити на правій руці білі пов'язки, щоб їх можна було відрізнити від "невірних запорожців" [180.-С.5]. Задунайські козаки неодноразово брали участь у походах проти православних сербів, албанців і греків. Під час приборкання греків, які повстали за свою незалежність, священники однієї з фортець, що знаходилася в облозі, в повному вбранні, з хоругвами, хрестами вийшли на мур і молились. Запорожці, за наказом турків, стріляли разом з турецькими військами в цих православних священників [146.-С.35]. Козаки здійснювали походи і на територію Молдавії. У Коломійця із подій війни в Молдавії збереглися спогади головним чином про грабунки, які здійснювалися як греками, так і запорожцями [179.-С.47].

Звичайно, козаки брали участь у війні проти єдиновірців не за власним бажанням, а виконуючи присягу турецькому султану. В піснях, записаних у Тульчі Ф.Кондратовичем, козаки сумували з цього приводу:

"Заприсягнем турчинові на сто-тридцять год жити.

За все добре,миле браття, під турком жити,

Тільки одне неприємне, що на віру бити!", та

"Ой, поклонилися турецькому; під ним добре жити.

А за все добре, за одно недобре,

Що брат на брата бити!" [179.-С.44].

Багато хто із запорожців повертався з турецьких земель до російської імперії.

А.Гаденко вважав головною причиною цього небажання козаків брати участь у військових походах проти єдиновірців [146.-С.35-36]. Проте, мається цілий ряд інших причин, серед яких і туга козаків за батьківщиною, і небажання заможних запорожців брати участь у військових походах при незгоді товариства на заміну особистої служби наймом, як це було у випадку з Коломійцем [179.-С.14].

Причиною переходів козаків до Росії інколи ставали і втеча від покарання за провини, і незадоволення запорожців кошовим керівництвом [180.-С.5]. Крім того,

до повернення козаків на територію імперії заохочував і російський уряд, який прагнув позбавити Туреччину цієї військової сили і припинити втечі селян Лівобережної України до задунайських козаків [237.-С.585-590].

Коли в 1828 р. султан наказав кошовому отаману направити запорожців на підтримку турецької армії в веденні бойових дій проти Росії, Гладкий вирішив готуватися до повернення на територію Російської імперії. Проте, значна частина козаків пропонувала виконати наказ турецького султана, кажучи: "А що, може в Росію хочеш, там ще стоять шибениці,... на яких не встигли нас перевішати" [146.-С.38].

Отже, після 1775 р. в стосунках з сусідами значна частина козаків ще більше, ніж в період Нової Січі, керувалася в своїй діяльності не лише християнськими обов'язками, а і власними політичними і економічними інтересами.

Запорожці зберегли існувавшу в Новій Січі традицію урочистого святкування Покрови. До Січі збирались козаки з найвіддаленіших місць і обирали військову старшину. Після обідні на майдан виносили стіл, клали на нього хрест, євангеліє, хліб і військові клейноди, які звичайно зберігались, як і в період Нової Січі, в Покровській церкві. Після того, як кошовий цілував євангеліє, хрест і хліб, він дякував Війську "за хліб, за сіль і за панство" і пропонував обрати нового отамана. Запорожці криком проголошували свою волю, після чого відбувалися урочистий обід і гуляння [179.-С.73-74]. Процедура обрання задунайськими козаками кошового керівництва майже повністю повторювала ту, що існувала у козаків Запорозьких Вольностей.

Багато хто із задунайських козаків, щиро вірячи в Бога, прагнув виконувати всі християнські обов'язки. Деякі з таких осіб ставали священиками або йшли під кінець життя до монастиря. Так, пішов у монастир кошовий отаман Литвин, який був "дуже серйозною і богобоязливою людиною" [179.-С.42]. В тому ж монастирі - Мирнопояні - де перебував Михайло Литвин, закінчив свій вік і кошовий Гордіна; в ньому ж постригся і останній січовий священик, отець Густін, який знаходився разом з козаками у тюрмі після виходу Гладкого до Росії. До "святої Гори", тобто на Афон, пішов кошовий Мороз, який там був пострижений і навіть став архімандритом в одному з грецьких монастирів. Проте, козакам, які вирішили присвятити себе служінню Богу, не завжди вдавалося утримати себе від спокуси повернутися до військового життя. Так, вищезгаданий Мороз залишив монастир і став наказним отаманом, після чого брав участь у приборканні грецького повстання [179.-С.43]. Деякі козаки, які постриглись в Ієнці, не поривали зв'язки з Військом і навіть виконували ряд його доручень. Під виглядом збору подаянь вони приходили в межі Російської імперії і підмовляли людей до втечі в Туреччину і Молдавію. Такі Ієнці неодноразово затримувались російськими властями по звинуваченню в шпигунстві [166.-С.26-27].

Ставлення козаків до духовних осіб мало змінилося в порівнянні з періодом Нової Січі. Духовенство, яке перебувало на зайнятій задунайськими козаками території, значною мірою залежало від військового керівництва. З огляду на це духовні особи прагнули догодити козацтву, пристосовувались до їхньої оригінальної релігійності. Проте, деякі духовні особи, що проповідували серед задунайських козаків, мали великий авторитет і тому інколи могли висловлювати свою незгоду з вчинками військового товариства. Священик січової Покровської церкви Лук'ян Куліш в одній із своїх проповідей вказав на невідповідність християнським законам образу життя, який вели козаки. Отець Лук'ян закликав до покаяння в сіх,

не виключаючи і військову старшину, яку звинуватив якщо не в безпосередній участі, то в сприянні пролиттю християнської крові. Кошовий отаман наказав осавулу запросити Лук'яна Куліша після закінчення служби до паланки, аби покарати його за таку промову. Проте, за розповіддю Коломійця, отець Лук'ян і кошовому отаману сказав, що "церква у нас вся в золоті, а по вікна в крові християнській, ти цього не бачиш, а я бачу!" [179.-С.84]. Невідомо, що сталося після цієї розмови з Лук'яном Кулішем, але Михайло Литвин, як вже згадувалось, після закінчення терміну перебування на посаді кошового отамана пішов, за порадою отця Лук'яна, в Іенці. Це було зроблено для того, щоб замолити гріх по пролиттю християнської крові.

Крім Лук'яна Куліша авторитетом козаків користувався і афонський архімандрит Філарет. Він знаходився на Січі перед початком грецького повстання і в своїх проповідях закликав козаків не брати участі у бойових діях проти християн: "Що ми... будемо воювати з християнами? Краще я вас виведу в Росію". На проповіді Філарета відгукнулось близько 800 запорожців, які на 28 човнах переправились в Одесу. В нагороду за це афонський архімандрит отримав наперстний хрест [179.-С.44].

Констатуючи факт пошани задунайських козаків до деяких духовних осіб, не слід перебільшувати його значення в обумовленості вчинків козацтва. Так, кошовий Литвин і до розмови з отцем Лук'яном був богобоязливою людиною, і тому його рішення піти в монастир не випадкове. На рішення ж тих запорожців, які разом з Філаретом залишили Січ і переправились до Російської імперії вплинули, крім промов архімандрита, і ті причини, про які йшла мова вище [237.-С.585-590;179.-С.12].

Повагою задунайців користувалися і ті священники, які займалися навчанням козаків і їхніх дітей. Завдяки їх зусиллям і прагненню задунайців до освіти значна частина Війська була письменною [179.-С.108-110].

Задунайці, з повагою ставлячись до деяких священників, не відзначалися шанобливим ставленням до всіх духовних осіб. В поширеній серед задунайського козацтва пісні, записаній в Тульчі Ф.Кондратовичем, співалося:

"Ой, нехай мене не ховають ні попи, ні дяки,
А нехай мене поховають задунайські козаки!

Бо ті попи, бо ті дяки за парами б'ються,

А задунайські козаченьки хоч меду-вина нап'ються!" [179.-С.83].

Козаки, як і в період Нової Січі, з пошаною ставилися до ікон. Зі спогадів запорожців, під час залишення Січі в 1775 р. вони взяли з собою ікону з січової Покровської церкви:

"Ой, як утікали, то усе забирали

І із церков ікони,

Тільки покидали золотую зброю

Та вороні коні..." [179.-С.17].

Запорожець Коломієць розповідав, що ікону Покрови з січової церкви козаки не повезли на Іовні, а поклали в бігаси і понесли пішки: "Дуже важко було, діди сварились: "Бач, бісів сину, чи ти пам'ятаєш, як ти бігаси з іконою на дорогу кинув?!" Важко було ікону нести!" [179.-С.18]. Така повага до ікон значною мірою пояснюється вірою в їхню чудодійну силу, яка спроможня захистити військово товариство навіть в найскрутніші часи. Перебуваючі у в'язниці козаки вірили, що отримують свободу завдяки святим образам. Так, ті задунайці, які залишились в

Туреччині після переходу Гладкого до Російської імперії, були кинуті в Константинопільську в'язницю. Надію на визволення вони покладали на ікону-складень, яка, на їхню думку, виявилась чудодійною, бо, ретельно зачинена ввечері, вранці була одчиною [179.-С.61].

Отже, в релігійності задунайських козаків було присутньо багато рис, характерних для населення Запорозьких Вольностей. Збереглися в них, щоправда, в значно спрощеному вигляді, і деякі традиції церковного устрою Нової Січі. Проте, постійне коливання між прагненням до свободи і необхідністю воювати проти єдиновірців не могли не відбитися на внутрішньому стані товариства і навіть дали підставу Ф.Кондратовичу казати про те, що вони призвели до "відомого рода деморалізації, не могли не знизити рівня політичних і соціальних ідеалів, і незмінно вели до... внутрішнього розкладу" [179.-С.115].

Після ліквідації Нової Січі значна частина населення Запорозьких Вольностей залишилася на своїх місцях. Січова Покровська церква була розорена, архімандрит залишив Запорожжя і був призначений настоятелем до монастиря в Батурині, а Іенці, за винятком необхідних для Са-марського монастиря, були відправлені до Межигірської обителі. На місці Січі уряд наказав збудувати містечко Покровське, проте, внаслідок втеч населення, прислані до нього священники були змушені звернутися до митрополита Євгенія з проханням про переведення до Нікополя, бо "після розходу із Покровська людей в різні слободи, двом священникам у місті Покровську жити було нічим" [252.-С.65]. Священники перевезли до Нікополя частину майна січової церкви, отримавши на це дозвіл Новоросійського губернатора [269.-С.57]. За указом Переяславської консисторії похідна Покровська церква, що знаходилась в Гарді, разом зі всіма церковними речами була перенесена в Катерининський шанець [88.-С.119-126]. Після 1775 р. багато церков, які знаходились на території Запорожжя, змінили свої назви. Так, церква в Ольвіюполі, яка в документах 1772 р. значиться як Покровська, пізніше стала називатися на честь святої Варвари; збудована Опанасам Колпаком в Опанасівці церква на честь Покрови пізніше отримала назву Успенської [116.-С.166-167]. Так відходило в минуле вшанування Покрови Пресвятої Богородиці, яке було дуже поширене в період Нової Січі і необхідність в якому значно зменшилася з ліквідацією Вольностей Війська Запорозького.

Старокодацьке духовне намісне правління продовжувало існувати деякий час після ліквідації Вольностей. Проте, в січні 1777 р. воно було скасоване, а церкви, які знаходились в його відомстві, передані двом правлінням - Самарському і Слов'янському [252.-С.30]. Після ліквідації Січі прийшов в занепад Межигірський монастир. Секуляризація монастирських володінь і пожежа 1787 р. разом із втратою щедрої запорозької парафії підірвали його економічну могутність. За наказом уряду від 10 квітня 1786 р. межигірських ченців було переселено до інших монастирів. В приміщеннях святої обителі мав розташуватися інвалідний будинок для відставних офіцерів [148.-С.94]. Майно, яке зберігалось у ризниці, посуд і дзвони були передані князю Потьомкіну.

Ліквідація Запорозьких Вольностей призвела до скасування багатьох розпоряджень Коша по церковним питанням. Так, за наказом митрополита Євгенія було перенесено на попереднє місце і припинені молебні новокодацькій іконі Божої Матері, яка вважалась чудодійною. Таке розпорядження, по словам Феодосія Макарієвського, викликало в Новому Кодаку "багато шуму і роптання, багато незадоволень і неприємностей" [251.-С.310].

Так ліквідувались залишки церковної організації Запорозжя, і колишня територія Вольностей втратила свій колишній церковний устрій. Проте, населення цього краю зберегло в своїй релігійності риси, притаманні запорожцям в період Нової Січі. Після 1775 р. церковне будівництво на колишній території Запорозьких Вольностей і на прилеглих до неї землях не лише не припинилося, а і набуло нової сили. В ньому брали участь і запорожці. Так, завдяки старанням Кирила Тарловського, в минулому священика січової церкви, був збудований цілий ряд поселень, в багатьох з яких знаходилися церкви [266.-С.3]. Були закінчені церкви, будівництво яких розпочалося ще до 1775 р. Серед них був і Троїцький собор, який на момент ліквідації Січі був збудований лише до вікон, і будівництво якого було закінчено, як свідчить атестат, виданий Юхиму Погребняку, 10 січня 1779 р. У козаків збереглася традиція щедро жертвувати на храми Божі. На будівництво того ж Самарчицького Троїцького собору великі внески зробили, зокрема, Антон Головатий і Захар Чепіга, які пізніше стали суддею і кошовим отаманом в Чорноморському війську [214.-С.9]. Кирило Тарловський робив внески на Самарський монастир, жертвуючи худобу, птахів, хліб [266.-С.3]; завдяки його внескам в монастирі була споруджена кам'яна церква [204.-С.825]. Іван і Яків Шияни, які до 1775 р. були запорозькими козаками, після скасування Січі залишилися мешкати в Нікополі і виконували обов'язки ктиторів місцевої церкви. Брати Шияни пожертвували на Нікопільську церкву новий іконостас, жертovníк, рукомильник, дзвін [269.-С.53]. В 1783 р. Шияни мали намір пожертвувати своє майно на церкви і піти в монастир, щоб там дожити свій вік. Для цього вони подали до губернської адміністрації прохання про звільнення від громади, до якої вони були записані по ревізії. Проте, з деяких причин ці наміри не здійснилися і Шияни продовжували мешкати на старому місці [133.-С.44].

Залишилась у населення Запорозжя традиція зображати в церквах постаті козаків. Населення Нікополя, бажаючи віддячити "як тільки можливо було зробити це за поняттями того часу" [133.-С.41], ктиторам Якову і Івану Шиянам за їхнє служіння храму Божому, вирішило написати і повісити в церкві їхні портрети. Шияни були зображені в повний зріст, в запорозькому одязі, з довгими чубами і вусами. Під зображеннями малися написи: "Сей портрет знято з ктитора Якова (Івана) Шияна і поставлений тут при тому місці, де труди його всій громаді на іконостасі видні. 1784 року январа 9 дня" [269.-С.53]. Присутність зображень козаків на іконостасах у період Нової Січі не викликала заперечень духовенства. Після 1775 р. стан справ змінився. Місцевий архієрей, який заїхав у Нікополь і побачив ікони із зображеннями запорожців, обурился: "Православні, кому ви молитесь? Не Богу, а запорожцям! Що це? Ідолопоклонство? Прибрати негайно!" [269.-С.54].

Багато хто із козаків, що залишилися після ліквідації Січі на Запорозжжі, зберіг звичай молитися "по-козацькі". На відміну від інших вони, за спогадом Ілька Савоська, ставали обличчям на схід, голосно читали "молитви... старовинні козацькі, і все про Миколу та про Покрову" [100.-С.132].

Деякі із козаків після скасування Січі переселились на Лівобережну Україну. Проте, вони зберегли зв'язок із запорожцями, пошану до Покрови. Коли кілька задунайських козаків повертались після перебування в російському полоні і проходили через Київ, вони зустріли там старих запорожців. Двоє з них, Роман Вівсяник і Данило Хутірний, довідавшись про долю своїх товарищів у Туреччині, передали дунайцям "гостинця" для січової Покровської церкви - ризу, хрест і євангеліє.

Пошана до церкви, прагнення дотримуватися посту, робити пожертви на храми Божі збереглися у військової старшини, заарештованої під час ліквідації Січі. Кошовий отаман П.І.Калнишевський, засланий до Соловецького монастиря, був позбавлений можливості регулярно відвідувати церкву [186.-С.63]. Його, за переказами, виводили з камери тричі на рік - на Великдень, Різдво і Преображеніє. Під час перебування в монастирі колишній кошовий отаман, як свідчить "Відомість про колодників", щороку говорив принаймні один раз [269.-С.182-183]. Через 19 років після прибуття до Соловків Калнишевський подарував монастирю хрест, можливо, в ознаменування свого перевodu з камери в келію. Через 6 років він подарував монастирю євангеліє - в пам'ять про своє визволення по маніфесту 1801 р. [274.-С.186]. За власним бажанням, колишній кошовий отаман залишився в монастирі після визволення.

Суддя Павло Головатий після заарештування, по обіті, пожертвував на Батуринську церкву євангеліє [213.-С.22]. Головатий був засланий до Тобольська, 20 років мешкав у Знаменському монастирі. В інструкції, даній архімандриту Іллі, наказувалось заборонити Головатому не лише спілкуватися зі сторонніми людьми, а й відвідувати церкву. Пізніше, за бажанням Головатого, йому все ж таки було дозволено відвідувати храм Божий [269.-С.178]. До нього був приставлений солдат, який слідкував, аби Головатий стояв у церкві на відведеному йому місці, не озирався на всі боки і ні з ким не розмовляв [269.-С.178].

Звичайно, не слід пояснювати бажання старшини відвідувати церкви під час ув'язнення в монастирях лише їх прагненням виконувати християнський обов'язок. Майже не маючи можливості ходити, бачити людей, вони, певно, вбачали чи не єдину можливість для цього у відвідуванні храмів Божих.

Традиції церковного устрою Нової Січі частково відродилися у Чорноморського козачого війська. Як повідомлялося в записці генерала Дашкова, "внутрішній у чорноморських козаків розпорядок..., заснований на правилах колишнього запорозького, тобто й донині той же, що був раніше" [237.-С.579]. Це деякою мірою стосувалося і церковного устрою чорноморців. На відміну від задунайських козаків, Чорноморці заснували досить велику кількість храмів Божих. За підрахунками козака Івана Попки, в їхніх містах, куренях, селищах і хуторах знаходилось 70 церков і 3 мечеті [230.-С.51]. Більшість з них будувалась і утримувалась, як і храми Божі на території Запорозьких Вольностей, на військовий кошт. Для отримання дозволу на церковне будівництво Чорноморці звертались через єпархіальне керівництво до Святійшого Синоду. За проханням військового керівництва 24 липня 1794 р. Синод дав дозвіл на заснування чернечої пустині для надання притулку хворим і пораненим козакам, тим, хто вирішив присвятити себе служінню Богів. За прикладом Пустинно-Миколаївського Самарського монастиря над Лебязим лиманом було засновано на честь святого Миколи Катерино-Лебязьку Миколаївську пустинь [237.-С.581]. Спочатку монастирська братія складалась виключно із козаків, але через деякий час пустинь стала доступною для ченців із всіх верств населення. До Катерино-Лебязької пустині була привезена більша частина ризниці із січової Покровської церкви і із Києво-Межигірського монастиря. Це було зроблено згідно з "Височайшим дозволом", що надійшов у відповідь на прохання козачого отамана Котляревського [181.-С.71]. В монастирській ризниці знаходились хрести, євангелія, сосуди, які були подаровані запорожцями Межигірській обителі [230.-С.169-171]. Катерино-Лебязьки Миколаївський монастир виконував по відношенню до чорноморського козацтва

багато з тих функцій, які виконували по відношенню до населення Запорозьких Вольностей Києво-Межигірський і Самарський монастирі. Згідно указу Катерини II Святійшому Синоду від 24 липня 1794 р., утримання пустині було віднесено "у всьому без оскудіння, на опіку й утримання війська Чорноморського" [230.-С.167]. Чорноморські козаки, продовжуючи традицію запорожців, крім грошей, які виділялись Кошем на утримання монастиря, давали для тієї ж мети великі "приватні підносіння". На храми Божі вони заповідали і частину майна, яке залишалось після їхньої смерті. Для тієї ж мети використовувалась частина "придбань меча і весла" [230.-С.47]. На ці кошти на території монастиря була збудована кам'яна соборна чотирьохпрестольна церква, яка, за свідченням сучасника, "по обширності розмірів, величі архітектури і внутрішньому благолепю, чи не перша на всьому Прикавказзі будівля". На її будівництво і внутрішнє убранство було витрачено близько п'ятисот тисяч карбованців. Крім того, Миколаївська пустинь мала від Війська грошового утримання 522 карбованці 50 копійок. Пустинь мала велике господарство: коней, велику рогату худобу, рибні ловлі, водяні млини, сади і пасіки. Для нагляду за цим господарством від Війська призначався економ і команда з 60-и козаків. І це при тому, що кількість ченців і послушників в Катерино-Лебязьській пустині доходила до сорока осіб [230.-С.168]. На відміну від запорожців, серед яких була велика кількість неодружених, більшість чорноморських козаків мала родини. Козачки, які вирішили присвятити себе служінню Богові, з причини відсутності на території, зайнятій чорноморцями, жіночого монастиря, були змушені йти до Лівобережної України. В 1846 р. козачки прибули до Коша з проханням влаштувати на чорноморських землях жіночий монастир. До цього прохання приєдналось і чоловіче населення, і військове керівництво зробило "представлення" про заснування жіночої пустині в ім'я святої Марії Магдаліни. 11 грудня 1848 р. було затверджено Положення про цю пустинь. В ньому, зокрема, наголошувалось, що пустинь Марії Магдаліни призначалася для осіб жіночої статі військового стану. В ієрархальному, церковному, господарському й інших відношеннях обитель знаходилась в залежності від духовного відомства, на загальних правилах. Для влаштування і утримання жіночої пустині відводились пустинні землі на річці Керпилях, які належали Війську. Будівництво споруд обителі велось на кошти, отримані від "доброхотодателів". На утримання будівель пустині повинні були використовуватися виключно "кошелькові" і отримані від продажу свічок гроші [230.-С.173-175]. Маріїнська обитель розпочала свою діяльність у квітні 1850 р., коли відбулося освячення новозбудованого храма, названого, як і значна частина церков Запорожжя періоду Нової Січі, на честь Покрови Пресвятої Богородиці [230.-С.176].

Призначення священиків до церков чорноморського козацтва значною мірою відбувалося за традицією, яка існувала і в період Нової Січі. В перші часи після переселення на кубанські землі чорноморці відчували велику потребу в духовенстві. Військо не відносилось до жодної з єпархій, звідки можна було б отримувати священиків. Тому Антон Головатий вирішив направити сім козаків, які відзначалися хорошою поведінкою і були письменними, до феодосійського єпископа Іова для посвячення шістьох з них в священики, а одного в диякони. Єпископ не мав наказу Святійшого Синоду про підпорядкування йому території, зайнятої чорноморцями, і тому не прийняв прибулих. Для того, щоб військо довгий час не залишалось без задоволення християнських потреб, єпископ Іов

порадив кошовому керівництву обрати двох гідних козаків, звільнити їх від служби і направити до нього. Чорноморці вчинили так, як радив єпископ, і два козака були прийняті в монастир, де їх рукопоклали в ієреї. Після цього вони повернулись до війська і почали проводити богослужіння. Проте, нестача священників продовжувала відчуватися, багато чорноморців залишалося без задоволення християнських потреб. Тому Кіш звернувся до синодального керівництва з проханням надати дозвіл на при-значення священників до чорноморських церков. Указом Синода від 2 січня 1794 р. такий дозвіл був даний [181.-С.70-71]. Таким чином, Кіш отримав можливість, як і в часи існування Запорозьких Вольностей, відігравати головну роль в призначенні духовенства до козацьких церков. Парафіяни самі обирали духовних осіб, яких бажали мати при своїх церквах. Кошовий отаман затверджував цей вибір і посилав кандидатів до феодосійського єпископа. Той, після проведення формальної процедури випробування, рукопокладав бажаних отримати священство. Як і в попередні часи, багато хто із священників, які приходили до козацьких церков, в минулому належали до військового товариства, і за свідченням сучасника, часто траплялось, що кандидати до священства прибували на постриг до архієрея з однією чуприною [230.-С.168]. Такий порядок призначення духовних осіб до церков чорноморського козацтва був скасований лише 1 липня 1842 р.

Духовенство, як і в попередні часи, брало участь у навчанні козаків. Чорноморці, як і запорозькі козаки, з повагою ставились до письменних людей, і самі прагнули навчитися читати і писати [230.-С.145].

Чорноморці ставились до представників інших релігій і конфесій дещо інакше, ніж запорожці в період Нової Січі. Перебуваючи на територіях, які межували із землями натугайців, шапсугів, абасегів та інших гірських племен, Іорноморці допускали до себе їх представників, не сповідавших православ'я. На території, зайнятій чорноморськими козаками, для надання релігійних потреб іновірцям знаходились три мечеті.

Чорноморське козацтво зберегло багато традицій запорожців у проведенні урочистостей з приводу прибуття почесних гостей, у відзначенні релігійних свят, в процедурі обрання старшини. Як і в часи Нової Січі, велику роль в цих церемоніях відігравали духовні особи і за-стосування зброї.

Кілька разів на рік, за звичаєм, на показ чорноморцям виносились клейноди, які зберігались у військовій церкві. Це відбувалось в день присяги нового кошового отамана, під час прибуття почесних гостей з дарами для Війська, на другий день святкування Великодня, в деяких інших випадках. Під час всіх цих подій Іорноморці були присутні на урочистих церковних службах, влаштовували паради і стріляли з гармат і рушниць.

На другий день святкування Великодня після обідні хоругви, хрести і військові знамена та інші клейноди обносились навколо церкви. Під час цього ходу священники читали євангеліє і здійснювали молитовний спів. Після цього знамена проносились вздовж війська, яке вишикувалось і віддавало їм честь згідно військового уставу. По закінченні церемонії знамена знову поверталися до військової церкви [230.-С.202].

Коли військовий суддя Головатий прибув до чорноморців з монаршими дарами і грамотами, козаки, за давнім звичаєм, вишикувались в два ряди вздовж дороги, яка вела до церкви. Біля храму Божого було влаштовано помост, вкритий килимами. Ліворуч від нього стояла старшина, а праворуч - духовенство. Коли делегація

наблизилась до козацьких лав, за наказом кошового отамана було зроблено три постріли з гармати, після чого військова старшина пішла назустріч прибулим, несучи хліб і сіль [202.-С.49-50]. Військовий суддя, прийнявши їх, влаштував проходження вздовж лав чорноморців. В цей час козаки вели стрілянину з гармат і рушниць. Після урочистого вручення кошовому отаману монарших дарів - грамот, хліба, солі - останні були внесені прибулими офіцерами до церкви; перед ними йшло духовенство, а за ними - кошовий суддя, писар, старшина і рядові козаки. Дари були поставлені перед іконами, після чого розпочалася літургія. Після її закінчення козаки, як підлеглі Російської імперії, здійснили молебень за здоров'я імператриці. Було зроблено залп із ста однієї гармати, а також три залпи з рушниць. По закінченні цих урочистостей хліб, сіль і грамоти були принесені до хати кошового. Хліб був розділений на кілька частин: одну "для вічного пам'ятствования" поклали у військовій церкві, друга була відправлена козакам, які служили на флоті, третя роздана чорноморцям, які знаходились при Коші, четверта ж поставлена на столі у кошового. З приводу отримання монарших дарунків у хаті в кошового отамана влаштували обід, на якому були присутні представники старшини і духовенства. Інші духовні особи і старшина зібрались у хаті військового судді. Під час тосту за здоров'я імператорської сім'ї було зроблено сто один постріл. Чорноморці пили за Сенат, Синод, російське військо, кошового зі старшиною і за все військо, за гостей і т.д. Під час кожного тосту козаки палили з рушниць. Для козаків поблизу церкви були накриті столи, за якими вони "пили горілку за здоров'я Все милостивішої монархині, палили з дрібною зброєю" [181.-С.31]. По закінченні обіда козаки розійшлися по своїх житлах, де продовжили пити за здоров'я імператриці [181.-С.29-31].

Чорноморці урочисто святкували дні святого Миколи і Преображення Господня, які були храмовими святами Самарського і Києво-Межигірського монастирів. В ці дні, 9 травня і 6 серпня, до Миколаївської пустині приходили для молитв і говіння козаки з найвіддаленіших кутків земель, заселених Військом. В цей же час до стін монастиря, за звичаєм, приїздила і велика кількість ярмаркових торговців, які, по закінченні молитв в обителі, відкривали ярмарок [230.-С.172].

Отже, у чорноморського козацтва збереглося багато традицій проведення свят, присутніх у запорожців періоду Нової Січі. Серед них слід відзначити використання пострілів з гармат і рушниць, проведення урочистостей поблизу та всередині церковних споруд, проведення урочи-стого молебну з приводу свят, виніс з церкви військових клейнодів, в якому брали участь духовні особи, звичай зустрічати гостей вишикувавшись військом і урочисто зодягненим духовенством тощо.

Дослідження церковного устрою і релігійності задунайського, чорноморського козацтва, населення, яке залишилося на колишній території Запорозьких Вольностей дозволяє стверджувати, що у них збереглося багато рис світогляду і церковної організації, що існували у запорожців в період Нової Січі. Серед головних рис релігійності представників усіх трьох груп з часів Запорозьких Вольностей збереглись щедрість по відношенню до храмів Божих і духовенства, вшанування ікон, прийняття обітів піти під кінець життя в монастир тощо. Проте, виникли і значні розбіжності в обрядовості і віруваннях задунайських, чорноморських козаків і населення колишніх запорозьких земель. Значною мірою вони були обумовлені різними економічними і політичними умовами життя. У перших двох груп, які займалися військовою справою, значною мірою зберігся

культ зброї, її використання під час проведення релігійних обрядів. Збереглося і вшанування культу Покрови як захисниці православного воїнства. У запорожців, які залишилися мешкати на колишній території Вольностей, ці риси збереглися в значно меншій мірі, що стало наслідком відходу від воєнізованого життя. Разом з тим, існували деякі розбіжності в релігійній свідомості задунайських і чорноморських козаків.

Ще більші розбіжності, ніж в релігійності, були в характері церковної організації задунайського, чорноморського козацтва і Півдня України. Задунайці, внаслідок своєї відносної малочисельності і перебування на турецькій території, мали значно спрощену в порівнянні з Запорозькими Вольностями церковну організацію, хоча деякі її принципи - виборність духовенства, першість Коша у вирішенні багатьох релігійних питань тощо - збереглися. Чорноморці, маючи значно більшу, в порівнянні з задунайським козацтвом, чисельність населення, мали досить розвинену церковну систему, до якої входила велика кількість релігійних споруд. Разом з тим, на відміну від попередніх часів, у чорноморців була влаштована жіноча обитель, в чому відбилося зростання жіночого населення козацьких земель. У чорноморців, як і у задунайців, збереглися виборність духовенства, першість козацького керівництва у вирішенні деяких духовних питань. Проте, вони були значно обмежені в порівнянні з часами Нової Січі. Що стосується колишньої території Запорозьких Вольностей, то на ній церковний устрій, що існував при Новій Січі, був практично повністю ліквідований, що стало логічним завершенням політики російського уряду по централізації і уніфікації управління всіма частинами імперії.

Підводячи підсумки третьої глави, можна зробити висновок, що у запорозьких козаків на період Нової Січі склалося оригінальне світосприймання, основане на поєднанні елементів українського, російського варіантів розуміння православних вірувань і обрядів з поглядами, які виникли в самому козацькому середовищі. Запорожці, віддаючи перевагу не суворому дотриманню православної обрядовості, а щирій вірі в Бога, створили досить своєрідні традиції проведення християнських свят і обрядів, виконання християнських обов'язків, ставлення до представників інших національностей, до духовних осіб, релігійних споруд, ікон тощо. Великою мірою на характер релігійної свідомості запорожців вплинули їхні умови життя. Часте перебування у військових походах, майже постійна загроза з боку сусідів викликали, між іншим, появу у козацтва особливого ставлення до зброї, яка використовувалась під час релігійних свят і виконання православних обов'язків; постійна загроза смерті вплинула на зневажливе ставлення козаків до грошей, на розвиток їхніх релігійних почуттів [270.-С.256]. Прагнення козаків до автономії по відношенню до Петербурга і Києва, в тому складі і в релігійних питаннях, призвело до підвищення ролі Коша в управлінні справами Запорожжя. За таких умов запорозьке духовенство не мало реальної влади, крім того, воно матеріально залежало від Війська. Значна частина духовних осіб, що служили при запорозьких церквах, в минулому входила до лав військового товариства. Всі ці фактори відбилися на ставленні запорозького козацтва до духовенства. З ліквідацією Січі була знищена і церковна організація Запорозьких Вольностей. Проте, в релігійності задунайських, чорноморських козаків, населення колишніх територій Вольностей збереглося багато рис світосприймання запорозького козацтва. У задунайців і чорноморців збереглися, хоч і в дещо зміненому вигляді, і риси церковної організації Запорозьких Вольностей. Пояснення цьому слід шукати,

зокрема, в давності і міцності запорозьких традицій, які склалися протягом століть і не могли зникнути разом з ліквідацією Запорозьких Вольностей, а також у подібності ряду умов існування чорноморського, задунайського козацтва і запорожців періоду Нової Січі.

[На зміст](#)

ВИСНОВКИ

В період Нової Січі склалися суперечливі умови для церковного будівництва на Запорожжі. Факторами, що негативно впливали на цей процес, стали скорочення території Вольностей, випадки зменшення кількості населення внаслідок епідемій, стихійних лих і ведення бойових дій, особливості світосприймання запорожців, що дозволяли задовольняти християнські потреби, не звертаючись до послуг церковних споруд. З іншого боку, одним з результатів політики російського уряду і Коша, спрямованої на колонізацію Півдня України, стала тенденція до зростання населення Вольностей Війська Запорозького, і, як наслідок, збільшення кількості церков, каплиць і скитів на цій території. В зростанні кількості релігійних споруд на Запорожжі були зацікавлені як Кіш, так і російська адміністрація та духовна влада. Тому в період Нової Січі будівництво храмів Божих велося відносно швидкими темпами. На Запорожжі, де на момент заснування Підпільненської Січі було близько 14 храмів Божих, на середину 70-х рр. XVIII ст. церкви розташовувались не менше ніж у 35, а каплиці - 19 населених пунктах. Крім того, на території Запорозьких Вольностей існували 1 монастир, 2 скити і 1 молитовна ікона. Найбільша кількість релігійних споруд була розташована в північних районах Запорозьких Вольностей - Самарській, Орільській і Протовчанській паланках, в північній Іастині Кодацької паланки. Це були найбільш заселені регіони Запорожжя. Така географія розміщення населення і, як наслідок, релігійних споруд пояснювалися двома головними причинами: 1) сприятливими для життя і ведення господарства природними умовами; 2) віддаленим розташуванням щодо татарських територій. Втім, без релігійних споруд залишалася велика кількість місцевостей Запорожжя, що, однак, в більшості випадків не заважало їх населенню мати можливість задовольняти релігійні потреби.

Для церковного будівництва в період Нової Січі було характерним заснування козаками релігійних споруд за межами Запорозьких Вольностей. Значною мірою це пояснюється політичною ситуацією, яка склалася в другій половині XVIII ст. на Півдні України. Козаки, не погоджуючись зі скороченням території Запорозьких Вольностей, вважали своєю значну частину земель, зайнятих Ново-Сербією, Слов'яносербією і донськими козаками. Тому багато запорожців не залишили ці землі і навіть заснували на них храми Божі.

Характер управління церковною організацією Запорожжя протягом 1734-1775 рр. дещо змінювався. Якщо до переходу козаків під протекцію кримського хана Запорожжя в духовній справі безпосередньо підлягало лише Києво-Межигірському ставропігійному монастирю, а через нього - московському патріарху, то після повернення запорожців у межі Російської імперії воно у вирішенні деяких релігійних питань стало залежати від київських архієпископів

(митрополитів). В компетенцію останніх відтепер входило надання дозволу на будівництво і освячення церков на запорозьких землях, рукопокладення духовних осіб, покарання священників, які завинили, видача паспортів для проїзду на Запорожжя за милостиною, деякі інші питання. Проте, запорожці звернулися і до Межигір'я, відновили давні зв'язки і доручили братії монастиря присилати ченців до деяких козацьких церков і Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря. Стосунки з Межигір'ям були відновлені, з одного боку, з огляду на давню традицію, а з іншого - з метою збереження автономії Запорожжя в духовній сфері. Межигірський монастир відновив свою роль "духовного центру" запорожців, до нього стали приходити козаки на богомілья, послушання і постриг в Ієнці; монастир утримував шпиталь для старих і немічних запорожців; до святої обителі направляли деяких винних у злочинах козаків. Отже, духовне керівництво Запорожжям формально здійснювалося київськими архієпископами (митрополитами) і Києво-Межигірським монастирем, а через них - Святійшим Синодом.

Київські владики не мали змоги плідно контролювати територію Запорожжя, бо якщо в інших регіонах Київської єпархії були протопопії та намісні правління, які і порядкували поміж духовенством, то на Запорозьких Вольностях тривалий час таких закладів не було. Лише в 1760 р. на Запорожжі було утворене Старокодацьке духовне намісне правління, яке стало своєрідним посередником у взаєминах Коша і київських митрополитів. Намісне правління брало участь у процедурі надання дозволу на будівництво церков, подавало до митрополита відомості про аколів, яких представляв Кіш для рукопокладення до запорозьких храмів Божих, брало участь у розв'язанні суперечок козаків і духовних осіб, контролювало виконання запорозьким духовенством розпоряджень київських митрополитів і Синода, звітувало перед митрополитом про стан церкви і духовенства на Запорожжі. В 1774 р. духовенство Запорожжя формально стало остаточно підлеглим київському владиці. Початок цьому поклало посвячення Володимира Сокальського в архімандрити. З посвятою в цей сан отець Володимир залишився начальником запорозьких церков, але перейшов з підпорядкування Києво-Межигірського ставропігійного монастиря під керівництво Київської єпархії. Проте, ні київські митрополити, ні Києво-Межигірський монастир, ні Старокодацьке духовне намісне правління в період Нової Січі не лише не стали фактичними керівниками церковною справою на Запорожжі, але не мали змоги навіть плідно контролювати її, не маючи докладних відомостей про релігійні споруди і духовенство на території Запорозьких Вольностей. Такий стан справ значною мірою пояснювався матеріальною зацікавленістю керівництва цих установ у підтримці дружніх стосунків із запорозьким козацтвом. Так, серед прибутків Межигірського монастиря майже половину складали надходження від запорожців. Київські митрополити і Старокодацьке правління були зацікавлені в подаяннях козаків на церкви і монастирі єпархії. Старокодацьке правління залежало від Коша і в справах призначення духовного намісника і нагляду за покірністю духовних осіб.

У період Нової Січі в керівництві релігійними справами Запорожжя брала участь не лише духовна, а і світська влада, а саме київські генерал-губернатори, гетьман, Малоросійська колегія, Сенат, чий "авторитет" був підтриманий збройною силою, і тому Кіш не мав змоги позбутися їхнього контролю. Втім, вони мали право вирішувати лише досить обмежене коло питань, пов'язаних з духовним життям,

тому не могли поставити під свій повний контроль церковну справу на Запорозьких Вольностях.

Отже, провідну роль у керівництві духовним життям Запорожжя протягом всього існування Нової Січі продовжував відігравати Кіш. Саме від нього значною мірою залежало вирішення питання про заснування релігійних споруд на Запорожжі, призначення і зміщення духовних осіб, заборона і дозвіл збирання милостині на території Запорозьких Вольностей, судочинство над духовенством, контроль за діяльністю Старокодацького духовного намісного правління, начальника запорозьких церков, контроль за господарською діяльністю запорозького духовенства тощо.

В значній залежності від Коша знаходився і Самарський Пустинно-Миколаївський монастир, розташований на території Запорозьких Вольностей. Офіційними актами Коша регулювались права цієї святої обителі на володіння майном і користування землею. Кошове керівництво видало універсал, згідно з яким в юрисдикції монастиря не повинно було бути більше ніж 50 дворів. За розпорядженням Коша населення, яке мешкало на монастирській території понад цю кількість, повинно було підлягати юрисдикції керівництва Самарської паланки. При цьому Кіш залишав за собою право користуватися працею селян, підлеглих монастирю, наклавши на святу обитель "хлібну" і "підводну" повинність на користь Війська. Крім того, монастир був зобов'язаний щорічно платити Кошу за своїх посполитих. Кіш втручався у вирішення господарських питань, які повинно було розв'язувати монастирське керівництво, за наказом Коша монастир виконував ряд обов'язків, серед яких було утримання шпиталю для поранених і хворих козаків, надання населенню Запорозьких Вольностей релігійних послуг, передача на користь Війська частини прибутків від користування землею, утримання полонених запорожцями ногайців і турків.

Характер церковного будівництва, управління духовною справою і в цілому церковного устрою Запорозьких Вольностей великою мірою визначався релігійною свідомістю запорожців. Запорожжя традиційно дотримувалось православ'я, тому значна частина вірувань і обрядовості козацтва співпадала з тими, що були поширені в Росії. Разом з тим, запорожці, маючи тісні зв'язки з Гетьманщиною, сприйняли звідти велику кількість рис релігійності, відмінних від російських. Зокрема, козаки не надавали великого значення дотриманню всіх умовностей православної обрядовості, не доходили у вшануванні ікон до "ідолопоклонства", вважали, на відміну від росіян, великими свята Покрови Пресвятої Богородиці і архістратига Михаїла. Запорозьке духовенство досить вільно тлумачило написане в релігійних книгах, прагнуло, щоб зміст проповідей був зрозумілий парафіянам. Втім, специфіка складання козацтва, образ його життя, пов'язаний з постійною загрозою смерті і частим веденням бойових дій призвели до появи у запорожців рис релігійності, відмінних від тих, що були притаманні населенню Гетьманщини. Значно вплинуло на формування особливостей релігійної свідомості козацтва і прагнення Коша до збереження автономії Запорожжя в ставленні до Києва і Петербурга. В результаті у запорожців склалися оригінальні традиції проведення християнських свят і виконання релігійних обрядів (під час яких зброя використовувалася так широко, що можна говорити про своєрідний "культ зброї", що склався на Запорожжі), вшанування святих та ікон, ставлення до представників різних національностей, релігій і конфесій, до релігійних споруд і духовенства.

Приймаючи до своїх лав людей різної національної приналежності, військове товариство вимагало від них сповідання православ'я. Втім, умова сповідання православної віри переселенцями до Запорожжя була досить формальною, бо не було потрібним представляти ніяких документів, що підтверджували б належність до православ'я. Достатньо було словесної заяви. Запорожці, прийнявши до своїх лав перехрещених представників інших релігій і конфесій, не чинили їм ніяких утисків, і ті мали змогу отримати керівні посади у Війську.

Запорозьке козацтво було дуже щедрим по відношенню до релігійних споруд і духовенства. Причини цієї особливості характеру запорожців слід шукати в легковажному ставленні козаків до грошей; бажанні завдяки пожертвам замолювати гріхи і отримати можливість здійснювати їх в подальшому; любові запорожців до "благолепія церковного", до прикрашання храмів; прагненні кошового керівництва за допомогою подаянь зберегти свою провідну роль в управлінні духовним життям Запорожжя.

Церкви на Запорожжі, будучи місцем для задоволення християнських потреб, виконували цілий ряд інших функцій. Вони служили підвищенню авторитету запорозької старшини, виступали в якості місця, де козаки отримували словесне катування за скоєні провини, в якому зберігалися клейноди і деякі особисті речі запорожців, біля якого Військо проводило свої ради і зустрічало поважних гостей тощо.

Запорожці досить оригінально ставилися до церковних споруд і до виконання правил поведінки в храмах Божих. Жертвуючи великі кошти на церкви, козаки інколи вважали за можливе вільно поводити себе в Божих храмах, порушуючи загальноприйняті норми.

Неординарним було і ставлення запорожців до представників духовенства.

Значною мірою воно було обумовлено, по-перше, тим, що більшість духовних осіб, які служили при запорозьких церквах, в минулому були козаками, а по-друге, матеріальною залежністю духовенства від "ласки" військового товариства.

Після скасування Нової Січі не зникли риси релігійної свідомості козацтва, їхнього церковного устрою. Вони збереглися у задунайського, чорноморського козацтва, населення колишньої території Запорозьких Вольностей. Ці риси збереглися завдяки міцній традиції, що складалася протягом століть, а також схожості деяких умов існування вищезгаданих груп з умовами часів Нової Січі. В той же час збереглись саме ті риси релігійної свідомості і церковної організації запорожців, які відповідали вимогам життя задунайців, чорноморців і населення Півдня України.

[На зміст](#)

МАТЕРІАЛИ ТА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Архів Санкт-Петербурзького філіалу Інституту російської історії Російської Академії наук (Архів СпбФІРІ РАН). Ф. 200: Фонд Скальковського А.О., оп. 3, спр. 41.
2. Архів СпбФІРІ РАН. Ф. 200, оп. 3, спр. 93.
3. Архів СпбФІРІ РАН. Ф. 200, оп. 3, спр. 96.
4. Архів СпбФІРІ РАН. Ф. 200, оп. 3, спр. 98.

5. Архів СпбФІРІ РАН. Ф. 200, оп. 3, спр. 103.
6. Архів СпбФІРІ РАН. Ф. 200, оп. 3, спр. 104.
7. Архів СпбФІРІ РАН. Ф. 200, оп. 3, спр. 112.
8. Архів СпбФІРІ РАН. Ф. 200, оп. 3, спр. 114.
9. Архів СпбФІРІ РАН. Ф. 200, оп. 3, спр. 117.
10. Архів СпбФІРІ РАН. Ф. 200, оп. 3, спр. 118.
11. Архів СпбФІРІ РАН. Ф. 200, оп. 3, спр. 130.
12. Архів СпбФІРІ РАН. Ф. 200, оп. 3, спр. 132.
13. Архів СпбФІРІ РАН. Ф. 200, оп. 3, спр. 180.
14. Архів СпбФІРІ РАН. Ф. 200, оп. 3, спр. 182.
15. Архів СпбФІРІ РАН. Ф. 200, оп. 3, спр. 192.
16. Архів СпбФІРІ РАН. Ф. 200, оп. 3, спр. 193.
17. Архів СпбФІРІ РАН. Ф. 200, оп. 3, спр. 194.
18. Архів СпбФІРІ РАН. Ф. 200, оп. 3, спр. 201.
19. Архів СпбФІРІ РАН. Ф. 200, оп. 3, спр. 205.
20. Архів СпбФІРІ РАН. Ф. 200, оп. 3, спр. 206.
21. Архів СпбФІРІ РАН. Ф. 200, оп. 3, спр. 237.
22. Архів СпбФІРІ РАН. Ф. 200, оп. 3, спр. 240.
23. Архів СпбФІРІ РАН. Ф. 200, оп. 3, спр. 242.
24. Архів СпбФІРІ РАН. Ф. 200, оп. 3, спр. 339.
25. Державний архів Дніпропетровської області. Ф.106: Фонд Катеринославської духовної консисторії, оп. 1, спр. 1.
26. Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург (РДІА, м. Санкт-Петербург). Ф. 796: Фонд канцелярії Синоду, оп. 25, спр. 85.
27. РДІА, м. Санкт-Петербург. Ф. 796, оп. 25, спр. 101.
28. РДІА, м. Санкт-Петербург. Ф. 796, оп. 25, спр. 224.
29. РДІА, м. Санкт-Петербург. Ф. 796, оп. 25, спр. 248.
30. РДІА, м. Санкт-Петербург. Ф. 796, оп. 25, спр. 341.
31. РДІА, м. Санкт-Петербург. Ф. 796, оп. 26, спр. 142.
32. РДІА, м. Санкт-Петербург. Ф. 796, оп. 26, спр. 158.
33. РДІА, м. Санкт-Петербург. Ф. 796, оп. 26, спр. 177.
34. РДІА, м. Санкт-Петербург. Ф. 796, оп. 26, спр. 402.
35. Центральна наукова бібліотека ім. В.І.Вернадського Національної Академії наук України, м.Київ. Інститут рукописів (ЦНБ НАН України. Інститут рукописів). Ф. I, спр. 61632.
36. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. I, спр. 61702.
37. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. II: Фонд історичних матеріалів, спр. 84.
38. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. II, спр. 92.
39. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. II, спр. 94.
40. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. II, спр. 99.
41. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. II, спр. 2218.
42. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. II, спр. 3592.
43. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. II, спр. 6369.
44. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. II, спр. 6989.
45. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. II, спр. 6990.
46. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. II, спр. 20872.
47. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. II, спр. 22639.

48. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. II, спр. 24156.
49. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. II, спр. 27764.
50. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. II, спр. 27787.
51. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. II, спр. 27841.
52. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. V: Фонд Одеського товариства історії та старожитностей, спр. 764.
53. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. IX: Фонд фортеці св. Єлизавети, спр. 1695.
54. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. XIII: Фонд архіву Синоду, спр. 6287.
55. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. 71: Фонд Ківлицького Є.О., спр. 1208.
56. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. 117: Колекція Мищенко, спр. 4.
57. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. 160: Фонд Київської духовної Академії, спр. 249.
58. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. 160, спр. 424.
59. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. 160, спр. 518.
60. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. 160, спр. 576.
61. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. 160, спр. 596.
62. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. 160, спр. 1070.
63. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. 160, спр. 580.
64. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. 160, спр. 1076.
65. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. 160, спр. 1080.
66. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. 160, спр. 1138.
67. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. 278: Фонд Татанушенко С., спр. 39.
68. Центральний державний історичний архів України, м.Київ (ЦДІАК України). Ф. 229: Архів Коша Нової Запорозької Січі, оп. 1, спр. 3.
69. ЦДІАК України. Ф. 229, оп. 1, спр. 25.
70. ЦДІАК України. Ф. 229, оп. 1, спр. 42.
71. ЦДІАК України. Ф. 229, оп. 1, спр. 52.
72. ЦДІАК України. Ф. 229, оп. 1, спр. 112.
73. ЦДІАК України. Ф. 229, оп. 1, спр. 124.
74. ЦДІАК України. Ф. 229, оп. 1, спр. 142.
75. ЦДІАК України. Ф. 229, оп. 1, спр. 166.
76. ЦДІАК України. Ф. 229, оп. 1, спр. 177.
77. ЦДІАК України. Ф. 229, оп. 1, спр. 201.
78. ЦДІАК України. Ф. 229, оп. 1, спр. 206.
79. ЦДІАК України. Ф. 229, оп. 1, спр. 236.
80. ЦДІАК України. Ф. 229, оп. 1, спр. 321.
81. ЦДІАК України. Ф. 229, оп. 1, спр. 322.
82. ЦДІАК України. Ф. 229, оп. 1, спр. 340.
83. ЦДІАК України. Ф. 229, оп. 1, спр. 356.
84. Андриевский А.А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII столетии (1715-1774), извлеченные из старых дел киевского губернского архива. - Одесса: Изд. Императорского Одесского общества истории и древностей, 1886. - 438 С.
85. Андриевский А.А. Межигорская старина // Исторические материалы из архива киевского губернского правления. -К., 1885. -Вып. 9. -С. 1-111.

86. Андриевский А.А. О землях Самарского монастыря, приписанного к Киево-Межигорскому монастырю // Исторические материалы из архива киевского губернского правления.-К., 1882.-Вып II.-С. 65-73.
87. Архів Коша Запорозького. Приватне листування Петра Калнишевського // Київська старовина.-1992.-N 3.-С. 11-21.
88. Беднов В.А. Материалы для истории церковного устройства на Запорожье (Из архива Екатеринославской духовной консистории) // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии.-Екатеринослав, 1908.-Вып. 4.-С. 31-129.
89. Драгоманов М. Малорусския народныя предания и рассказы.-К., 1876.-436 С.
90. Запорожье в конце XVIII века (современная записка) // Архив исторических и практических сведений от и до России 1860-1861 г.-1862.-Книга 2.-С. 1-14.
91. Иванов П.А. Материалы для истории Запорожья в XVIII в.Одесса, 1897.-42 С.
92. Короленко П. Справка, извлеченная из дел Харьковского исторического архива по истории малороссийских козаков.-Харьков, 1905.-18 С.
93. Костомаров Н. Материалы для истории Колиивщины или резни 1768 г. // Киевская Старина.-1882.-N 8.-С. 297-321.
94. Левицкий О. Переписка с Запорожьем.-К., 1905.-27 С.
95. Листи Лебединського ігумена Філотія Контаровського (1765-1767 рр.) // Записки Українського наукового товариства.-К., 1911.-N 9.-Додаток.-С. 1-28.
96. Материалы для истории б. Запорожья // Киевская Старина.-1882.-N 8.-С. 322-339.
97. Материалы для истории Запорожья (1691-1790) // Записки Одесского общества истории и древностей.-1873.-Т. XI.-С. 494-502.
98. Новицкий Я.П. Материалы для истории Запорожских козаков (Из Запорожского Сечевого архива за 1770 и 1771 гг.).-Екатеринослав: Тип. Губ. земства, 1909.-107 С.
99. Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875-1905.-Рига: Спридитис, 1990.-119 С.
100. Новицкий Я.П. С берегов Днепра // Сборник статей Екатеринославского научного общества изучения края.-Екатеринослав: Тип. Губ. земства, 1905.-С. 11-205.
101. Орловский П. Переписка отамана Петра Калнишевского с киевским митрополитом Арсением Могилянским // Киевская Старина.-1893.-N 7.-С. 139-142.
102. Полное собрание законов Российской империи.-Спб., 1830.-Т. IX.
103. Полное собрание законов Российской империи.-Спб., 1830.-Т. XII.
104. Полное собрание законов Российской империи.-Спб., 1830.-Т. XIII.
105. Полное собрание законов Российской империи.-Спб., 1830.-Т. XVI.
106. Похороны запорожца в 1772 году // Киевская Старина.1898.-N 2.-С. 43-47.
107. Сементовский Н. Старина малороссийская, запорожская и донская.-Спб., 1846.-64 С.
108. Скальковский А. Внутренние распорядки // Киевская Старина.-1882.-N 12.-С. 527-537.
109. Терновский Н.Н. К истории запорожских козаков.-Екатеринослав: Тип. Губ. земства, 1904.-102 С.
110. Терновский Н. К истории Запорожского края // Вестник Екатеринославского земства.-1904.-N 25.-С. 5-7.
111. Устное повествование, бывшего запорожца, жителя Екатеринославской

- губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. - Днепропетровск, 1991.-62 С.
112. Эварницкий Д.И. Две поездки в Запорожскую Сечь Яценко-Зеленского, монаха Полтавского монастыря, в 1750-1751 г.-Екатеринослав, 1915.-104 С.
113. Яворницький Д.І. До історії Степової України. -Дніпропетровське: Друкарня пам'яті "Перекопу", 1929.-536 С.
114. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков.-Владимир, 1903.-Т. II.-2107 С.
115. Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских козаков. - Спб., 1888.-248 С.
116. А-в. Отрывочныя заметки о запорожской старине // Киевская Старина.-1884.-N 9.-С. 165-168.
117. А. В. Поселения запорожцев в Банате // Киевская Старина.-1882.-N 6.-С. 349-352.
118. Андрианов П. Славное низовое запорожское войско. Исторический очерк. - Одесса, 1910.-30 С.
119. Андриевский А.А. Запорожские выборы и порядки половины XVIII в. // Киевская Старина.-1883.-N 5.-С. 127-139.
120. Андриевский А.А. Комиссия 1749 г. для разбора разных претензий татар и запорожцев.-К., 1894.-23 С.
121. Андриевский А.А. По поводу возстановления Киево-Межигорского монастыря, несколько сведений к его истории // Киевская Старина.-1885.-N 9.-С. 178-183.
122. Антонович В. Коротка історія Козаччини.-К.: Україна, 1991.-158 С.
123. Антонович В. Три національні типи народності // Твори. Повне видання.-К., 1932.-Т. 1.-С. 196-211.
124. Антонюк В. І в козаків були екстрасенси // Я, ти, ми.-1991.-N 11.-С. 5.
125. Апанович О.М. В якого бога вірила Січ // Людина і світ.-1990.-N 6.-С. 2-11.
126. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі.-К.: Либідь, 1993.-288 С.
127. Апанович О.М. Запорозька церква: автономність і демократичність // Урядовий кур'єр.-1993.-30 березня.-С. 8.
128. Апанович О.М. Запорізьке військо як складова частина російської армії у другій половині XVIII ст. // Наукові записки інституту історії АН УРСР.-К., 1953.-Т. 5.-С. 109-136.
129. Апанович О. Не пропала їхня слава: Передумови і наслідки скасування Запорізької Січі // Вітчизна.-1990.-N 9.-С. 164-174.
130. Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків.-К.: Дніпро, 1991.-334 С.
131. Аркас М. Історія України-Русі.-Одеса: Маяк, 1994.-390 С.
132. Арсеній, архімандрит. Добрашевич Софроній, архімандрит Нової Сербії // Київська старовина.-1884.-N 10.-С. 276-304.
133. Беднов В.А. К истории бывших запорожских старшин и козаков. - Екатеринослав, 1915.-47 С.
134. Беднов В. Краткия сведения об архиве Самарскаго Пустынно-Николаевского монастыря // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии.-1908.-Вып. 4.-С. 338-356.
135. Беднов В. Преосвященный Феодосий, епископ Екатеринославский и Таганрогский, и его труды по истории Екатеринославщины // Летопись

- Екатеринославской ученой архивной комиссии. -1910. Вып. 6. -С. 89-115.
136. Біднов В. Січовий архимандрит Володимир Сокальський в народній пам'яті та освітленні історичних джерел // Записки НТШ. -Львів, 1927.-Т. CXLVII.-С. 81-102.
137. Біднов В. "Устное повествование запорожца Н.Л.Коржа" та його походження і значення. -Прага, 1925.-28 С.
138. Богуш П. Ні в Бога, ні в чорта не вірив козак? // Південна зоря. -1991.-27 липня.-С. 4.
139. Богуш П. Церква на Запорозжі // Південна зоря. -1994.12 травня.-С. 3.
140. Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. -Запоріжжя, 1995.-54 С.
141. Бойко А.В., Лиман І.І. Південна Україна в міжнародних торговельних зв'язках другої половини XVIII століття (огляд архівних джерел) // Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV-XVIII вв. Материалы научной конференции. -Запорожье, 1993.-С. 52-56.
142. Вишне夫斯基 Д. Киевская академия в первой половине XVIII в. -К., 1909.-370 С.
143. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. -Нью-Йорк, 1977.-Т. II.-280 С.
144. Гавриил. Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. -Тверь: Тип. Губ. правления, 1857.-199 С.
145. Гавриил. Хроникально-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической // Записки Одесского общества истории и древностей. -1848.-Т. II.-С. 140-210.
146. Гаденко А.П. Азовское козачье войско (1830-1865).-Кашира: Тип. Третьякова, 1912.-54 С.
147. Георги И.Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов. -Спб., 1799.-Ч. III.-492 С.
148. Герасименко Н.О. До історії Межигір'я // Український історичний журнал. -1990.-N 12.-С. 90-99.
149. Герасименко Н. У маєві знамен. Києво-Межигірський монастир і Запорозька Січ // Літературна Україна. -1991.-16 травня.-С. 2-3.
150. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. -К.: Вид. АН УРСР, 1961.-415 С.
151. Голобуцький В. Запорожское казачество. -К.: Политиздат УССР, 1957.-462 С.
152. Голобуцький В.А. Черноморское казачество. -К.: Изд. АН УССР, 1956.-415 С.
153. Граевский Н.С. Киевский митрополит Тимофей Щербацкий. -К., 1912.-205 С.
154. Грушевський М.С. Духовна Україна. Збірка творів. -К.: Либідь, 1994.-560 С.
155. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. -К.: Освіта, 1992.-192 С.
156. Данилишина Е.И., Обысова Е.С. Максимович-Амбодик. -М., 1976.-62 С.
157. Д.В. Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства // Киевская Старина. -1899.-N 3.-С. 397-423.
158. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. -Львів: Світ, 1991.-576 С.
159. Егоров А. Екатеринославское блукание (1777-1791).-Екатеринослав, 1887.-21 С.
160. Ефименко А.Я. История украинского народа. -Спб.: Изд. общ. Брокгауз-Ефрон, 1906.-391 С.
161. Ефименко П.С. Калнишевский, последний кошевой Запорожской Сечи //

Русская Старина.-1875.-Т. XIV.-С. 405-420.

162. Загоровский Е. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи // Записки Одесского общества истории и древностей.-1913.-Т. XXXI.-С. 55.

163. Загоровский Е.А. Очерки по истории Славянской Колонизации в Новороссии в XVIII веке. Сербския военные поселения // Военно-Исторический Вестник.-К., 1912.-N 1.-С. 87-99.

164. Зарульский С. Описание о Малой России и Украине // Чтения Общества истории и древностей при Московском университете.-М., 1848.-N 8.-Отд. IV.-С. 1-28.

165. З української старовини. Альбом.-К.: Мистецтво, 1991.-316 С.

166. Иванов П. К истории запорожских козаков после уничтожения Сечи // Записки Одесского общества истории и древностей.-1904.- Т. XXV.-С. 20-40.

167. Иванов П. Переселение запорожцев на Тамань // Киевская Старина.-1891.-N 7.-С. 133-141.

168. Іларіон, митрополит. Українська церква за Богдана Хмельницького. 1647-1657.-Вінніпег, 1956.-180 С.

169. Іларіон, митрополит. Українська церква за час Руїни.Вінніпег, 1956.-402 С.

170. Іларіон, митрополит. Українська церква. Нариси історії української православної церкви.-Вінніпег, 1982.-366 С.

171. Иловайский Д. История России.-М., 1899.-Т. IV.-Вып. II.-391 С.

172. Історія християнської церкви на Україні.-К.: Наукова думка, 1992.-102 С.

173. Карташев А.В. Очерки по истории русской церкви.-М.: Наука, 1991.-Т. II.-571 С.

174. Качалов Н. Архив исторических и практических сведений, относящихся до России.-Спб., 1861.-Кн. 6.-315 С.

175. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове.- Дніпропетровськ Січ, 1991.-494 С.

176. Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя (XVIII сторіччя).- Харків: Пролетар, 1931.-177 С.

177. Кіндрась К. Як запорожці новий рік зустрічали // Радянська Україна.-1991.-1 січня.-С. 14.

178. Комарь М. Про запорожські вольності.-Одеса: Просвіта, 1907.-40 С.

179. Кондратович Ф. Задунайская Сечь.-К.: Изд. ред. ж. "Киевская Старина", 1883.-117 С.

180. Короленко П. Азовцы.-К., 1891.-45 С.

181. Короленко П. Черноморские козаки. Исторический очерк.-К., 1877.-213 С.

182. Костомаров Н.И. О казаках // Русская Старина.-1878.-Т. XXI.-С. 385-402.

183. Кравченко А. Козацька наречена // Запорожці. До історії козацької культури.- К.: Мистецтво, 1993.-С. 214-231.

184. Кравченко І. Світ запорозький та його цінності // Запорожці. До історії козацької культури.-К.: Мистецтво, 1993.-С. 5-29.

185. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні.-К.: Либідь, 1994.-Т. 3.-335 С.

186. Кулиняк Д. Соловецький в'язень. Останній кошовий Січі Запорізької.-К.: Рад. письменник, 1991.-71 С.

187. Кулиш П. Казаки по отношению к государству и обществу // Русский Архив.- 1877.-Тетрадь 3,6.-С. 352-368, 113-135.

188. Культура і побут населення України.-К.: Либідь, 1993.288 С.
189. Л.А. Ещё сведения о "диком попе" // Киевская Старина.-1887.-N 11.-С. 577-580.
190. Лазаревский А.М. Запорожье в конце XVIII в. // Киевская Старина.-1889.-N 12.-С. 628-637.
191. Лазорський М. Гетьман Кирило Розумовський // Україна.-1991.-N 24, 25.-С. 27-33, 25-29.
192. Левицький О. Церковна справа на Запорозжі у XVIII в. // Записки Українського наукового товариства в Києві.-1912.-Т. X.С. 49-75.
193. Лиман І.І. Церква в духовному світі запорозького козацтва.-Запоріжжя: РА Тандем-У, 1997.-61 С.
194. Лиман І.І. Церковне будівництво на Запорозьких Вольностях // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорізького козацтва. Матеріали наукових читань Д.І.Яворницького.-Запоріжжя, 1993.-С. 72-75.
195. Личков Л. О посылке межигорских монахов в Сечь в 1770 г. // Киевская Старина.-1901.-N 1.-С. 6.
196. Лотоцький О. Українські джерела церковного права.-Варшава, 1931.-318 С.
197. Л.П. Акт "побратимства" в церковной метрике // Киевская Старина.-1887.-N 10.-С. 383-384.
198. Ляликов Д.Ч. Путевые заметки в проезде некоторых уездов Херсонской и Екатеринославской губерний // Записки Одесского общества истории и древностей.-1850.-Т. II.-Отд. II.-С. 832-833.
199. Макаров А. Козацтво і Бароко: Спроба культурологічної публіцистики // Дзвін.-1991.-N 5.-С. 130-138.
200. Макаров А. Лицарі Бароко // Запорозжі. До історії козацької культури.-К.: Мистецтво, 1993.-С. 297-324.
201. Максимович М. Сказание о Межигорском монастыре // Собрание сочинений.-1877.-Т. II.-С. 255-285.
202. Мандрика М. Останні часи Січі Запорозької і початок козацького війська чорноморського.-Катеринодар, 1919.-64 С.
203. Марковин Н. Очерк истории Запорожского казачества.Спб., 1878.-78 С.
204. Мацеевич Л. Нечто о диком попе // Киевская Старина.1886.-N 4.-С. 821-826.
205. Микитась В. Ваганти та мандрівні дяки // Київська старовина.-1992.-N 5.-С. 99-108.
206. Микитюк Б. Християнські і позахристиянські елементи в українських народних звичаях // Релігія в житті українського народу.- Мюнхен-Рим-Париж, 1966.-С. 93-129.
207. Миллер Г.Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах.-М.: Университ. типография, 1846.-96 С.
208. Мирошниченко В. Євреї на Січі // Запорізька Січ.1993.-6 лютого.-С. 2.
209. Мицик Ю.А. Історія українського козацтва: актуальні проблеми досліджень // Київська старовина.-1992.-N 3.-С. 2-6.
210. Мицик Ю.А., Мосьпан Н.В., Плохій С.М. Місто на Самарі.-Дніпропетровськ: Вид. ДДУ, 1994.-64 С.
211. Молчановский Н.В. Пререкания ведомств по поводу Запорожья в 1751 г. // Киевская Старина.-1898.-N 1.-Отд. II.-С. 4-7.
212. Мышецкий С. История о козаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся.-М.:

Университ. типографія, 1847.-43 С.

213. Надхін Г.П. Память о Запорожье и о последних днях Запорожской Сечи.-М., 1877.-69 С.
214. Надхін Г.П. Церковные памятники Запорожья.- б. м. и г.31 С.
215. Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках).-К.: Дніпро, 1992.-496 С.
216. Никольский Н. Раскол и сектантство в XVIII веке // Три века. Исторический сборник.-М.: Тип. И.Д.Сытина, 1913.-Т. V.-С. 19-36.
217. Нудьга Г. Республіка козаків (Середньовісна Європа про Січ та козаків).- Львів, 1991.-118 С.
218. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу.-К.: Довіра, 1992.-141 С.
219. Оранский К. Новомосковский Свято-Троицкий собор // Записки Одесского общества истории и древностей.-1850.-Т. II.-Отд. II-III.-С. 829-832.
220. Орловский П. Киево-Межигорский ставропигиальный монастырь в 1774 г. во время учреждения архимандрии в Запорожской Сечи // Киевские Епархиальные ведомости.-1895.-N 18.-С. 840-855.
221. Остапенко Г., Остапенко М. Церковь и запорожское казачество // Запорізька Січ.-1991.-12 січня.-С.2.
222. Падалка Л. О старинном Покровском храме козацкой поры и его строителе.- Полтава, 1908.-58 С.
223. Панич І. Святий Микола // Київ.-1991.-N 9.-С. 167.
224. Плохій С. Покрова Богородиця в Україні // Пам'ятки України.-1991.-N 5.-С. 32-39.
225. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина.- Мюнхен, 1965.-Т. 1.-185 С.
226. Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ.-Мюнхен, 1964.-57 С.
227. Полонська-Василенко Н. Історія України.-К.: Либідь, 1995.-Т. 2.-606 С.
228. Полонська-Василенко Н. Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя // Нариси з соціально-економічної історії України. Праці комісії з соціально-економічної історії України.-К., 1932.-Т. 1.-С.43-206.
229. Полонська-Василенко Н. Українська православна церква після Переяславської угоди // Релігія в житті українського народу.- Мюнхен-Рим-Париж, 1966.-С. 149-156.
230. Попка И. Черноморские козаки в их гражданском и военном быту.-Спб.: Тип. П.Кулиша, 1858.-251 С.
231. Р-в А. Небесные архистратиги во образе запорожцев // Киевская Старина.- 1887.-N 10.-С. 587-588.
232. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России, ея народе и казаках вообще.-М.: Императорское общество истории и древностей российских, 1847.-Ч. IV.-101 С.
233. Роп'яник О. Як запорожці старшину обирали // Україна.-1969.-N 6.-С. 24.
234. Русское православие: вехи истории.-М.: Политиздат, 1989.-719 С.
235. Скальковский А.А. Дунайцы // Киевская Старина.-1885.-N 1.-С. 117-132.
236. Скальковский А. Еврейский плен в Запорожье 1770-1772 гг. // Киевская Старина.-1884.-N 1.-С. 159-165.
237. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького.-

Дніпропетровськ: Січ, 1994.-678 С.

238. Скальковский А. Как судили и рядили в Сечи Запорожской // Киевская Старина.-1886.-№ 3.-С. 604-621.

239. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края.-Одесса: Тип. Л.Нитче, 1850.-Ч. I.-366 С.

240. Скальковский А. Порубежные любезности // Киевская Старина.-1882.-№ 10.-С. 159-166.

241. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края.-Одесса, 1836.-Ч. I.-256 С.

242. Скуратівський В. Любив на Семена мед-пиво пити // Культура і життя.-1991.-14 вересня.-С. 8.

243. Смородинов К. "Дикий піп" // Присамарська нива.-1991.-19 лютого.-С. 2.

244. Соловьёв С. История России с древнейших времен.-М., 1887.-Т. XX.-142 С.

245. Спачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757-1770 г.).-К., 1907.-112 С.

246. Супруненко П. "Лицарі православ'я" чи "єретичі сини"? // Людина і світ.-1966.-№ 10.-С. 56-57.

247. Твердохлебов А.В. Эпизод из предсмертной борьбы Запорожья за целостность своих владений // Киевская Старина.-1886.-№ 12.-С. 749-756.

248. Терновский Ф.А. Очерки по истории Киевской епархии в XVIII столетии, на основании документов синодального архива.-К., 1879.-191 С.

249. Трегубова С. Религиозный быт русских и состояние духовенства в XVIII в. по мемуарам иностранцев.-К., 1884.-194 С.

250. Феодосий (Макарьевский). Исторический обзор православной христианской церкви в пределах нынешней Екатеринославской епархии до времени формального открытия ея.-Екатеринослав, 1876.-398 С.

251. Феодосий (Макарьевский). Краткия сведения о местно-чтимой иконе Божией Матери, находящейся в Самарском Пустынно-Николаевском монастыре Екатеринославской епархии // Екатеринославские Епархиальные Ведомости: часть неофициальная.-1872.- С. 288-296, 303-311, 319-327.

252. Феодосий (Макарьевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшаго XVIII столетия.-Екатеринослав: Тип. Чаусского, 1880.-Вып. I.- 572 С.

253. Феодосий (Макарьевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшаго XVIII столетия.-Екатеринослав: Тип. Чаусского, 1880.-Вып. II.-373 С.

254. Феодосий (Макарьевский). Самарский, Екатеринославской епархии, Пустынно-Николаевский монастырь.-Екатеринослав, 1873.-141 С.

255. Флоровский А.В. Депутаты Войска Запорожского в Законодательной комиссии 1767 г. // Записки Одесского общества истории и древностей.-1912.-Т. XXX.-С. 327-377.

256. Чайковський А. Запорізька Січ.-Тернопіль: Чумацький шлях, 1991.-36 С.

257. Шаповал І. Запорожці на іконостасі // Знання та праця.-1968.-№ 12.-С. 18-19.

258. Шевченко Ф.П. Армяне в українському казачьому війську XVII-XVIII ст. // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов: сборник материалов второй украино-армянской сессии.-К., 1965.-С. 93-100.

259. Шевченко Ф.П. Грузины в Войске Запорожском // Тезисы докладов объединённой научной сессии.-Тбилиси, 1967.-С. 6-18.

260. Шевченко Ф.П. Серби і болгари в українському козацькому війську XVII-XVIII ст. // Питання історії та культури слов'ян. -К., 1963.-Ч. 1.-С. 67-86.
261. Шиманов А. Передсмертна поземельна боротьба Запорожжя // Запорожці. До історії козацької культури. -К.: Мистецтво, 1993.-С. 96-119.
262. Щербак В. Козацтво і православ'я // Київська старовина. -1993.-N 5.-С. 71-76.
263. Эйнгорн В. Очерки к истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. -М.: Университ. типография, 1899.-1067 С.
264. Эварницкий Д.И. Вольности запорожских казаков. Историко-топографический очерк с приложением трёх карт. -Спб., 1890.-384 С.
265. Эварницкий Д.И. Вольности запорожских казаков. -Спб.: Тип. П.М.Бабкина, 1898.-405 С.
266. Эварницкий Д.И. Дикий монах // Екатеринославские губернские ведомости. -1888.-N 41.-С. 3-4.
267. Яворницький Д.І. Дніпрові пороги. -Дніпропетровськ: Промінь, 1989.-142 С.
268. Эварницкий Д.И. Запорожцы в поэзии Т.Г.Шевченко. -Екатеринослав, 1912.-58 С.
269. Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. -Спб., 1888.-Ч. II.-257 С.
270. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. -К.: Наукова думка, 1990.-Т. 1.-592 С.
271. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. -К.: Наукова думка, 1993.-Т. 3.-557 С.
272. Эварницкий Д.И. Очерки из истории Запорожских казаков и Новороссийского края. -Спб., 1889.-196 С.
273. Эварницкий Д.И. Планы части реки Днепра 1779 и 1780 гг. -Екатеринослав, 1905.-10 С.
274. Эварницкий Д.И. По следам запорожцев. -Спб., 1898.-324 С.
275. Яворницький Д.И. Топографический очерк Запорожья. -М., 1877.-76 С.
276. Эварницкий Д.И. Церковные памятники Запорожья // Исторический вестник. -М., 1893.-Т. 52.-С. 770-782.
277. Яковлев В.А. Преосвященный Феодосий (Макаревский), еп. Екатеринославский // Записки Одесского общества истории и древностей. -1886.-Т. XIV.-С. 813-814.

[На зміст](#)

Додатки

Релігійні споруди на Запорозьких Вольностях

Які і де знаходяться	Джерела
1. Самарський Пустинно Миколаївський монастир. Перша звітка про його існування датована 1576 р. Діяв протягом всього існування	Гавриил. Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. -Тверь, 1857.-С. 8; Феодосий (Макарьевский). Материалы

<p>Нової Січі.</p>	<p>для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшаго XVIII столетия. -Екатеринослав, 1880.-Вып I.-С. 339; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.-К., 1990.-Т. 1.-С. 301; Устное повествование, бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа.-Днепропетровск, 1991.-С. 54; Мицик Ю.А., Мосьпан Н.В., Плохій С.М. Місто на Самарі.- Дніпропетровськ, 1994.-С. 46.</p>
<p>2. Сергіїв скит Самарського монастиря в Кочережках.</p>	<p>Феодосий (Макарьевский). Материалы...-Вып. I.-С. 464; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.-Т. I.-С. 287.</p>
<p>3. Скит Самарського монастиря в слободі Дмитрівці</p>	<p>Феодосий (Макарьевский). Материалы...-Вып. I.-С. 473; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.-Т. I.-</p>
<p>4. Святотроїцька церква дерев'яна, на місці Бах мута. Існувала вже в 1711. У 1745 р. замість неї влаштовано кам'яну церкву</p>	<p>Феодосий (Макарьевский). Исторический обзор православной христианской церкви в пределах нынешней Екатеринославской епархии до времени формального открытия ея.- Екатеринослав, 1876.-С.48; Феодосий (Макарьевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшаго XVIII столетия.- Екатеринослав, 1880.-Вып. II.-С. 1.</p>
<p>5. Церква біля гирла Берди. Існувала вже в пер шій половині XVIII ст. В 1754 р. вона спорохнявіла і була замінена похідною церквою, яка до цього знаходилась у Січі.</p>	<p>Миллер Г.Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах.-М., 1846.- С. 42; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.-Т. I.-С. 289-290 Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького.- Дніпропетровськ, 1994.-С. 116; ЦДІА України, Ф. 229, оп. 1, спр. 3.</p>
<p>6. Покровська церква в Бригадирівці. Існувала вже в 1756 р. У 1766 р. замість спорохнявілої збудовано нову. Ця церква в 1772 р. перенесена</p>	<p>Феодосий (Макарьевский). Краткия сведения о местнотимой иконе Божией Матери, находящейся в Пустынно-Николаевском монастыре Екатеринославской епархии //</p>

в Личково	Екатеринославские Епархиальные Ведомости.-1872.-С. 293; Феодосий (Макарьевский). Материалы... Вып. I.-С. 404-405; Беднов В.А. Материалы для истории церковного устройства на Запорожье // Летопись - Екатеринославской ученой архивной комиссии.-Екатеринослав, 1908.-Вып. 4.-С. 37-44; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.-Т. I.-С. 280; ЦДА України. Ф. 229, оп. I, спр236; ЦДА України. Ф. 229, оп. I, спр. 322, арк. 2-3.
7. Похідна церква в Гарді. Існувала вже в 1742 р. В 1747 р. знищена ногайськими татарами. Через деякий час відновлена. Перебувала у Гарді до 1775 р.	Скальковський А.О. Історія Нової Січі...-С. 54, 116; Архів Спб ФІРІ РАН. Ф. 200, оп. 3, спр. 112, арк. 3.
8. Вознесенська церква в слободі Деріївці. Існувала вже в 1740 р.	Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.-Т. I.-С. 272.
9. Покровська похідна церква в урочищі Житловій Саксагані, в зимівнику Неплюя. Влаштована в 1742 р.	Феодосий (Макарьевский). Материалы...- Вып. I.-С. 221-222.
10. Церква в Калантаївці	Феодосий (Макарьевский). Исторический обзор...-С. 51; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.-Т. I. С- 196-290.
11. Похідна Миколаївська церква на Кальміусі В 1767 р. розібрана і відправлена в Самарський монастир. В 1776 р. на Кальміусі вже існувала кам'яна каплиця	Гавриил. Отрывок...-С. 76; Феодосий (Макарьевский). Материалы...-Вып. I.-С. 322; Архів Спб ФІРІ РАН. Ф. 200, оп. 3, спр. 112, арк. 3.
12. Преображенська церква в слободі Кам'янці, навпроти Нового Кодака. Існувала вже 1745 р. 9 червня 1768 - р. згоріла, замість неї поставлена похідна Кальміуська церква. 21 липня 1773 р. у Кам'янці закладено новий храм Божий	Феодосий (Макарьевский). О местной чтимой иконе...-С. 293; Феодосий (Макарьевский). Исторический обзор...- С. 47; Феодосий (Макарьевский). Материалы...-Вып. I.-С. 319; Беднов В.А. Материалы...-С. 109-114; Яворницький Д.І. До історії Степової України.- Дніпропетровське, 1929.-С. 42-46; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.-Т.І.-С. 280.

<p>13. Кам'янська церква Різдва Богородиці. Почала будуватися в 1750 р. для вже існуючої парафії.</p>	<p>Феодосий (Макарьевский). О местной иконе...-С. 293; Феодосий (Макарьевский). Материалы...-Вып. I-С. 77; Беднов В.А. Материалы...- С. 61-66; Яворницький Д.І. До історії Степової України.-С. 40.</p>
<p>14. Церква в ім'я Варвари у Карнаухівці. Закладена 18 серпня 1773 р. 29 березня 1775 р. освячена. До цього, у 1771 р., в Карнаухівці влаштована ікона св. Варвари.</p>	<p>Устное повествование... Коржа.-С. 55.</p>
<p>15. Церква в ім'я Спаса в Кисляківці</p>	<p>Влаштована в 1772 р. - Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.-Т. I.-С. 279.</p>
<p>16. Церква в Козирщині</p>	<p>Феодосий (Макарьевский). Исторический обзор...-С. 50; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.-Т. I.-С. 290.</p>
<p>17. Церква в ім'я Георгія в Курилівці. Існувала в 1756 р.</p>	<p>Феодосий (Макарьевский). О местной иконе...-С. 293; Феодосий (Макарьевский). Материалы...-Вып. I.-С.328; Яворницький Д.І. До історії Степової України.-С. 41; ЦДІАК України Ф. 229, оп. I, спр. 236.--</p>
<p>18. Церква в Личкові. Існувала в 1706 р. В 1737 р. спалена татарами. В 1740 р. на її місці влаштована каплиця. В 1773 р. у Личкові освячена церква перенесена з Бригадирівки.</p>	<p>Феодосий (Макарьевский). Материалы...- Вып. I.-С. 325-327; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.-Т. I.- С. 282; Скальковський А.О. Історія Нової Січі...-С. 116; ЦДІАК України. Ф. 229, оп. I, спр. 236; ЦДІАК України. Ф. 229, оп. I, спр. 322, арк. 2-3.</p>
<p>19. Микитинська Покровська церква. В 1766 р митрополит дав дозвіл на будівництво замість згорілої нової церкви. 13 травня 1775 р. Кіш звернувся до митрополита за благословенням на освячення збудованої церкви.</p>	<p>Яворницький Д.І. Запорожье в остатках старины и преданиях народа.-Спб., 1888.-Ч. II.-С. 41; Беднов В.А. Материалы...-С. 108-109; Скальковський А.О. Історія Нової Січі...-С. 116; ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. 160, спр. 424, арк. 7</p>
<p>20. Похідна Миколаївська церква в Миколаївці Рудівці. Привезена в жовтні 1754 р. із Самарського монастиря.</p>	<p>Феодосий (Макарьевский). Исторический обзор...-С. 51; Феодосий (Макарьевский). Материалы...-Вып. I.-С. 522-523; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.-Т. I.-С. 288.</p>

21. Сімеонівська церква в Мішуріному Розі. Існувала вже в 1739 р. 22 вересня 1761 р. згоріла. В 1763 р. замість неї влаштована церква в ім'я Сімеона та Анни.	Феодосий (Макарьевский). Материалы...- Вып. I.-С. 199.
22. Ново-Кодацька Миколаївська церква. Існувала вже у 1645 р Діяла протягом всього існування Нової Січі.	Феодосий (Макарьевский). О местно чтимой иконе...-С. 287-327; Яворницький Д.І. До історії Степової України.-С. 38-39; Устное повествование... Коржа.-С. 52; Яворницький Д.І Історія запорозьких козаків.-Т. I.-- С. 275.
23. Похідна церква в урочищі Перевізькому	Скальковський А.О. Історія Нової Січі...-С. 116.-
24. Церква в Перещепині	Феодосий (Макарьевский). Исторический обзор...-С. 50-51; Яворницький Історія запорозьких козаків Д.І Т. I.-.. С. 290.
25. Георгіївська церк-ва в Петриківці. Перенесена з Курилівки Спорохневіла, замість неї в 1773 р. закладена нова. Освячена 22 березня 1775 р.	Феодосий (Макарьевский). Материалы...- Вып. I.-С. 329-331; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.-Т. I.- С. 281.
26. Церква в Письмичівці	Феодосий (Макарьевский). Исторический обзор...-С. 50; Яворницький Д.І Історія запорозьких козаків.-Т. I.- С. 290
27. Церква в Пишнівці.	Феодосий (Макарьевский). Исторический обзор...-С. 50; Яворницький Д.І Історія запорозьких козаків.-Т. I.- С. 290
28. Похідна Покровська церква в зимівниках на місці села Підгірного. Існувала вже в 1740 р.	Феодосий (Макарьевский). Материалы...- Вып. II.-С. 87.
29. Церква в ім'я Успенія Божої Матері в Плахтєєвці. Влаштована в 1744 р.	Феодосий (Макарьевский). Материалы...- Вып. I.-С. 281-282.
30. Церква на місці По ловиці. -	Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.-Т. I.-С. 290.
31. Церква в Ревівці. існувала вже у 1746 р.	Феодосий (Макарьевский). Исторический обзор...-С. 47; Яворницький Д.І. Істо ріязaporozьких козаків.-Т. I.-С. 281.-

<p>32. Романківська церква в ім'я Миколи. Влаштована близько 1740 р. В 1766 р. у Романкові збудована нова церква.</p>	<p>Феодосий (Макарьевский). О местной чтимой иконе...-С. 287-327; Яворницький Д.І. До історії Степової України С. 40-41; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.- Т. І.-С. 274; Устное повествование... Коржа.-С. 55.---</p>
<p>33. Святотроїцька церква в Самарчику. Влаштована невдовзі після заснування Нової Січі. В 1773 р. у Самарчику закладено іншу церкву.</p>	<p>Феодосий (Макарьевский). Материалы...- Вып. I.-С. 307-309; Надхин Г.П. Церковные памятники Запорожья.-С. 1-10; Яворницький Д.І. До історії Степової України.-С. 35; Устное повествование... Коржа.-С. 55.</p>
<p>34. Церква в Сердюківці.</p>	<p>Феодосий (Макарьевский). Исторический обзор...-С. 51; Яворницький Д.І.- Історія запорозьких козаків.-Т. І.-С290.</p>
<p>35. Січова Покровська церква. Будівництво розпочалося у 1734 р. Розорена в 1775 р.</p>	<p>Иванов П.А. Материалы для истории Запорожья в XVIII в.-Одесса, 1897.-С. 20-21; Эварницкий Д.И. Две поездки в Запорожскую Сечь Яценко-Зеленского монаха Полтавского монастыря, в1750- 1751 г.- Екатеринослав, 1915.-С. 6; Мандрика М. Останні часи Січі Запорозької і початок козацького війська чорноморського.-Катеринодар, 1919.-С. 30-31; Скальковський А.О. Історія Нової Січі...-С. 256-257.</p>
<p>36. Церква в Старій Самарі. За повідомленням Яворницького, існувала з XVI ст. В 1762 р. тут існувала Покровська церква.</p>	<p>Феодосий (Макарьевский). Материалы...- Вып. I.-С. 300-305; Яворницький Д.І. До історії Степової України.-С. 36-37; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.-Т. І.-С. 286..</p>
<p>37. Старо-Кодацька церква в ім'я Архістратиґа Михаїла. Влаштована в 1748 р. До цього - з 1656 р. - в Старому Кодаку була похідна церква.</p>	<p>Феодосий (Макарьевский). Исторический обзор...-С. 44; Феодосий (Макарьевский). Материалы...-Вып. I.-С. 71-72; Яворницький Д.І. До історії Степової України.-С. 37; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.-Т. І.-С.- 277; Устное повествование... Коржа.-С. 55.</p>
<p>38. Церква в ім'я Успенія Пресвятої Богородиц в Шуглеєвці. Існувала і з 1745 р.</p>	<p>Феодосий (Макарьевский). Исторический обзор...-С. 47.</p>
<p>39. Каплиця з іконою Покрови</p>	<p>Феодосий (Макарьевский).</p>

у береговій сторожі на місці слободи Андріївки. Існувала в 1757-1768 рр.	Материалы...- Вып. II.-С. 47; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.-Т. I.-С.- 288-289.
40. Каплиця в зимівниках Вертебнага. Існувала близько 1760 р.	Феодосий (Макарьевский). Материалы...- Вып. I.-С. 230.
41. Каплиця в зимівнику при р. Вовчій.	Феодосий (Макарьевский). Материалы...- Вып. II.-С. 32.
42. Каплиця в Губинівському хуторі. Існувала вже в 1760 р.	Феодосий (Макарьевский). Исторический обзор...-С. 398.
43. Каплиця в Гупалівці Існувала на початку 70-х рр. XVIII ст.. 14 травня 1773 р. в Гупалівці закладена церква в ім'я Різдва Іоанна. Будівництво закінчилось в 1776 р.	Феодосий (Макарьевский). Исторический обзор...-С. 47; Феодосий (Макарьевский). Материалы...-Вып. I.-С. 337-340 Беднов В.А. Материалы...-С. 68-102; Яворницький Д.І. До історії Степової України.-С. 42-43; ЦДІАК України. Ф229, оп. I, спр. 236.
44. Каплиця з іконою Миколи в зимівнику До роша. Заснована в 1730 р.	Феодосий (Макарьевский). Исторический обзор...-С. 60-62; Феодосий (Макарьевский). Материалы...-Вып. I.-С. 514-515; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.-Т. I.-С. 288.-
45. Каплиця з походним антимином в зимівнику на місці слободи Жеребець. Влаштована в 1770 р.	Феодосий (Макарьевский). Материалы...- Вып. II.-С. 268-269.
46. Каплиця в урочищі Займище. Влаштована в 1745 р.	Феодосий (Макарьевский). Материалы...- Вып. I.-С. 116.
47. Каплиця з похідним антимином в урочищі Звонецькому. Влаштована в 1737 р.	Феодосий (Макарьевский). Материалы...- Вып. I.-С. 148; Эварницкий Д.И. По следам запорожцев.-Спб., 1898.-С 149.
48. Каплиця в зимівнику Ковалю. На початку 70-х рр. XVIII ст. вже існувала.	Феодосий (Макарьевский). Материалы...- Вып. II.-С. 328.
49. Каплиця з іконою Архистратига Михаїла в балці Лозовій. Існувала вже в 1750 р.	Феодосий (Макарьевский). Материалы...- Вып. I.-С. 538.
50. Каплиця з іконою Покрови в Межириччі. - Влаштована в 1745 р.	Феодосий (Макарьевский). Материалы...- Вып. I.-С. 533.
51. Каплиця в Могильові.	Феодосий (Макарьевский).

Існувала вже в 1720 р. 26 липня 1775 р. в Могильові освячена церква.	Исторический обзор...-С. 47; Беднов В.А. Материалы...-С. 68-102; Яворницький Д.І. До історії Степової України.-С. 42-45; Устное повествование... Коржа.-С. 55; ЦДІАК України. Ф. 229, оп. I, спр. 236.
52. Каплиця з іконою Покрови в зимівнику Семена Панчохи. Влаштована в 1740 р.	Феодосий (Макарьевский). Материалы...-Вып. I.-С. 268.
53. Каплиця в Петрівському. Існувала вже близько 1740 р. -	Феодосий (Макарьевский). Материалы...- Вып. II.-С. 265; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.-Т. I.-С.- 287-288.
54. Каплиця в зимівнику Полоза. Існувала до1754 р.	Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.-Т. I.-С. 278; Скальковський А.О. Історія Нової Січі...-С. 117.
55. Каплиця в зимівнику Василя Сухині та Гавриїла Моторного. Заснована між 1745 і -1760 рр.	Феодосий (Макарьевский). Материалы...- Вып. I.-С. 431-432; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.-Т. I.- С. 287.
56. Каплиця з іконою Миколи в балці Чувиліній. Існувала вже в 1750 р.-	Феодосий (Макарьевский). Материалы...- Вып. I.-С. 136.
57. Каплиця з іконою Покрови в урочищі Шолохово. Влаштована близько 1740 р.	Феодосий (Макарьевский). Материалы...- Вып. I.-С. 162.
58. Похідна ікона Святителя Миколи у станції запорозьких козаків при р. Чорнухіній. -	Феодосий (Макарьевский). Материалы...- Вып. II.-С. 103-104; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.-Т. I.- С. 289.
59. Бабайківська церква в ім'я Миколи закладена в 1773 р. Будівництво закінчилось у 1777 р	Феодосий (Макарьевский). Материалы...- Вып. I.-С. 332; Беднов В.А. Материалы...-С. 68-102; Яворницький Д.І. До історії Степової України.-С. 46; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.-Т. I.-С. 281; ЦДІАК України. Ф. 229, оп. I, спр. 236.
60. Преображенська церква в Котовці закладена 5 жовтня 1774 р.	Феодосий (Макарьевский). Материалы...- Вып. I.-С. 346; Беднов В.А. Материалы...-С. 102-107; Яворницький Д.І. До історії Степової України.-С. 61;Скальковський А.О. Історія Нової Січі...-С. 116.
61. Миколаївська церква в	Феодосий (Макарьевский).

слободі Дніпрова- Кам'янка. В 1755 р. вже існувала.	Матеріали...- Вып. I.-С. 186.
62. Церква в ім'я Петра і Павла в селі Зеленому. Збудована між 1750 і 1755 рр.	Феодосий (Макарьевский). Матеріали...- Вып. I.-С. 238-239.

[На зміст](#)